

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск дванадцятий

Київ — 2012

В-90 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК». — Вип. 12. — К., 2012. — 143 с.

Дванадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 7 від 30.06.2012 р.)*

Головний редактор: Сідак В.С., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

Члени редколегії: *Юридичні науки:*

Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Тимошенко В.А., доктор юридичних наук, професор;
Шумило М.Є., доктор юридичних наук, професор;
Стрельбицький М.П., доктор юридичних наук, професор;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, доцент;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Янчук О.Ю., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:

Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матеюк О.А., доктор психологічних наук, професор;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Петрова І.І., доктор економічних наук, професор;
Рокоча В.В., доктор економічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № П1237-П17Р від 19.05.2006 р.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК» внесено до переліку фахових видань України (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 11.)

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА 4

А.О. Янчук

До питання про модернізацію конституційно-
правового регулювання безпосереднього
народовладдя 4

Ю.О. Пундор

Підходи до розуміння права та категорії
«суб'єкт права» у XIX–XX століттях 10

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО- ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО 17

В.Ю. Барвіцький

Судовий захист прав і законних інтересів
територіальних громад 17

Т.Р. Федосєєва

До питання укладення договору найму житла 27

Є.О. Ятченко

Особливості участі релігійної організації-боржника
у виконавчому провадженні 32

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРА- ТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО 40

С.Г. Гордієнко

Загальнонаукові проблеми визначення
та класифікації інформації 40

Н.В. Дараганова

Особливості розгляду спорів про працю окремої
категорії осіб – суб'єктів владних повноважень 52

Л.С. Криворучко

Сутність міжнародних стандартів у організаційно-
правовому забезпеченні захисту прав людини
в Україні: аналітичний огляд 58

Т.В. Мазур

Становлення методу правового регулювання
як критерію визначення меж фінансового права ... 65

П.Д. Петренко

Економічна та правова природа банківської
гарантії 72

В.І. Теремецький

Удосконалення взаємодії та координації діяльності
органів державної податкової служби України 80

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНО- ЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИ- КА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ 87

О.В. Мазур

Інститут судового контролю на досудовому
провадженні: історія, сучасність, майбутнє 87

О.Ю. Льшенко

Захист прав затриманих та ефективність
розслідування фактів жорстокого поводження:
європейські стандарти та українські реалії 95

О.Б. Сибаль

Соціально-історична обумовленість кримінально-
правової регламентації заподіяння шкоди життю
та здоров'ю особи під час спортивних заходів 101

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ 108

О.Д. Сафін, Н.Л. Шеленкова

Особистісне та професійне самовизначення
як психологічна основа реалізації
особистості в діяльності 108

Т.В. Бондаренко

Ризики у формуванні ідентичності дитини
в процесі її вікового розвитку 115

Т.В. Дектярьова

Етимологія та сутність поняття
«психологія безпеки» 121

Ю.А. Живоглядов

Практическая философия повседневной жизни:
опыт проведения экзистенциального коучинга ... 127

Ю.М. Удовенко

Специфіка соціально-психологічної допомоги
дітям, які зазнали впливу несприятливих умов
соціалізації 135

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

До питання про модернізацію конституційно-правового регулювання безпосереднього народовладдя

А.О. Янчук

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено конституційно-правове закріплення безпосереднього народовладдя, проаналізовано причини недосконалості відповідного регулювання. Запропоновано способи модернізації конституційно-правового регулювання безпосереднього народовладдя.

В статье исследовано конституционно-правовое закрепление непосредственного народовластия, проанализированы причины несовершенства соответствующего регулирования. Предложены способы модернизации конституционно-правового регулирования непосредственного народовластия.

The article examines the constitutional and legal fixing of direct democracy, the causes of imperfection proper regulation were analyzed. As a result of the analysis methods proposed modernization of constitutional and legal regulation of direct democracy.

Ключові слова: безпосереднє здійснення влади народом, народний суверенітет, народовладдя.

Постановка проблеми

У контексті початку діяльності Конституційної Асамблеї та створення в її складі комісії з питань здійснення народовладдя [1] виникають закономірні питання про те, якими повинні бути зміни до Конституції України в цій частині: що має запропонувати відповідна комісія, чи

повинні такі зміни вплинути на розвиток усього масиву законодавства у сфері народовладдя.

Тому необхідно, у першу чергу, звернутися до існуючого конституційного наповнення безпосереднього здійснення влади народом, його фіксації в Основному законі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню окремих питань безпосереднього народовладдя присвячували свої праці такі дослідники, як: Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, В.Ф. Коток, В.В. Копейчиков, В.В. Кравченко, В.В. Комарова, Ю.Р. Мірошніченко, М.В. Оніщук, В.Ф. Погорілко, О.В. Прішкіна, І.Д. Сліденко, Л. Тельєн, О.Ю. Тодика, Р.Г. Гезей, Т.І. Кронін, Л. ЛеДюк, О.Г. Мурашин, Д. Хеллоуелл, В.Л. Федоренко, В.Є. Чиркін, В.М. Шаповал, Л.М. Шипілов, О.І. Ющик та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Конституція України визначає засади безпосереднього здійснення влади народом, урегульовує правову основу окремих форм такої діяльності, називає деякі види цих форм, суб'єктів, уповноважених на призначення окремих із них тощо. Комплексний аналіз конституційних положень дає змогу зробити висновок, що базовими основами конституційно-правового регулювання безпосереднього здійснення влади народом є положення близько двадцяти семи статей Основного закону України. Частина відповідних конституційних норм стала предметом офіційного тлумачення Конституційного Суду України або встановлення відповідних правових позицій у його рішеннях (зокрема, від 19 квітня 2001 р. № 4-рп/2001 [2], від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 [3], від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 [4] тощо).

Це питання також знайшло відображення в міжнародних актах. Так, відповідно до ч. 1 ст. 21 Загальної Декларації прав людини [5] кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Згідно з ч. 3 цієї статті воля народу повинна бути основою влади уряду. Відповідно до ч. 1 ст. 11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [6] кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

Аналіз законів України дає змогу виділити ті з них, які повністю або частково присвячені нормативному регулюванню безпосереднього здійснення влади народом. Серед них можна назвати такі: закони України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [7], «Про вибори народних депутатів України» [8], «Про звернення громадян» [9], «Про об'єднання громадян» [10] та багато інших.

Однак, наведена нормативна база України, міжнародні нормативно-правові акти на практиці не дають змоги народові безпосередньо реалізовувати належну йому владу повною мірою. Комплексний аналіз стану законодавчого забезпечення безпосередньої владної діяльності народу свідчить про достатньо низький рівень деталізації як матеріальних засад такої діяльності, так і окремих її видів. Не поліпшать ситуацію й ті законопроекти, що прямо чи побічно спрямовані на вдосконалення законодавчого регулювання безпосередньої владної діяльності народу [11]. Навіть у разі ухвалення всіх законопроектів або їх значної частини суттєвого зрушення щодо покращення правових приписів стосовно вказаного не очікується.

Формулювання цілей статті

На нашу думку, означена вище ситуація спричинена помилковим уявленням про механізми конституційного та законодавчого забезпечення безпосередньої владної діяльності народу. Замість спроби комплексного врегулювання вказаних питань спостерігаються тільки наміри щодо змін і вдосконалення форм такої діяльності – виборів і референдумів, які є лише способом реалізації безпосередньої владної діяльності та не можуть охопити всього її масиву.

Зазначений підхід є недоліком не тільки конституційно-правового забезпечення безпосередньої владної діяльності народу в Україні, він притаманний фактично всім без винятку країнам світу. На нашу думку, саме підміна понять, зміна акцентів із комплексного врегулювання безпосередньої владної діяльності на нормативне

визначення її форм часто стає приводом для розчарування в демократії.

Так, Ф.А. Хайєк зазначав, що «обраний нами конкретний процес з'ясування того, що ми називаємо волею народу, спричиняє наслідки, які практично не мають відношення до чогось вартого назви «спільної волі» будь-якої істотної частини населення» [12, с. 11].

З огляду на зазначене, статтю присвячено дослідженню шляхів модернізації конституційно-правового забезпечення питань безпосереднього народовладдя.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для окреслення шляхів удосконалення нормативного забезпечення безпосереднього здійснення влади народом, у першу чергу, варто визначити зміст самого терміну. На нашу думку, безпосереднє здійснення влади народом необхідно розуміти як окремий вид публічної влади, що має домінуючий характер відносно інших видів публічної влади та комплексний, повновладний, легітимний характер, здійснюється постійно і безперервно та означає право і реальну здатність народу безпосередньо реалізовувати належну йому владу через здійснення установчої, правотворчої, ініціативної, контрольної, захисної діяльності [13, с. 53].

Отже, для ефективного конституційно-правового регулювання безпосередньої владної діяльності народу, на нашу думку, необхідно змінити акценти з правового регулювання форм такої діяльності, на правове забезпечення та регулювання самої безпосередньої владної діяльності народу, закріплення її видів.

У процесі запровадження вказаних новацій у чинне законодавство не можна обмежуватися внесенням змін до законів або ж ухваленням їх у нових редакціях. Зазначені модернізаційні заходи повинні мати значно глибше коріння, змістовніший фундамент. Ідеться про необхідність внесення (імплементатії) базових положень щодо безпосереднього здійснення влади народом у текст Основного закону.

У першу чергу зміни до конституції повинні стосуватися закріплення в ній ос-

новних видів здійснення безпосередньої владної діяльності. При цьому, закріплюючи на конституційному рівні можливість здійснення установчої, правотворчої, ініціативної, контрольної, захисної діяльності безпосередньо народом, у Конституції України варто також зафіксувати основні їх підвиди та форми. В основу класифікації необхідно закласти критерій предмета такої діяльності, методів, що використовуються для досягнення результатів владної діяльності народу, а також правових форм її реалізації.

Установча діяльність народу посідає ключове місце в межах безпосереднього народовладдя, адже позиціонується як виключне право народу на здійснення владної, самостійної діяльності, що має засновницький, первинний, обов'язковий і невідчужуваний характер, опосередковується повнотою та єдністю визначальних елементів такої діяльності та полягає у виключному праві прийняття найважливіших для існування народу та держави рішень, визначенні та зміні конституційного ладу в Україні шляхом прийняття Конституції України, ухвалення та затвердження законів (інших правових актів), формуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування або прийнятті рішень, реалізація результатів яких виходить за встановлені державою інституційні межі. З огляду на зазначене, установча діяльність народу, на нашу думку, може включати такі види:

- формування представницьких органів публічної влади (органів державної влади та органів місцевого самоврядування), їх періодична зміна, що здійснюється у формі проведення періодичних демократичних виборів;

- визначення та зміна конституційного ладу шляхом прийняття Конституції України, ухвалення та затвердження законів (інших правових актів), що здійснюється у формі всеукраїнських референдумів;

- визначення та зміна основ життя територіальної громади шляхом ухвалення (затвердження) статуту територіальної громади та прийняття інших рішень міс-

цевого значення, що здійснюється у формі місцевих референдумів;

- самовизначення народу, тобто вирішення питання про створення держави, приєднання до іншої держави, об'єднання з іншим народом, що реалізується шляхом прийняття рішень у формі всеукраїнського референдуму.

Правотворча діяльність народу полягає у створенні, зміні або скасуванні норм права безпосередньо народом і спрямована на врегулювання соціальних відносин шляхом пізнання та оцінки колективних правових потреб суспільства та держави, індивідуальних потреб громадян та їх задоволення через створення системи справедливих нормативних актів загальнодержавного та локального значення, ухвалення яких є своєрідною правовою формою суспільного договору, що ґрунтується на «загальній волі» (волевиявленні народу).

Видами правотворчої діяльності народу є народна законотворчість, інші форми загальнодержавного правотворення, а також локальне правотворення, що реалізуються у формі всеукраїнських і місцевих референдумів. Варто зазначити, що правотворча діяльність народу змістовно, формально та функціонально поєднана з установчою діяльністю народу, до якого вона має відношення як конкретне до загального, частина до цілого, що детальніше було нами розглянуто в попередніх працях [14]. Автор виділяє її в окремий вид у силу того, що ця діяльність має особливий характер, без якої безпосередня влада народу не мала б цілісного та завершеного вигляду, зовнішнього вираження. Крім того, така діяльність має найбільш точне документальне та текстуальне оформлення, тобто абсолютно визначений формально-юридичний результат діяльності.

Ініціативно-дорадча діяльність народу дає змогу актуалізувати увагу органів публічної влади на вирішенні питань, що становлять суспільний інтерес. Фактично, в умовах демократичної держави ця форма діяльності є найпоширенішою, адже народ визначає пріоритетні напрями змін у державі, найважливіші завдання органів

публічної влади, що є своєрідним комунікатором, способом зв'язку народу з владою. До видів ініціативно-дорадчої діяльності варто відносити:

- петиційну діяльність народу, що реалізується у формі звернень громадян;

- ініціативну діяльність народу, що реалізується у формі загальнодержавних і місцевих народних ініціатив, зборів громадян;

- дорадчу діяльність народу, що реалізується у формі громадських та інших видів слухань, дорадчих опитувань тощо.

Контрольна діяльність народу має надзвичайно важливе значення як для всієї безпосередньої владної діяльності народу, так і для стабільності суспільних відносин, профілактики суспільно-небезпечних явищ, що можуть посягати на публічний порядок. З огляду на це, до видів контрольної діяльності народу варто відносити:

- безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя, що реалізується у формі діяльності народних засідателів і присяжних;

- контроль за діяльністю народних депутатів України та депутатів місцевих рад, що здійснюється у формах доручень виборців депутатам, звітів депутатів виборцям тощо;

- контроль за діяльністю органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, що реалізується у формі діяльності громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства.

Визнаючи народ єдиним носієм і сувереном влади в Україні, виключним суб'єктом визначення та зміни конституційного ладу (ст. 5 Конституції України), Основний закон фактично наділив Український народ рядом правомочностей щодо захисту права визначати та змінювати конституційний лад у разі спроби узурпації державою, її органами або посадовими особами цього права (ч. 3 ст. 5) або ж у разі виходу органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у процесі здійснення ними своїх повноважень за межі конституції та законів України

(ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19 Конституції України). З огляду на зазначене, видами захисної діяльності народу є:

- відкликання народних депутатів і депутатів місцевих рад, що здійснюється у формі голосування;

- дострокове припинення повноваження органів і посадових осіб публічної влади безпосередньо народом, що здійснюється у формі проведення відповідного референдуму;

- народне veto на ухвалені парламентом чи іншим органом публічної влади акти, що здійснюється у формі проведення загальнодержавних чи місцевих референдумів;

- мирний опір органам влади, у разі порушення ними конституції та законів України, що здійснюється у формі мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, а також страйків;

- збройний опір органам влади, у разі порушення ними конституції та законів України, що здійснюється у формі збройних повстань, революцій тощо.

Запропоновані вище види, підвиди та форми безпосередньої владної діяльності народу є авторським баченням, тому наведене може не співпадати як з підходами інших авторів, так і з усталеними поглядами.

Внесення відповідних змін до конституції в частині імплементації до тексту Основного закону окреслених видів, підвидів і форм безпосередньої владної діяльності народу згодом могло б стати основою для прийняття спеціальних законів: «Про установчу діяльність народу», «Про правотворчу діяльність народу», «Про ініціативно-дорадчу діяльність народу», «Про контрольну діяльність народу», «Про захисну діяльність народу» – де були б деталізовані відповідні конституційні приписи.

Висновки

Таким чином, для удосконалення конституційно-правового регулювання питань безпосереднього народовладдя доцільним є:

- внесення змін до Конституції України в частині конкретизації положень щодо безпосереднього здійснення влади народом, окреслення видів і підвидів безпосередньої владної діяльності народу, її форм;

- розроблення та прийняття на основі запропонованих вище змін до Основного закону України законів «Про установчу діяльність народу», «Про правотворчу діяльність народу», «Про ініціативно-дорадчу діяльність народу», «Про контрольну діяльність народу», «Про захисну діяльність народу».

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 р. №328/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14752.html>
2. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України від 19 квітня 2001 р. № 4-рп/2001 // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 28. – С. 109.
3. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 // Офіційний Вісник України. – 2005. – № 41. – С. 31.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 3. – С. 15.
5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Голос України. – 10 січня. – 2001.
7. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. № 1286-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – С. 443.
8. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI // Голос України. – 10 грудня. – 2011.

9. Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – С. 256.
10. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – С. 504.
11. Постанова Верховної Ради України «Про порядок денний десятої сесії Верховної Ради України шостого скликання» від 7 лютого 2012 р. № 4344-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/4344-17>
12. Хайєк Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. У 3-х т. Т. 3. : Політичний устрій вільного народу : пер. з англ. / Ф.А. Хайєк. – К. : Сфера, 2000. – 252 с.
13. Янчук А.О. Теоретико-нормативні підходи до визначення поняття «безпосереднє здійснення влади народом» (конституційно-правовий аспект) // А.О. Янчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – Вип. 1/2012. – К., 2012. – С. 49-54.
14. Янчук А.О. Поняття установчої діяльності народу : конституційно-правовий аспект // А.О. Янчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – Вип. 2/2012. – К., 2012. – С. 40-45.

Підходи до розуміння права та категорії «суб'єкт права» у XIX–XX століттях

Ю.О. Пундор

здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:

В.А. Січевлюк,
кандидат юридичних
наук, доцент

У статті досліджено розуміння права та категорії «суб'єкт права» з позицій позитивістської, природно-правової та інших непозитивістських концепцій праворозуміння. Проаналізовано розвиток суб'єктів права в соціально-правовій реальності XIX–XX століть, розглянувши людину як правового вільного індивіда, а державу та народ – як провідних суб'єктів права цього періоду.

В статье исследовано понимание права и категории «субъект права» под влиянием позитивистской, природно-правовой и иных непозитивистских концепций правопонимания. Проанализировано развитие субъектов права в социально-правовой реальности XIX–XX столетий, рассмотрев человека как правового свободного индивида, а государство и народ – как ведущих субъектов права этого периода.

The article explores the law and the category «subject of law» under the influence of positivist and natural concepts including other nonpositivist approaches. The author analyzes the evolution of law subjects in XIX–XX centuries by considering the human as a free individual, state and peoples as the primary subjects of this period.

Ключові слова: суб'єкт права, природно-правова концепція, позитивне право, непозитивістський підхід, правова держава, соціальна держава, індивід, особистість, держава, громадянське суспільство, територіальна громада.

Постановка проблеми

Вирішення актуальних завдань стосовно адекватного розуміння правової дійсності не може бути досягнуте без глибокого філософського та правового аналізу сутності сучасних суб'єктів права, здійсненого на базі раніше нагромадженого методологічного досвіду. Саме у XIX–XX століттях склався плюралізм учень про державу і право, виникло та розвинулося розмаїття теоретико-методологічних основ і понятійно-категоріальних апаратів відповідних доктрин. І цей пізнавальний рух відбувався не лише в Західній Європі, а й у політико-правовій думці України та Росії. Важливо також, що тривалий час теорія права розвивалася під впливом позитивістського підходу до праворозуміння, і лише порівняно недавно відповідна методологія почала реформуватися під впливом природно-правової концепції та інших непозитивістських підходів. Тому на сучасному етапі правового розвитку теоретичне дослідження суб'єкта права зали-

шається у фокусі наукового пошуку, який, у свою чергу, неможливо результативно здійснити без дослідження історичної обумовленості сучасного стану проблеми найбільш істотними досягненнями у сфері теорії права, здійсненими протягом двох минулих століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Видатні мислителі періоду XIX–XX століть, як-от: Ж. Карбон'є, Ж. Марітен, О. Конт, Р. Ієрінг, О.С. Іоффе, М.Д. Шаргородський, А.В. Міцкевич та інші – задекларували першорядну значимість понять особистості, влади і свободи для побудови правової держави, а в політичному плані виступали за встановлення демократичного ладу. У XX ст. багато провідних представників юридичної науки Росії та України, зокрема, В. Соловйов, Л. Петражицький, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, М. Драгоманов, М. Грушевський, виступили у своїх роботах із викриттям пануючого в тогочасному правознавстві

юридичного позитивізму та обґрунтовували необхідність використання елементів природно-правової доктрини в юридичній практиці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Належить констатувати, що донині не було проведено належного систематично-порівняльного дослідження системи поглядів стосовно категорії суб'єкта права, що виникли та були розвинуті в період XIX–XX століть. У цій царині також не було проведено аналізу взаємодії та взаємовпливу позитивістського і природно-правового напрямів, наслідком якої став розвиток сучасного правознавства у вигляді становлення непозитивістських концепцій, які на сьогодні перебувають у центрі уваги юристів-науковців (ставиться мета осмислити залежність права від людини та примирити різні методології).

Формулювання цілей статті

Основною ціллю статті є дослідження еволюції підходів до розуміння категорії «суб'єкт права», що склалися в теорії права та філософії права у XIX–XX століттях, з тим, щоб визначити їхній вплив на сучасне розуміння поняття «суб'єкт права» в загальній теорії держави і права. Також ставиться мета встановити варіації змісту категорії «суб'єкт права» залежно від впливу природно-правової та позитивістської концепцій, непозитивістської юридично-ліберальної доктрини, теорії класичного легістського позитивізму (етатичної теорії), теорій правової та соціальної держави та інших теоретичних течій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження категорії «суб'єкт права» змістовно пов'язане з вивченням права як феномена, а також із історією правових учень (тобто з історією нових понять права і теоріями, що базуються на їх основі). Нове поняття права не перекреслює попередніх визначень, теорій, а діалектично долає їх обмежену та застарілу пізнавальну форму (недостатні пізнавальні можливості та межі попереднього поняття) і, разом з тим, стримує наступний теорети-

ко-пізнавальний зміст цих концепцій. Такий гносеологічний процес відбувається й дотепер, оскільки дискусія стосовно визначення як поняття права, так і категорії «суб'єкт права», триває.

Характеризуючи філософію права як найвищий ступінь його осмислення, вершину узагальнених юридичних знань, С.С. Алексєєв вважає, що філософське осягнення правової реальності розпочалося з розмежування права на природне та позитивне [1, с. 221–222]. Виділення права за природою – природного права, що існує поряд із юридично діючим (позитивним) правом, стверджує С.С. Алексєєв, дало поштовх напрямку думки, зорієнтованому не на виведення права з деяких заданих цінностей – етичних, релігійно-етичних і навіть певної світоглядної системи, а на знаходження його основ, коренів у самій природі, реальному житті людей. Позитивне ж право виражається в законах, інших джерелах, які є результатом цілеспрямованої вольової діяльності законодавців, суддів, самих суб'єктів права.

У другій половині XIX ст. у правовій науці та філософії домінуючим напрямом стає позитивізм, що зумовлюється насамперед усвідомленням ідеї про право як фактор стабілізації суспільства, гарантію порядку та розвитку. Завдяки позитивістській теорії витворюється своєрідний культ права, відбувається зміцнення авторитету держави і права. З часом позитивістська теорія держави і права отримала два напрями: соціологічний позитивізм і юридичний позитивізм.

Квінтесенцією соціологічного позитивізму є відмова від абстрактних тлумачень суспільства та створення позитивної, що ґрунтувалася на досвіді людини, соціальної теорії, такої ж доказової та загальнонозначущої, як і природничі теорії.

Німецький правник Рудольф фон Ієрінг (1818–1892 рр.) намагався поєднати політико-правові теорії з соціологічними, психологічними та іншими концепціями. На його думку, суспільство з юридичної точки зору є союзом багатьох осіб, які об'єдналися з однією метою і для її здійснення діють разом і в інтересах кожного

окремо [2, с. 504-513]. У дійсності суспільство є формою людського життя. Людське та суспільне життя – це одне й те ж. Таким чином, суспільство – це існування кожного окремого індивіда для світу і світу для окремого індивіда. За Ієрінгом, держава є суспільством, яке примушує; для того, щоб мати можливість примушувати, суспільство приймає форму держави, держава є формою правильної та міцної, соціальної й примусової влади, тобто, держава є організацією соціального примусу. Мета права, як вважав Р. Ієрінг, полягає в урівноваженні інтересів у суспільстві та знаходженні балансу між ними.

Соціологічні погляди британського філософа та соціолога Герберта Спенсера (1820-1903 рр.) солідаризуються з поглядами засновника соціології О. Конта. Так, Г. Спенсер є найвідомішим представником органічної теорії держави, за якою держава виникає одночасно зі своїми складовими частинами – людьми, і буде існувати, допоки існує людське суспільство. Спенсер підкреслював наявність схожості у принципах організації (структури) та розвитку (еволюції) суспільства і біологічного організму, існування у всій живій природі закономірності переходу від простого до складного (інтеграції), від однорідного до різнорідного (диференціації) та від невизначеного до визначеного. Торкаючись питань виникнення держави, він був близьким до прихильників теорії насильства, вважаючи, що в історії немає жодного прикладу того, що держава виникла інакше, ніж за допомогою насильства. Виникнення держави представники теорії насильства, зокрема Л. Гумплович і К. Каутський, вбачали у військово-політичних чинниках – насильстві, завоюванні одних племен іншими. Для управління завойованими народами й територіями потрібен спеціальний апарат примусу, саме ним і стала держава [3, с. 26].

Юридичним позитивізмом право трактується як сукупність загальнообов'язкових норм, що розуміються у формально-догматичному плані, чи правил поведінки, що забезпечуються примусовою силою держави й адресовані членам пев-

ного суспільства [4, с. 14]. У такий спосіб воно задовольняє відповідні потреби людей, а отже, стає для них цінністю. Відповідно до положень цієї концепції право завжди міститиме ціннісну характеристику, оскільки є творенням людей, частиною культури і, на відміну від природи, що протистоїть суб'єктові, включає в себе частину суб'єкта, який створює соціальну дійсність – людські цінності, значення, сенси.

За висловом П. Новгородцева, з кінця XIX ст. у центрі розвитку позитивістської концепції перебувала правова держава, що увійшла в нову стадію розвитку. З розвитком юридичного позитивізму була пов'язана юридична теорія держави, що виникла в Західній Європі в XIX столітті. З точки зору юридичного позитивізму не лише особа не має прав щодо держави, а й правомірність дій держави залежить від неї самої, оскільки правом є наказ влади, припис держави. Ідея держави як суб'єкта права в середині XIX ст. розглядалася німецькими вченими В. Альбрехтом і К. Гербером, які звільнили поняття «держава» від натурфілософських елементів і надали йому цілком юридичного характеру. Держава, на думку К. Гербера, є «правовою формою для сукупного життя народу», це «верховна юридична особа» [5, с. 22].

Теорія класичного легістського позитивізму була розроблена в кінці XIX ст., його ще називають етатичним. Етатизм означає пріоритет, визначальну роль держави в житті суспільства. Для позитивістів це твердження означає, що державна влада підпорядковує членів суспільства своїй волі [6, с. 55]. Таким чином, у класичному легістському позитивізмі поняття «право» визначається через поняття «держава» (як соціального інституту). Відповідно до цієї теорії держава є первинною, а право – похідним. Право є продуктом законодавчої діяльності держави. Без держави не може бути права. І все, що не видасть верховна влада, є правом. Легістський позитивізм заперечує природні та невід'ємні права людини щодо держави. З цієї позиції навіть основні права та свободи громадян є встановленими (дарованими) законодав-

цем. Одночасно останній визначає також і основні обов'язки громадян.

За позитивістською концепцією законів мусять коритися всі соціальні прошарки суспільства: землевласники, фабриканти, купці й банкіри, учені, прості робітники. Більше того, кожна спільність людей – організація, профспілка, робітничий колектив, а також виробничі структури – фабрики, підприємства, установи тощо – створюють свій порядок, своє право.

З вищесказаного можна дійти висновку про те, що юридичний позитивізм, на противагу природно-правовій концепції, в силу теоретичних постулатів якої немає місця іншим суб'єктам, окрім природного суб'єкта – людини, постулює закон. Такий підхід пріоритетно захищає публічні інтереси публічних суб'єктів, що є адекватною теоретичною рефлексією стосовно правової природи юридичних (тобто колективних), а не природних (індивідуальних) суб'єктів.

У XX ст. набули поширення позитивістські та нормативістські теорії юридичної особи. За вченням прихильників позитивістської теорії, юридична особа характеризується як створений об'єктивним правом центр застосування певного комплексу прав і обов'язків, а представники нормативістської теорії вважали юридичну особу лише персоніфікацією правових норм, предметом правосвідомості [7, с. 37]. Сучасна доктрина юридичної особи в цілому об'єднує здобутки позитивістських теорій юридичної особи, зокрема, фікційної та органічної (реалістичної), практично не вносячи нічого принципово нового до жодної з них.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що представники правового позитивізму вважали визначальним фактором, який творить право, а отже, й регулює суспільне життя, особу або групу осіб, які стоять при владі. Джерелом правопорядку є тільки влада, що має у своєму розпорядженні примус; вона, стоячи над суспільством, регулює та формує суспільне життя.

Що стосується природного права, то його поняття належить до числа найдавніших категорій філософії та юриспруден-

ції, а історія природно-правових уявлень тісно переплетена з історією людства.

Російська та українська школа відродженого природного права кінця XIX – першої третини XX ст. була по-своєму унікальним явищем, що містило в собі глибокий зріз національної ліберальної самосвідомості (з розвинутими ідеями стосовно свободи, гідності, прав особистості, принципом нерозривного зв'язку права та моральності, визнанням необхідності наповнення соціального руху етичним змістом).

У Росії прихильниками ідей природного права та правової держави виступили Б. Чичерін, В. Соловйов, Л. Петражицький, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, С. Гессен та інші. Вищезгадані науковці були представниками раціоналістичного напрямку відродження природного права та знаходили причину автономності етичного начала в самому людському розумі, який є, на їхню думку, незалежним від зовнішнього законодавства джерелом моральних суджень. У своєму вирішенні етичної проблеми вони орієнтувалися, головним чином, на положення моральної філософії І. Канта. Зокрема, Б. Чичерін розробив учення про безумовну й абсолютну цінність життя, свободи та незалежності людини в її взаємозв'язку з державою та суспільством. П. Новгородцев підніс ідею правової держави до визнання необхідності соціальних реформ, захисту слабких, охорони особистої свободи, турботи про матеріальні умови свободи, сформулював «право на гідне людське існування» [8, с. 7-8].

На думку учасників релігійно-етичного напрямку (Є. Трубецькой, М. Бердяєв, С. Булгаков, Й. Михайловський), людина не є ні центром світобудови, ні ізоляованою істотою, а частиною світового цілого, органічно пов'язаною із іншими частинами світобудови.

В Україні у XIX - XX століттях ідеї правової державності розроблялися у працях С. Оріховського, С. Яворського, М. Драгоманова, М. Грушевського та інших мислителів. Вони розвивали ідеї природного права, свободи людини, су-

веренітету народу, справедливих законів тощо.

Відповідно до природно-правової концепції суб'єктом історичного прогресу XIX–XX століть визнавалася людина-особистість. Розгляд її у всій повноті моральних визначень давав змогу встановити зв'язок окремих осіб між собою і перейти від поняття особистості до поняття суспільного ідеалу. Під ідеальною метою розвитку суспільства представники руху за відродження природного права розуміли такий його стан, у якому максимально повно будуть реалізовані етичні принципи рівності, свободи та солідарності.

У рамках концепції відродженого природного права однотайною була думка про те, що державні інтереси в жодному разі не повинні цілком поглинати інтереси окремих осіб. Справедливою держава стає лише тоді, коли встановлюється принцип, відповідно до якого людська особистість існує незалежно від держави і має певний пріоритет перед нею.

У XIX ст. виникли та набули розвитку ідеї про відокремленість від держави й автономність таких природно-історичних утворень, як громади. У другій половині XIX ст. виникла громадська теорія місцевого самоврядування, яку розробляли О. Гірке і В. Шеффнер. В її основі була ідея суспільства як федерації громад і невеликих груп. Прибічником громадської теорії місцевого самоврядування був український учений М.П. Драгоманов, який сформулював концепцію федерації вільних громад. У своїй праці «Історична Польща і великоруська демократія» він обґрунтував низку важливих принципів локальної демократії [9, с. 18-20].

У другій половині XIX ст. значного поширення набула державницька теорія місцевого самоврядування, основні засади якої були розроблені німецькими вченими Л. Штейном і Р. Гнейстом [10, с. 7-8]. Пік популярності цієї теорії припадає на 70-ті рр. XIX століття. На відміну від громадської, ця теорія вбачала в місцевому самоврядуванні частину держави – одну з форм організації місцевого державного

управління, спосіб децентралізації державної влади на місцевому рівні.

Певною модифікацією громадської та державницької теорій місцевого самоврядування є теорія муніципального дуалізму. Згідно з нею органи місцевого самоврядування є незалежними від держави лише в суто громадських справах, до яких держава байдужа, а у сфері політичній розглядаються як органи держави, що виконують її функції й повноваження [11]. Синтез державного та громадського у самоврядуванні, на думку прихильників теорії муніципального дуалізму, є важливим для суспільства, оскільки не відбувається роздвоєння влади, яке може супроводжуватися політичною нестабільністю, відкриваються можливості для населення брати участь в управлінні громадсько-державними справами.

Після Другої світової війни розпочалося бурхливе відродження природно-правових ідей, що стало світоглядною реакцією на ігнорування базових людських прав у фашистській і комуністичній тоталітарних системах. На противагу колишнім оцінкам, що характеризували людину як ізольованого, відокремленого індивіда, філософія та природно-правова юриспруденція XX ст. розглядає людину з точки зору властивих їй соціальних якостей як суб'єкта різноманітних суспільних зв'язків. Тому до переліку природних прав людини включаються не тільки права, що відображають її особисту свободу, незалежність від державної влади, а й соціально-економічні права та політичні свободи.

У 60-х рр. XX ст. в буржуазній правовій теорії спостерігалася тенденція до відродження концепції природного права. Характерною особливістю цього процесу стало те, що тогочасні представники школи природного права брали на озброєння категорію цінності, яка проголошувалася фундаментальним поняттям філософської думки. Таким чином, у центрі уваги природно-правової концепції завжди перебував природний суб'єкт – людина; інші суб'єкти або ігнорувалися, або ж їх значення просто втрачалося в пафосі ціннісного возвеличення права особистості. Такий

підхід є однобічним, він відривається від правової реальності, у якій, поряд із людиною, також діють неприродні суб'єкти права.

Проаналізувавши увесь конгломерат змісту поданих вище концепцій, можна дійти висновку про те, що єдиною теорією, яка на сьогодні дає найоптимальніший варіант визначення поняття «право» (що, у свою чергу, впливає на зміст категорії «суб'єкт права»), є так звана інтегративна теорія права, яка заслуговує на увагу та дослідження [12, с. 29]. На тлі численного різноманіття концепцій, наявного у правовій науці, інтегративній юриспруденції певним чином вдається узгодити кардинально відмінні положення різних теорій права. Від традиційного протиставлення природного права позитивному інтегративна юриспруденція рішуче відмовляється. Таке протиставлення ліквідовує зв'язок останнього з етичними принципами. Поєднання нормативістського, соціологічного та природно-правового напрямів дає можливість використовувати їх переваги і водночас ліквідувати недоліки, що властиві кожному з них окремо. На основі такого зв'язку досягається «синтез юридичного поняття, цінності та факту», тобто виникає «інтегративна юриспруденція».

Проведений аналіз дав нам змогу переконатися в тому, що єдиний у своєму роді інтегративній юриспруденції вдалося поєднати в собі положення різних і навіть суперечливих теорій права. Як наслідок, було отримано одне з найоптимальніших та найґрунтовніших визначень поняття «права» та, відповідно, прокладено шлях до вирішення питання розуміння сутнісних характеристик суб'єкта права.

На думку І.С. Окунева, при визначенні поняття «суб'єкт права» необхідно дотримуватися підходу, що включає в себе положення як природно-правової, так і позитивістської концепцій [13, с. 3-4]. Зокрема, закріплені в Конституції України положення про те, що якість суб'єктів права – носіїв основних прав і свобод набувається природним шляхом, належить кожному від народження, впливають із

позицій природного права. З іншого боку, лише законом може встановлюватися і визначатися та особлива юридична якість (правосуб'єктність), яка дає змогу особі чи організації стати суб'єктом права.

Людина є природним суб'єктом права, який відіграє особливу роль у системі суб'єктів права. Усі інші суб'єкти є співтовариствами чи спілками людей або певним чином майново відособлені, тобто похідні від людини, утворення. Названі співтовариства осіб чи майнові об'єднання можуть бути визнані чи не визнані законодавцем як суб'єкти права. Індивід як суб'єкт права – це вихідна база та попередня умова для можливості появи неіндивідуальних (групових тощо) суб'єктів права. Останні, у свою чергу, виступають самостійними суб'єктами права з власною волею, правами та обов'язками, що є підставою визнати їх такими, що відповідають ознакам сучасного суб'єкта права.

Висновки

Підводячи ризик, слід зазначити таке:

1. В історії юриспруденції до основних теоретичних підходів щодо визначення права та поняття «суб'єкт права» можна віднести позитивістський та природно-правовий. Із позицій позитивізму суб'єкт права – це особа (індивідуальна або колективна) чи інший правосуб'єктний діяч, який відповідно до норм права здатен мати права й обов'язки, своїми діями набувати права і нести обов'язки. У свою чергу, з позицій природного права визнається, що людина для того, щоб бути суб'єктом права, може не володіти здатністю мати обов'язки. Послідовники природно-правової концепції вважають, що юридичне поняття «суб'єкт права» – індивіда засноване не тільки на соціально-юридичних, а й на природних правах людини.

2. Прагнення подолати теоретичне та практичне протиставлення природного і позитивного права, а також припинити непримиренну боротьбу теорій природного права та правового позитивізму, що однобічно відображають структуру права, породило тенденцію до синтезу (інтеграції) цих протилежних елементів. Починаючи з

60-х рр. XX ст. більшість теоретиків зайняли пошуками єдиного універсального визначення права; при цьому одні пропонують позитивістські, інші – непозитивістські варіанти, а треті прагнуть знайти узагальнюючий, інтегруючий широкий підхід.

3. Сучасний процес переосмислення правових понять супроводжується черговим відродженням уваги до теорії природного права, що характерно для періодів соціально-політичних криз, протягом яких виявляється неспроможність державної влади ефективно управляти суспільством, зокрема й за допомогою права. Така ситуація спостерігалася на зламі XIX–XX століть у Росії, після Другої світової війни

в західних країнах, а в останнє десятиріччя – також і в Україні.

4. На сучасному етапі правового розвитку суб'єктами права, як правило, є фізичні (індивідуальні суб'єкти) і юридичні особи (колективні суб'єкти), за якими закон визнає здатність бути носіями прав і обов'язків у відповідних сферах правовідносин. Вітчизняна юридична наука як особливі суб'єкти права визначає територіальну громаду, Українську державу та Український народ.

5. Персоноцентристські ідеї, концепція правової держави, природно-правові погляди підготували основу для сучасного визнання особистості як первинного суб'єкта права.

Список використаних джерел

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – С. 742.
2. Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. Г.Г. Демиденко. 2-е вид., доп. і змін. – Харків : Легас, 2002.
3. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М., 1993. – С. 22-30.
4. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России / В.Д. Зорькин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 270 с.
5. Юридичний словник. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1983. – с. 781; Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М., 2000. – С. 594.
6. Четвернин В.А. Понятия права и государства / В.А. Четвернин / Введение в курс теории права и государства. – М., 1997. – С. 55.
7. Кочергина Е. Организационно-правовая форма юридических лиц : генезис доктрин и подходов / Е. Кочергина // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №1. – С. 37.
8. Співак В.М. Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.М. Співак. – К., 2001. – 15 с.
9. Батанов О.В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні / О.В. Батанов. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2001. – 260 с.
10. Міське самоврядування в Україні : історія, сучасність, перспективи. – К. : Атіка, 2002. – 206 с.
11. Самолюк В. Основи правознавства / В. Самолюк, А. Філіп'єв, Р. Мартинюк. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2006. – 253 с. Hall J. Integrative Jurisprudence. – N.Y., 1961. – 29 с.
12. Окунев І.С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія держави і права; історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / І.С. Окунев. – К., 2010. – 20 с.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

Судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад

В.Ю. Барвіцький
науковий консультант
судді Конституційного
Суду України,
викладач Академії
муніципального
управління

У статті розглянуто деякі теоретичні та практичні аспекти захисту прав і законних інтересів територіальних громад судами України. Приділено увагу питанням право- і дієздатності територіальної громади (її представників) щодо звернення до судових органів.

В статье рассмотрены теоретические и практические аспекты защиты прав и законных интересов территориальных общин судами Украины. Уделено внимание вопросам право- и дееспособности территориальной общины (ее представителей) касательно обращения в судебные органы.

The article deals with the theoretical and practical aspects of the territorial community's judicial defence. The author also focuses on items of the territorial community's legal capacity and ability for the appeal to the courts.

Ключові слова: судовий захист, права та законні інтереси територіальних громад, здійснення місцевого самоврядування, оскарження актів, дій і бездіяльності місцевої влади.

Постановка проблеми

За чинним законодавством України захист прав і законних інтересів територіальних громад повинні здійснювати органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, органи державної влади, зокрема, суди та органи прокуратури. Однак,

зважаючи на те, що органи місцевої публічної влади, їх посадові особи не завжди на належному рівні здійснюють вказану функцію щодо захисту, представництва територіальних громад у судах, виникає необхідність визначення їх (або представників) право- і дієздатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням захисту прав і законних інтересів територіальних громад або ширше – правового захисту інститутів місцевого самоврядування в Україні присвячені наукові праці О.В. Батанова, В.І. Борденюка, М.І. Корнієнка, В.В. Кравченка, Т.В. Новікової, Ю.С. Педька та інших [1]. Варто відмітити наукові праці з цих питань російських учених М.С. Бондаря, В.М. Жуйкова, І.В. Новікової [5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На практиці існують непоодинокі випадки, коли місцева влада (державна і муніципальна) не захищає (іноді порушує та обмежує) у ході вирішення питань місцевого значення права та законні інтереси територіальних громад. Рішення органів місцевого самоврядування, що в окремих випадках є незаконними або такими, які шкодять територіальним громадам, приймаються, зокрема, стосовно: 1) відчуження об'єктів нерухомості з комунальної у приватну власність (питання приватизації об'єктів комунальної власності); 2) встановлення завищених тарифів за надання житлово-комунальних послуг; 3) відмови в прийнятті (реєструванні) статутів територіальних громад і створення перешкод у реалізації громадами форм безпосередньої демократії, зокрема, у проведенні місцевого референдуму тощо [8].

Про конфлікти між територіальними громадами та їхніми органами і посадовими особами постійно повідомляють засоби масової інформації.

Загалом за десять останніх років судами загальної юрисдикції ухвалено значну кількість рішень у справах про оскарження дій посадових осіб органів місцевого самоврядування та визнання їх незаконними (неправомірними); визнання незаконними (скасування) актів органів місцевого самоврядування; визнання протиправною бездіяльності органу місцевого самоврядування тощо. Велика категорія справ у цих судах пов'язана з правом комунальної власності на земельні ділянки, незаконним їх володінням та розпорядженням органа-

ми місцевого самоврядування, виданням дозволів щодо розміщення екологічно небезпечних об'єктів на території громади [10].

Отже, в Україні мають місце порушення прав і законних інтересів територіальних громад насамперед органами та посадовими особами місцевого самоврядування. З огляду на це, рішення органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, які, на думку громадських представників територіальної громади, є неконституційними або незаконними, можуть і повинні бути оскаржені ними в судовому порядку.

Щоб реалізувати один із принципів здійснення місцевого самоврядування, тобто право територіальних громад на судовий захист (стаття 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [11] (далі – Закон), потрібно насамперед проаналізувати, на яких принципах здійснюється судовий розгляд справ, стороною (учасником) у яких є територіальна громада (представники), їх право- і дієздатність на звернення до суду і представництво.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття право- і дієздатності територіальної громади, її членів стосовно звернення до органів судової влади з питань захисту їх порушених прав і законних інтересів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Теорія муніципального права виділяє можливість виникнення конфліктів на місцевому рівні між представницькими органами місцевого самоврядування та їхніми виконавчими органами, а також між головною посадовою особою територіальної громади (сільським, селищним, міським головою) та її представницьким органом. На нашу думку, з названими суб'єктами можуть виникати конфліктні ситуації й безпосередньо у територіальних громадах; можуть скластися протиріччя й між різними громадами, наприклад, двох сіл, села і міста, між територіальною громадою району в місті та громадою міста в цілому [12].

Найбільш значними способами судово-

го захисту прав і законних інтересів територіальних громад є:

1) оскарження громадськими представниками територіальних громад (ініціативною групою) рішень, дій і бездіяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, що порушують права та законні інтереси цих громад. Наприклад, може йтися про перешкоджання в реалізації інститутів безпосередньої демократії (щодо участі в місцевому референдумі, права обирати та бути обраним на місцевих виборах тощо);

2) оскарження органами місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, нормативно-правових актів, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади;

3) вирішення спорів про компетенцію (компетенційних спорів) між органами місцевого самоврядування різних рівнів, а також органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади [14, с. 191-192].

Як зазначає у своїй науковій праці Ю.С. Педько, проблема судового захисту прав та інтересів місцевого самоврядування – багатоаспектна, вона охоплює різні напрями правоохоронної та правозахисної діяльності, що обумовлено потребами захисту прав різних суб'єктів місцевого самоврядування в різноманітних правових відносинах, зокрема конституційних, адміністративних, цивільних, господарських. На практиці також може виникати потреба захисту прав і законних інтересів територіальної громади як у цілому, так і окремих її складових частин (внутрішніх громад, наприклад, громади району в місті, громади мікрорайону) тощо [15, с. 628].

1. Конституційні засади судового захисту прав та інтересів територіальних громад. Однією з конституційно-правових гарантій функціонування територіальних громад є їх судовий захист (стаття 145 Конституції України) [16]. У Європейській хартії місцевого самоврядування 1985 р. також закріплено як одну з основних гарантій місцевого самоврядування право

на судовий захист (стаття 11 «Правовий захист місцевого самоврядування»).

Особливе місце в забезпеченні прав і законних інтересів територіальних громад займає Конституційний Суд України. Конституційний контроль відноситься до числа ефективних засобів забезпечення верховенства конституції, верховенства права, що є головним атрибутом будь-якої демократичної держави. Суд відіграє важливу роль у захисті конституційних принципів місцевого самоврядування [17, с. 534-536; 18, с. 216-250; 19] і забезпеченні балансу інтересів між правами територіальних громад і додержання Конституції, законів України органами державної влади, органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

Матеріальна чи моральна шкода, заподіяна територіальним громадам актами та діями, вчиненими на підставі закону або іншого правового акта, що визнані Конституційним Судом України неконституційними, відшкодовується державою в установленому законом порядку (частина третя статті 152 Конституції України).

Юрисдикція судів загальної юрисдикції поширюється на захист прав і законних інтересів територіальних громад (частина друга статті 124 Конституції України), а завдяки судовим гарантіям громади можуть вимагати відшкодування матеріальних збитків, завданих їм органами державної влади, органами місцевого самоврядування, певними суб'єктами господарської діяльності або окремими громадянами (стаття 73 Закону).

Отже, аналіз положень Конституції України дає підстави для висновку, що конституційний рівень урегулювання судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад створює належні передумови для активної реалізації цього захисту.

2. Законодавчі засади судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад. Закон передбачає предмети відання та повноваження відповідних колегіальних органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, стосовно механізмів захисту прав і законних інтересів тери-

торіальних громад (підпункт 4 пункту «а» частини першої статті 38, підпункт 15 частини четвертої статті 42, пункт 30 частини першої статті 43, пункт 16 частини шостої статті 55). Однак, у вказаних нормах Закону не досить чітко визначено, яким чином таке право судового захисту може бути реалізовано громадами; на це питання не дає відповіді й процесуальне законодавство, яке не встановлює особливостей розгляду та вирішення справ щодо захисту прав і законних інтересів територіальних громад.

Відсутність у територіальній громаді в Україні статусу юридичної особи не дає змоги їй мати судово-процесуальну правосуб'єктність у повному обсязі. Це обумовлює необхідність її представництва в судах органами чи посадовими особами місцевого самоврядування або безпосередньо членами територіальної громади (ініціативними групами) чи відповідними громадськими організаціями, що мають статус юридичних осіб. Тобто, захист територіальними громадами своїх прав і законних інтересів у судах є опосередкованим.

Варто зазначити, що найчастіше територіальну громаду як колективне утворення у взаємовідносинах із органами судової влади представляє ініціативна група – добровільне об'єднання найбільш активно налаштованих членів територіальної громади або її частини. На законодавчому рівні така функція цієї групи не закріплена, хоча, наприклад, ініціативна група Законом наділяється іншими повноваженнями щодо вирішення питань місцевого значення – ініціювання розгляду в раді (у порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування (стаття 9); створення органів самоорганізації населення (стаття 14); прийняття рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови (на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, які проживають на відповідній території та мають право голосу) (стаття 79) тощо.

З огляду на це, цілком очевидно, що представництво територіальної громади

в судах України ініціативною групою потребує офіційної легалізації, зокрема, в таких аспектах: 1) визначення можливого суб'єктного складу ініціативної групи: до неї можуть входити лише дієздатні громадяни України, чи також іноземці й особи без громадянства; 2) визначення необхідної кількості таких законних представників громади (можна припускати, що чисельність ініціативної групи могла б залежати від кількості членів територіальної громади у пропорційному або кількісному співвідношенні). Допоки функцію ініціативної групи щодо представництва інтересів територіальної громади в судових органах не закріплено на законодавчому рівні, така група має право представляти свою громаду на підставі судової практики, що міститься в рішеннях, прийнятих судами з урахуванням, зокрема, принципу верховенства права, а також – місцевих звичаїв, традицій тощо.

Варто відмітити певну роль асоціацій органів місцевого самоврядування в захисті прав і законних інтересів територіальних громад. Законом України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» [11] вони наділені повноваженнями з узгодження дій і об'єднання зусиль органів місцевого самоврядування щодо захисту прав і законних інтересів відповідних територіальних громад, розв'язання спільних для територіальних громад проблем (стаття 1; частина перша статті 14).

У зв'язку з викладеним вважаємо, що законодавче регулювання захисту прав і законних інтересів територіальних громад є недосконалим і недостатнім. Слушною, на нашу думку, є пропозиція Ю.В. Білоусова про те, що доволі важливим аспектом адміністративної реформи, а також муніципальної як її складової, має бути реальне закріплення матеріально- та процесуально-правового механізму захисту прав і законних інтересів саме територіальної громади як специфічного суб'єкта правовідносин [20, с. 223].

3. Деякі аспекти застосування принципу верховенства права в механізмах судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад. Останнім часом у

дослідженнях науковців усе частіше піднімається тема про подальший розвиток місцевого самоврядування і захист прав територіальних громад у контексті реалізації принципу верховенства права [21]. Це й не дивно з огляду на звичність застосування доктрини верховенства права в європейських країнах і доволі низький рівень імплементації елементів принципу верховенства права в національне законодавство щодо місцевого самоврядування.

Закріплений у частині першій статті 8 Конституції України принцип верховенства права, який є основою конституційно-правового регулювання суспільних відносин, зокрема у сфері місцевого самоврядування, втілюється у правотворчу та правозастосовну діяльність – переважно у правовій позиції (рішення) Конституційного Суду України та закони, які повинні містити передусім ідеї соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Питання імплементації всіх без винятку елементів принципу верховенства права (справедливості, розумності, правової визначеності тощо) у національне законодавство та практику його застосування, зокрема судовими органами, як необхідної умови практичного формування дієздатних і самодостатніх територіальних громад, мають принципове значення та потребують подальшого вивчення та вироблення у зв'язку з цим пропозицій для законодавця.

4. Види судочинства та деякі аспекти розгляду судових справ, пов'язаних із захистом прав і законних інтересів територіальних громад. Відповідно до статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453–VI суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Ухвалюючи іменем України обов'язкові до виконання на всій її території рішення, суди здійснюють вплив на сфери державного та суспільного життя, у тому числі й місцевого самоврядування шляхом визнання незаконними актів органів державної влади, органів місцевого

самоврядування та відновлення порушених ними прав і законних інтересів територіальних громад. Суди загальної юрисдикції покликані забезпечувати положення частини другої статті 19 Конституції України, згідно з яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Здійснюючи правосуддя, суди загальної юрисдикції реалізують, з одного боку, функцію судового контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а з іншого – функцію судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад.

Завдяки функціонуванню адміністративних судів в Україні поступово забезпечується належний судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад: брати участь у вирішенні всіх питань місцевого значення, в управлінні комунальною власністю тощо. За змістом частини першої статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. (далі – КАС України), його головним завданням є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових чи службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень.

Деякі судові рішення адміністративної юстиції, пов'язані із захистом прав і законних інтересів територіальних громад, ми вже відзначали [8]. До цієї ж категорії відносяться справи про примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності, тобто в інтересах територіальних громад (пункт «г» частини першої статті 143, стаття 147 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р., пункт 7 частини четвертої статті 105, стаття 183-1 КАС України) [2].

Як зауважує О.С. Духневич, у процесі розгляду та вирішення адміністративних

справ «реалізуються права, обов'язки та гарантії учасників адміністративного судочинства, що можливо лише через дотримання принципів останнього» [24]. У цьому аспекті особливої важливості набуває основний принцип адміністративного судочинства – верховенства права, який уперше запроваджений у процесуальному законодавстві нашої держави у статті 7 КАС України. У частині першій статті 8 КАС України визначено, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Крім того, на підставі положення частини першої статті 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судді здійснюють правосуддя на основі Конституції та законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права.

Прикро, але не завжди суди загальної юрисдикції, у тому числі адміністративні, визнають і керуються принципом верховенства права в ході ухвалення судових рішень. Так, наприклад, Васильківський міськрайонний суд Київської області, розглядаючи справу, зважив на правову невизначеність і прогалину в законодавстві щодо спірного питання, та, керуючись принципом верховенства права, усе ж задовольнив позов фізичної особи. Однак апеляційна інстанція таке рішення суду першої інстанції скасувала (очевидно, керуючись нормативістськими принципами – авт.), а Вищий адміністративний суд України ухвалою від 19 березня 2008 р. [10] залишив постанову апеляційного суду без змін.

До проявів судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад, здійснюваного судами у процесі цивільного судочинства, можна віднести розгляд і вирішення справ про відшкодування майнової шкоди, заподіяної територіальній громаді, зокрема внаслідок невиконання рішень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, прийнятих у межах наданих їм повноважень. Крім того, зазначений судовий захист охоплює також розгляд

справ за регресними позовами органів місцевого самоврядування до їх посадових осіб про відшкодування заподіяної ними шкоди територіальним громадам.

Процедура захисту прав і законних інтересів територіальних громад у цивільному процесі регламентується Цивільним процесуальним кодексом України від 18 березня 2004 року.

Яскравим прикладом судової практики з цієї категорії цивільних справ є Ухвала судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 22 квітня 2004 р., якою залишено в силі рішення місцевого та апеляційного судів щодо покладення на сільського голову обов'язку відшкодувати шкоду, завдану його розпорядженням щодо незаконної вирубки дерев, які належали до об'єктів озеленення загального використання (це питання не було погоджено з екологічною інспекцією та не було отримано спеціального ордеру на вирубку) [25].

Господарські суди також відіграють важливу роль у захисті прав і законних інтересів територіальних громад, оскільки справ за участю територіальних громад та їх представників стає все більше. Ці суди розглядають справи, зокрема щодо вирішення спірних питань комунальної власності, орендних правовідносин, землекористування тощо, стороною в яких є територіальні громади та їх представницькі органи і посадові особи. Більшість спорів цієї категорії виникає між юридичними особами – суб'єктами господарювання та органами місцевого самоврядування щодо питань користування земельними ділянками, визнання недійсними договорів оренди земельних ділянок тощо [26].

Процедура захисту прав місцевого самоврядування в господарському процесі регламентується Господарським процесуальним кодексом України від 6 листопада 1991 року.

Особливістю господарської юстиції є те, що для неї пріоритетним є визнання й утвердження права людини на підприємницьку діяльність (стаття 42 Конституції України), а тому, очевидно, що господарські суди покликані захищати,

насамперед, права суб'єктів господарювання. Тому, вважаємо, що господарські суди мали б керуватися принципом співмірності між захистом прав та інтересів суб'єктів господарювання і захистом прав та інтересів територіальних громад. Свідченням прогресування цього процесу є існування чималої кількості судових рішень, прийнятих господарськими судами на користь територіальних громад або органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад [28].

Відповідний вплив на сферу місцевого самоврядування здійснюють суди, які забезпечують кримінальне судочинство. Здійснюючи правосуддя у кримінальних справах, вони охороняють урегульовані нормами права суспільні відносини практично в усіх сферах суспільного життя, у тому числі й віднесених до відання місцевого самоврядування. За змістом відповідних розділів Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. це, зокрема, відображається в розгляді кримінальних справ у злочинах, учинених посадовими особами місцевого самоврядування проти виборчих, трудових та інших прав. До них, наприклад, можна віднести: перешкодження здійсненню виборчого права (статті 157-160); порушення законодавства про референдуми (стаття 160); порушення права на безоплатну освіту та медичну допомогу в комунальних навчальних закладах і закладах охорони здоров'я (статті 183, 184) тощо [30].

5. Розмежування предметної підсудності справ щодо захисту прав і законних інтересів територіальних громад.

Аналіз судової практики та праць вітчизняних науковців дає змогу стверджувати, що навіть за наявності процесуальних кодексів, які регламентують адміністративне, цивільне, господарське і кримінальне судочинство, існують проблемні питання щодо предметної підсудності розгляду справ цієї категорії здебільшого в адміністративному, цивільному та господарському видах судочинства [31]. Така чітко невизначена ситуація щодо предметної підсудності справ пов'язана, насампе-

ред, із тим, що відносини органів місцевого самоврядування з членами територіальних громад, суб'єктами господарювання тощо, будуються як на публічно-правових (рішення органів місцевого самоврядування), так і на приватно-правових засадах (цивільно-правові або господарсько-правові договори, що укладаються на підставі цих рішень).

Підтвердженням викладеного є правова позиція Конституційного Суду України, наведена в абзаці шостому підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010: «Усі публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, належать до адміністративної юрисдикції і за компетенцією мають бути розглянуті адміністративними судами» [32]. Також КАС України передбачає певні ознаки публічно-правових відносин: обов'язкова участь у цих відносинах суб'єкта, наділеного владними повноваженнями; підпорядкованість одного з учасників публічно-правових відносин іншому – суб'єкту владних повноважень; імперативність публічно-правових відносин; домінування публічно-правового інтересу в цих відносинах тощо. Якщо судовому спорові не притаманні такі ознаки, то він повинен вирішуватися в порядку цивільного або господарського судочинства.

Таким чином, питання розмежування предметної підсудності за зверненнями представників територіальних громад є важливим, а представникам територіальних громад слід обирати при зверненні суди відповідної спеціалізації, оскільки непоодинокими є випадки, коли суд, розглядаючи справу в порядку касаційного провадження, скасовує рішення, прийняті першою та апеляційною інстанціями, оскільки спір підлягає розгляду в порядку іншого виду судочинства [33].

Висновки

Проведений у статті аналіз питань судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад дає змогу стверджувати, що на його ефективність впливають такі фактори: 1) стан законодавства (у

тому числі процесуального) у сфері місцевого самоврядування; 2) рівень правової культури представників територіальних громад, що передбачає знання правових норм, які регламентують право на судовий захист; 3) знання процесуального законодавства та муніципальної доктрини органів судової влади.

Ініціативні групи членів територіальних громад усе активніше обстоюють права та законні інтереси територіальних громад, використовуючи всі можливі способи захисту, у тому числі судові. Тому, на нашу думку, необхідно законодавчо закріпити обов'язок органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, звертатися до суду в разі порушення їхніх прав і законних інтересів і встановлення відповідальності за його невиконання. Це дасть змогу підвищити гарантії місцевої громади щодо реалізації її конституційного права на судовий захист [35, с. 35].

Для ефективнішого захисту своїх прав і законних інтересів територіальним громадам необхідно також частіше застосовувати принцип верховенства права, який дозволяє, зокрема, судам приймати рішення на підставі засад справедливості, моральності та пріоритету прав і свобод людини і громадянина – в інтересах територіальних громад. Саме на основі принципу верховенства права територіальні громади мають право безпосередньо (через відповідного представника) звертатися до судових органів за захистом прав і законних інтересів. Потрібно поступово впроваджувати доктрину активного безпосереднього звернення представників територіальних громад (ініціативних груп) до судових органів за захистом прав і законних інтересів. Зважаючи на це, доцільно також:

1) розширювати правові механізми захисту прав і законних інтересів територіальних громад (у зарубіжних країнах,

як-от: Німеччині, Чехії, Андоррі – існує судова доктрина «безпосереднього звернення територіальної громади до Конституційного Суду (Трибуналу) з конституційною скаргою» щодо незаконного втручання держави в реалізацію прав громади на самоврядування, а в Бельгії та Норвегії діють спеціальні контрольні комітети (ревізори), які в інтересах територіальних громад слідкують за легітимністю дій органів місцевого самоврядування) [36, с. 134, 180, 206, 232];

2) розробити законопроект щодо надання права ініціативній групі, зареєстрованій із урахуванням певних критеріїв, представляти права та законні інтереси територіальних громад у судах України;

3) узагальнити судову практику всіх судів загальної юрисдикції у справах, пов'язаних із захистом прав і законних інтересів територіальних громад (такі матеріали могли б підготувати відповідні відділи із узагальнення судової практики у вищих спеціалізованих судах);

4) упровадити на юридичних факультетах вищих навчальних закладів (наприклад, в Академії муніципального управління, Національній академії державного управління при Президенті України) спецкурс «Судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад».

Отже, на підставі аналізу теоретичних праць і судової практики можна стверджувати про існування і розвиток певної муніципальної доктрини судів, дослідження якої є важливим для процесу судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад, оскільки успіх такого захисту залежить від розуміння судами правової природи територіальних громад, а також – правильного визначення предметної підсудності спору, належної підготовки звернення до суду та представництва законних інтересів територіальної громади в суді.

Список використаних джерел

1. Борденюк В.І. Судова влада і сфера місцевого самоврядування // Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії: Монографія / В.І. Борденюк. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – С. 377-428.
2. Кампо В. Верховенство права в системі правового захисту місцевого самоврядування /

В. Кампо, Т. Провізіон, В. Барвіцький // Європейські орієнтири місцевого і регіонального розвитку: Збірник матеріалів та документів / За ред. М. Пухтинського, М. Власенка. – К. : Видавництво Академії муніципального управління, 2009. – С. 106-112.

3. *Новікова Т.В.* Судовий захист як конституційна гарантія місцевого самоврядування / Т.В. Новікова // Актуальні проблеми юридичної науки: 36. тез Міжнар. наук конф. «Шості осінні юридичні читання». – Хмельницький, 2007. – Ч. 1. – С. 153-156.

4. Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування в Україні. Навчально-практичний посібник / Ю.Р. Вавринюк, М. Клепадський, В.В. Кравченко, Н.В. Кравченко, М.В. Пітцик, Л.Є. Подобед. – К. : Атіка, – 2002. – 208 с.

5. *Бондарь Н.С.* Местное самоуправление и конституционное правосудие: конституционализация муниципальной демократии в России / Н.С. Бондарь. – М. : Норма, 2008. – 592 с.

6. Защита прав местного самоуправления в судах общей юрисдикции в России: в 3 т. / Под ред. В.М. Жуйкова. – М., 2003.

7. *Новикова И.В.* Судебная защита конституционного права на местное самоуправление в РФ. Монография / И.В. Новикова. – Воронеж, 2008. – 168 с.

8. Постанова Вищого адміністративного суду України від 13 травня 2008 р. «Про визнання нечинним рішення міської ради про умови відчуження об'єктів комунальної власності територіальної громади».

9. Ухвали Вищого адміністративного суду України «Про визнання незаконним рішення виконавчого комітету Харківської міської ради «Про затвердження тарифів на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій для житлово-експлуатаційних підприємств комунальної власності територіальної громади м. Харкова» від 23 березня 2006 р., від 12 липня 2006 р.

10. Електронна інформаційно-аналітична система «Ліга: Закон»; веб-сайт Єдиного державного реєстру судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>

11. Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про асоціації органів місцевого самоврядування»: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 12 травня 2010 р. – К. : Паливода А.В., 2010. – 88 с.

12. «В Бердичеві місто і район збираються судитись за власність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rfo-berdychiv.info>

13. «Бути чи не бути Соснівській і Придніпровській районним радам міста Черкаси?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vikka.ck.ua/ua/news.php>

14. Судебная защита местного самоуправления // Муниципальное право России: учебник / А.В. Малько, С.В. Корсакова. – Российская академия наук, Саратовский филиал Института государства и права. – М. : Юрайт; Высшее образование, 2010. – 398 с.

15. *Педько Ю.С.* Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування // Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Колективна монографія / В.О. Антонечко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов та ін. / За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. – К. : Атіка, 2007. – 864 с.

16. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 23 вересня 2011 р. (офіц. текст). – К. : Паливода А.В., 2011. – 56 с.

17. Захист прав місцевого самоврядування // Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналіт. огляд і комент.) / А.А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2010. – 631 с.

18. *Кампо В.М.* Захист прав і законних інтересів територіальних громад у порядку конституційного судочинства / В.М. Кампо // Проблеми сучасної муніципалістики: навч. посіб. / За заг. ред. О.В. Батанова. – К. : Академія муніципального управління, 2012. – 292 с.

19. *Портнов А.В.* Про реалізацію права звернення до Конституційного Суду України органів місцевого самоврядування, місцевих державних адміністрацій з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України / А.В. Портнов // Право України. – 2008 р. – № 10. – С. 13-18.

20. *Білоусов Ю.В.* Питання судової юрисдикції у справах, які стосуються захисту прав місцевого самоврядування / Ю.В. Білоусов // Проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 травня 2004 р.). – Харків, 2004. – С. 222-227.

21. *Батанов О.В.* Місцеве самоврядування в Україні в контексті реалізації принципу верховенства права / О.В. Батанов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №: 11-12. – С. 38-46.

22. Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 р. № 1559-VI // Офіційний вісник України. – 2009 р. – № 97. – С. 3326.

23. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 р. № 7 (зі змінами і доповненнями) // Електронна інформаційно-аналітична система «Ліга: Закон».

24. *Духневич О.С.* Принципи провадження щодо оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування / О.С. Духневич // Вісник Запорізького національного університету: Юридичні науки. – Запоріжжя, 2011. – №2. Ч.1. – С. 148-154.

25. Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 квітня 2004 р. (витяг) // Вісник Верховного Суду України. – 2004 р. – №9.

26. Постанови Вищого господарського суду України від 21 травня 2008 р. (справа № 17/513-07), від 18 лютого 2009 р. (справа № 2-8/7997-2008).

27. Рішення господарського суду м. Києва від 13 квітня 2011 р. (справа № 51/71).

28. Рішення Господарського суду міста Києва від 11 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/7627-sud_povernuv_kievu_zemdilyanku_na_libidskiy_ploschi_za_13_ml.html

29. *Добровольская Е.* Противодействие коррупции в сфере земельных отношений / Е. Добровольская // Судебно-юридическая газета. – № 23. – 18 июня 2012 г. – С. 7.

30. Ухвали Верховного Суду України від 28 квітня 2009 р.; від 4 квітня 2006 р.

31. Ухвала Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 31 січня 2011 р.

32. Рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010 // Офіційний вісник України, 2010. – № 72 (01.10.2010). – С. 2582.

33. Постанова Верховного Суду України від 11 лютого 2009 р.

34. Ухвала Миколаївського районного суду Миколаївської області від 16.11.2010 у справі № 2-06-922/2010.

35. *Новикова И.В.* Судебная защита как конституционная гарантия права на местное самоуправление / И.В. Новикова // Государственная власть и местное самоуправление. – 2006. – № 2. – С. 32-36.

36. Местное самоуправление (управление) в зарубежных странах: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / А.С. Прудников, Л.А. Ларина, М.В. Максютин и др. / под ред. А.С. Прудникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2007. – 271 с.

До питання укладення договору найму житла

Т.Р. Федосєєва

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто окремі питання, пов'язані з укладенням договору найму житла. Основну увагу приділено проблемі державної реєстрації цього договору.

В статье рассмотрены отдельные вопросы, связанные с заключением договора найма жилья. Основное внимание уделено проблеме государственной регистрации этого договора.

In the scientific article some issues related to signing the rent agreement. The main attention is dedicated to the problem of state registration of this agreement.

Ключові слова: найм, житло, договір, державна реєстрація.

Постановка проблеми

У науковій літературі договірним відносинам учені приділяють суттєву увагу. Особливий інтерес становлять питання укладення, зміни та розірвання договору найму житла, що зумовлено активним включенням житла в ринковий оборот і недоліками правового регулювання цих відносин. Слід підкреслити, що проблеми правозастосовної діяльності в цій сфері зумовлені, насамперед, недоліками правового регулювання, збереженням чинності нормативно-правових актів періоду перебування України у складі СРСР, що застосовуються не завжди узгоджено разом із новими актами цивільного та житлового законодавства. Відповідно, висловлюються різні точки зору, формуються різні підходи до питань, пов'язаних із договором найму житла різних форм власності, судова практика в цій сфері також є неоднорідною. Зокрема, важливим є питання форми договору найму житла та його державної реєстрації, адже воно по-різному врегульоване нормами ЦК України та ЖК УРСР. Вказане обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Договірні відносини щодо найму житла стали предметом дослідження багатьох учених, зокрема, В.Я. Бондаря, В.В. Вітрянського, О.В. Дзери, М.К. Галянтича, І.М. Кучеренко, Т.Н. Лісніченка, Є.О.

Мічуріна та інших. При цьому, зберігається потреба у здійсненні ретельного аналізу нормативно-правових актів на предмет внесення ясності в питання укладення договору найму житла, адже різночитання норм щодо його державної реєстрації спричиняє спори стосовно укладення або дійсності договору найму житла.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблема державної реєстрації договору найму житла не є вирішеною, оскільки у правовій літературі основну увагу приділено загальним питанням укладення договору найму житла, а чинне законодавство, що регулює відповідні відносини, є суперечливим.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання державної реєстрації договору найму житла на підставі аналізу нормативно-правових актів у цій сфері.

Вклад основного матеріалу дослідження

Згідно зі ст. 158 ЖК УРСР договір найму жилого приміщення укладається між власником будинку (квартири) і наймачем у письмовій формі з наступною реєстрацією у виконавчому комітеті місцевої ради народних депутатів або в органі управління, що ним утворюється. Договір повинен містити вказівку на предмет договору,

строк, на який він укладається, визначати права й обов'язки наймодавця і наймача та інші умови найму. ЖК УРСР – нормативно-правовий акт, уведений в дію в період знаходження України в складі СРСР [3]. Згідно зі ст. 8 Конституції України саме вона має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Постановою Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. [6] встановлено, що до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції та законам України.

Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України (ч. 2 ст. 4 ЦК України) [10]. ЦК України містить як загальні вимоги до правочинів і договорів, так і спеціальні – щодо окремих видів договорів. Як впливає з п. 3.3. рішення Конституційного Суду України [7] положення параграфа 1 «Загальні положення про найм (оренду)» глави 58 поширюються на всі види орендованого майна. У законі можуть бути передбачені особливості укладення та виконання договору найму (оренди) (ч. 2 ст. 759 кодексу). Крім того, кодексом та іншим законом можуть встановлюватися особливості найму окремих видів майна (ч. 3 ст. 760 кодексу). Основним актом цивільного законодавства України є кодекс; актами цивільного законодавства визнаються також інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та кодексу (ч. 2 ст. 4 кодексу). Конституційний Суд України вважає, що інші закони, передбачені ч. 3 ст. 760 кодексу, повинні прийматися та діяти за правилами, встановленими ст. 4 кодексу. Конституційний Суд України виходить із того, що співвідношення між нормами кодексу та законів, які регулюють особливості найму (оренди) окремих видів майна, полягає в тому, що норми цих законів тією чи іншою мірою встановлюють правовий механізм реалізації відповідної норми ко-

дексу або передбачають додаткові умови її реалізації, або виключають застосування норм кодексу, якщо це прямо передбачено ними чи випливає з їхнього змісту. Такий висновок ґрунтується на правовій позиції Конституційного Суду України, висловленій у рішенні від 1 липня 1998 р. [8].

Згідно з ч. 3 ст. 810 ЦК України до договору найму житла, крім найму житла, що є об'єктом права державної або комунальної власності, застосовуються положення цього кодексу, якщо інше не встановлено законом. Відповідно до п. 4 прикінцевих і перехідних положень ЦК України Цивільний кодекс застосовується до цивільних відносин, що виникли після набрання ним чинності. Ураховуючи вищезазначене, положення ЖК УРСР застосовуються щодо відносин, не врегульованих законодавством України і виключно за умови їх відповідності Конституції України та законам України. Слід підкреслити, що цивільні відносини засновані на юридичній рівності їх учасників (ст. 1 ЦК України), що не відтворено в ст. 158 ЖК УРСР «Договір найму жилого приміщення в будинку (квартирі), що належить громадянину», яка стосується лише громадян, не враховуючи інтереси інших фізичних осіб та юридичних осіб як учасників цивільних відносин, які можуть бути суб'єктами права власності (ст.ст. 2, 318 ЦК України). При цьому, положення ст. 158 ЖК УРСР, які передбачають, що наймач користується жилим приміщенням у будинку (квартирі), що належить громадянину на праві приватної власності відповідно до договору найму житлового приміщення та положення цієї статті про те, що договір повинен містити вказівку на предмет договору, строк, на який він укладається, визначати права й обов'язки наймодавця і наймача та інші умови найму в повній мірі відповідають положенням ЦК України, що врегульовують відносини найму (оренди) житла.

До питання про державну реєстрацію договору найму (оренди) житла додатково слід зазначити таке. Згідно з ч. 1 ст. 210 ЦК України правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених

законом. Такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації. Згідно з ч. 1 ст. 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів цього виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

У параграфі 1 глави 58 ЦК України не міститься загальної норми про обов'язковість державної реєстрації договорів найму (оренди), згідно з ч. 2 ст. 759 ЦК України законом можуть бути передбачені особливості укладення та виконання договору найму (оренди), ч. 3 ст. 760 ЦК України передбачає, що особливості найму окремих видів майна встановлюються кодексом та іншим законом. Тобто до відносин найму (оренди) житла, як об'єкта права приватної власності, застосовуються положення спеціальної глави 59 ЦК України – «Найм (оренда) житла». Статтею 811 ЦК України передбачено укладення договору найму житла в письмовій формі з обов'язковістю державної реєстрації в порядку, визначеному законом, лише договору оренди житла з викупом (ч. 3 ст. 811 ЦК України, п. 4 постанови Кабінету Міністрів України [9], якою затверджено порядок оренди житла з викупом). Не передбачено державну реєстрацію договору найму жилого приміщення і в будинках державного житлового фонду (ст. 61 ЖК УРСР). Слід звернути увагу на те, що хоча житло й представляє собою житловий будинок, квартиру, інше приміщення, призначені і придатні для постійного проживання в них (ст. 379 ЦК України), які є будівлями капітального типу (наприклад, житловий будинок, згідно зі ст. 380 ЦК України), однак положення параграфу 4 глави 58 ЦК України, які є спеціальним щодо найму будівлі або іншої капітальної споруди та які передбачають державну реєстрацію договору найму будівлі або іншої капітальної споруди, укладеного на строк не менше ніж три роки (ч. 1 ст. 794 ЦК України), не можуть бути застосовані

до договору найму (оренди) житла, оскільки останньому кореспондують спеціальні для цього виду договору найму (оренди) норми глави 59 ЦК України в яких, як вказувалося, державна реєстрація передбачена тільки для договору оренди житла з викупом.

Разом з тим, згідно зі ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [1] цей закон регулює відносини, пов'язані з державною реєстрацією прав на нерухоме майно та їх обтяжень, у ст. 4 цього закону закріплено невичерпний перелік речових прав, які підлягають обов'язковій державній реєстрації, а в ст. 5 цього закону серед об'єктів нерухомого майна, права стосовно яких підлягають державній реєстрації, зазначено і житлові будинки, і квартири.

Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» [2] передбачено заміну державної реєстрації договору на державну реєстрацію права, зокрема, з 1 січня 2013 р. редакція ст. 794 ЦК України передбачатиме, що право користування нерухомим майном, яке виникає на підставі договору найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), укладеного на строк не менш як три роки, підлягає державній реєстрації відповідно до закону. Згідно з п. 3 прикінцевих і перехідних положень цього закону встановлено, що до 1 січня 2013 р. державна реєстрація: права власності та права користування (сервітут) на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельних ділянках; права користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами; права власності на об'єкти незавершеного будівництва, а також облік безхазяйного нерухомого майна, довірче управління нерухомим майном проводиться реєстраторами бюро технічної інвентаризації, створеними до набрання чинності цим законом та підключеними до Реєстру прав власності на нерухоме майно. Тобто, окремо не встановлено обов'язковості державної реєстрації права користування на

умовах найму (оренди) таким об'єктом нерухомості, як житло, а, отже, бюро технічної інвентаризації, яке є на сьогодні спеціально уповноваженим суб'єктом у сфері державної реєстрації вищеперерахованих прав, не має правомочностей на державну реєстрацію права користування житлом, яке виникає на підставі договору найму (оренди). Відсутність такої правомочності впливає і з аналізу Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухоме майно [4], і з позиції Міністерства юстиції України, висвітленої у п. III його наказу «Поширення норм Закону (примітка: Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень») на правовідносини, що виникають з договорів найму (оренди) житла». Мін'юст зазначає, що § 4 глави 58 «Найм (оренда)» містить положення щодо найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини). Водночас, окремою главою 59 «Найм (оренда) житла» врегульовано відносини, що пов'язані з укладенням договору саме щодо такого виду нерухомого майна як житло. Тобто, відповідно до Цивільного кодексу України житло як об'єкт нерухомості виділено в окрему правову категорію і не може ототожнюватися з об'єктами, речові права щодо яких виникають із підстав, визначених § 4 глави 58 «Найм (оренда)». Таким чином Цивільний кодекс України встановлює різні підходи до регулювання відносин найму (оренди) залежності від цільового призначення об'єктів нерухомого майна. З огляду на загальні засади регулювання відносин найму (оренди), що

визначені Цивільним кодексом України, а також виходячи з положень закону, норми останнього щодо обов'язковості державної реєстрації такого речового права, як користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами, не поширюються на правовідносини, що виникають із договорів найму (оренди) житла [5].

Висновки

Отже, чинне законодавство не встановлює обов'язковості державної реєстрації договору найму (оренди) житла, за винятком договору оренди житла з викупом, а ст. 158 ЖК УРСР не може застосовуватися в частині, яка передбачає, що договір найму жилого приміщення укладається між власником будинку (квартири) і наймачем у письмовій формі з наступною реєстрацією у виконавчому комітеті місцевої ради народних депутатів або в органі управління, що ним утворюється, позаяк це суперечить положенням глави 59 ЦК України, що врегульовують відносини найму (оренди) житла, яке є об'єктом права приватної власності. Разом з тим, ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» відносить до об'єктів нерухомого майна, права стосовно яких підлягають державній реєстрації, житлові будинки і квартири, а, отже, питання державної реєстрації таких прав, що виникатимуть на підставі договору найму житла, з набуттям чинності окремих положень закону [2], потребуватиме внесення узгоджених змін до нормативно-правових актів, що стосуються сфери користування нерухомим майном, у тому числі на умовах найму.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» від 11 лютого 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
3. Житловий кодекс Української РСР від 30 червня 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
4. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухоме майно» від 7 лютого 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

5. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Методичних рекомендацій стосовно державної реєстрації права користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами» від 31 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//http://zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)

6. Постанова Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12 вересня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//http://zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «Автосервіс» (справа № 1-46/2009) від 10 грудня 2009 р. № 31-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//http://zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)

8. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо приватизації державного майна від 1 липня 1998 р. № 9-рп/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//http://zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оренди житла з викупом» від 25 березня 2009 р. № 274 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//http://zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)

10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//http://zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)

Особливості участі релігійної організації-боржника у виконавчому провадженні

Є.О. Ятченко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено особливості виконання релігійними організаціями судових рішень майнового характеру в Україні. Приділено значну увагу розглядові питань стимулювання боржника-релігійної організації до виконання судових рішень, допустимості звернення стягнення на пожертвування, правового статусу поручителя. Проаналізовано норми законодавства України про релігійні організації та про виконання судових рішень з метою його вдосконалення.

В статье исследованы особенности исполнения религиозными организациями судебных решений имущественного характера в Украине. Уделено большое внимание рассмотрению вопросов стимулирования должника-религиозную организацию к исполнению судебных решений, допустимости наложения взыскания на пожертвования, правового статуса поручителя. Проанализированы нормы законодательства Украины о религиозных организациях и об исполнении судебных решений с целью его усовершенствования.

In the article the peculiarities of execution from religious organizations of the judicial property resolutions in Ukraine has been investigating. The great attention is devoted to pointing out of the questions aid to the debtor - religious organization in him execution of court resolutions, admission to execute on the donations, legal status of the surety. Ukrainian legislation norms about religious organizations and execution of court resolutions are being analyzed to improve.

Ключові слова: релігійна організація, релігійне об'єднання, виконання рішення суду, боржник, майно культового призначення, пожертвування.

Постановка проблеми

У нових соціально-економічних умовах розширюється коло юридичних осіб, які стають суб'єктами виконавчих правовідносин. При цьому, для окремих груп таких суб'єктів, зокрема релігійних організацій, характерним є те, що вони мають специфічний правовий статус у цивільних і господарських правовідносинах. Це впливає на визначення їхніх прав та обов'язків як суб'єктів виконавчих правовідносин.

Реалії сьогодення вимагають вироблення нового розуміння взаємовідносин органів державної виконавчої служби із суб'єктами виконавчих правовідносин, урахування особливостей кожного суб'єкта, пошуку додаткових можливостей для своєчасного, повного та неупередженого примусового виконання рішень релігійними організаціями. Такий підхід дасть змогу покращити стан виконання релігій-

ними організаціями рішень судових та інших органів. Нині ж, на жаль, відомі не поодинокі факти, коли релігійні організації не виконують рішення судів та інших органів.

Звичайно ж, що на релігійні організації, що стають сторонами або іншими учасниками виконавчого провадження, поширюються передбачені чинним законодавством загальні права та обов'язки. Однак, законодавець не забороняє релігійним організаціям, та іншим специфічним суб'єктам, мати у виконавчому провадженні додаткові або ж спеціальні права та обов'язки, використання яких повинно сприяти належному виконанню рішень судів та інших органів. Відповідно виникає потреба в теоретичному дослідженні специфіки участі релігійних організацій у виконавчому провадженні, виділенні спеціальних прав та обов'язків релігій-

них організацій як суб'єктів виконавчих правовідносин, що дасть змогу створити теоретичний фундамент для вдосконалення чинного законодавства в роботі з релігійними організаціями як суб'єктами виконавчих правовідносин та сприятиме державній виконавчій службі у виконанні рішень, передбачених законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значний внесок у розроблення теоретичних положень про суб'єкти виконавчих правовідносин зробили вітчизняні науковці, зокрема: А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, О.Г. Жуковський, Р.В. Ігонін, М.П. Омельченко, О.Л. Сеньків, Д.М. Сибильов, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, К.В. Шкарупа, М.Й. Штефан, С.М. Штефан, С.В. Щербак та інші. Релігійні організації як суб'єкти цивільно-правових відносин стали об'єктом дослідження В.І. Борисової, О.В. Дзери, Ю.В. Кривенко, І.М. Кучеренко, О.А. Підпригори, В.Ф. Піддубної, В.Д. Фучеджі, Є.О. Харитонова, Є.О. Ятченка та інших. Із публікацій науковців, що вийшли друком останнім часом, слід виділити навчальний посібник, авторами якого є Р.В. Ігонін, К.В. Шкарупа, О.Л. Сеньків [1]. У цій праці розкрито теоретико-методичні та процесуально-процедурні засади діяльності суб'єктів виконавчого провадження. Особливості відповідальності у виконавчому провадженні досліджують у своїх роботах К.В. Шкарупа [2, с. 63-65] та Є.О. Ятченко [3, с. 64-68].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На підставі теоретичних досліджень зазначених науковців про релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин і засади діяльності та відповідальності суб'єктів виконавчого провадження автор дослідить особливості участі релігійних організацій у виконавчому провадженні. На нашу думку, урахування особливостей участі релігійних організацій у виконавчому провадженні дасть змогу якщо не вирішити одразу проблему, то покращити стан виконання релігійними організаціями рішень судових та інших органів. Вироблення нового розуміння взаємодно-

син органів державної виконавчої служби із суб'єктами виконавчих правовідносин, зокрема релігійними організаціями, дасть можливість залучати останніх до активної участі у виконавчому провадженні.

Формулювання цілей статті

Метою публікації є пошук шляхів покращення стану виконання рішень судових та інших органів в Україні через виявлення та дослідження особливостей участі, надання додаткових прав та обов'язків релігійним організаціям у виконавчому провадженні, через залучення останніх до активної участі у виконавчому провадженні тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. зі змінами та доповненнями (далі – Закон про свободу совісті) релігійна організація як юридична особа користується правами та несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення) [4]. Оскільки, згідно з ч. 2 ст. 8 Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. зі змінами та доповненнями (далі – Закон) юридичні особи можуть виступати у виконавчому провадженні як стягувачами, так і боржниками [5, с. 8], то релігійні організації також можуть набувати статусу сторони у виконавчому провадженні.

Як було доведено раніше [6, с. 60-67], релігійні організації традиційно мали і мають особливий правовий статус суб'єкта цивільних правовідносин і власника майна. На думку автора, цей факт, тобто наявність особливого правового статусу у релігійних організацій, зумовлює особливості їх участі у виконавчому провадженні. Встановлена законодавцем у ч. 3 ст. 20 Закону про свободу совісті заборона накладення стягнення на майно культового призначення є підставою для встановлення обмеженої відповідальності релігійної організації за невиконання нею своїх зобов'язань [3, с. 68], при цьому дієздатність релігійної організації як юридичної особи не обмежується.

Відповідно до ч. 1 ст. 66 Закону в разі відсутності у боржника – юридичної особи, а релігійні організації в переважній більшості є юридичними особами, коштів у обсязі, достатньому для покриття заборгованості, стягнення звертається на інше майно, належне такому боржникові, крім майна, вилученого з обороту або обмеженого в обороті [5, с. 54]. Як було доведено свого часу автором, нерухоме майно релігійної організації, яке має виключно культове призначення, є обмежено обороноздатним об'єктом цивільних прав [7, с. 4], а тому може належати лише певному колу суб'єктів. Крім того, культова споруда, а іноді ще й інше майно релігійної організації, є майном культового призначення, а тому на нього не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів відповідно до вимог чинного законодавства. Слід урахувати і той факт, що звернення стягнення на інше майно релігійної організації, як правило, не дає можливості задовольнити вимоги стягувача в повному обсязі, оскільки майно звичайного вжитку, тобто не культового призначення, становить незначну частку майна релігійної організації, що спонукає до пошуку нових, нетипових шляхів вирішення проблеми.

У разі, коли у боржника відсутнє майно, на яке може бути звернено стягнення, виконавчий документ відповідно до вимог ст. 47 Закону повертається стягувачу з наданням останньому права повторно пред'явити виконавчий документ до виконання протягом установлених чинним законодавством строків. Відповідно, стягувачу залишається лише чекати, доки у боржника-релігійної організації з'являться кошти або майно некультового призначення, і повторно пред'являти виконавчий документ до виконання.

Однак, слід урахувати, що фактично основним джерелом фінансування діяльності релігійних організацій є пожертви громадян, переважно членів або учасників релігійної організації, які надходять постійно, причому, ураховуючи надходження попередніх періодів, можна спрогнозувати з певною похибкою надходження коштів у майбутньому. Релігійна організація, від-

повідно до вимог ст. 19 Закону про свободу совісті, може отримувати прибуток від виробничої діяльності, а тому не слід виключати й таке джерело надходження коштів. На думку автора, немає достатніх підстав говорити про повну відсутність можливості у релігійної організації виконати свої зобов'язання або ж про банкрутство релігійної організації. Отже, державному виконавцю не слід поспішати повертати виконавчий документ стягувачу, а шукати нові шляхи виконання рішення майнового характеру, у якому боржником виступає релігійна організація, в повному обсязі.

Основним питанням, яке слід з'ясувати державному виконавцю в ході виконання рішення, є наявність бажання у керівництва та учасників релігійної організації співпрацювати з органами державної виконавчої служби у виконанні конкретного рішення. У разі наявності доброї волі за заявою релігійної організації, відповідно до вимог ст. 36 Закону, державний виконавець може звернутися до суду, який видав виконавчий документ, із заявою про відтермінування виконання. У результаті можна досягти виконання рішення за рахунок надходження пожертвувань на користь релігійної організації, однак у дещо пізніші строки. Крім цього, законодавством допускається укладення між стягувачем і боржником мирової угоди, яка має бути визнана судом.

Чинне законодавство не забороняє власникові майна культового призначення самому відчужувати зазначене майно. За рішенням загальних зборів членів або учасників релігійної організації, культова будівля може бути продана іншій релігійній організації. За рахунок отриманих коштів можна задовольнити вимоги стягувача. Якщо ж ці вимоги менші від вартості культової будівлі, то залишаться кошти ще й для внесення орендної плати за використання культової будівлі в майбутньому. У такий спосіб також можна вирішити цю проблему.

Якщо ж керівництво релігійної організації обере шлях ухилення від виконання рішення, то державному виконавцю слід використати всі наявні важелі впливу на

боржника в особі його керівництва. Якщо керівництво релігійної організації не стане подавати або подасть державному виконавцю неправдиві відомості про доходи і майновий стан боржника, зокрема про стан надходження пожертвувань, то відповідно до ч. 1 ст. 90 Закону винні в цьому особи нести відповідальність у встановленому законом порядку (як правило, це накладення штрафу).

Значно складніше буде виконати рішення майнового характеру, якщо перестануть надходити пожертвування, а проводити примусове обкладання віруючих заборонено ч. 7 ст. 18 Закону про свободу совісті. Дійсно, пожертвування повинні бути добровільними, але виникає у цій ситуації питання про причини, з яких віруючі раніше готові були жертвувати певну суму для забезпечення діяльності релігійної організації, а потім перестали це робити. Можливо, на зміну рішення віруючими вплинула неналежна роз'яснювальна робота з боку керівництва релігійної організації чи самі дії зазначеного керівництва, які призвели до того, що релігійна організація стала боржником у виконавчому провадженні. Проте, вирішення цих питань є компетенцією загальних зборів релігійної організації.

Однак, слід урахувати і той факт, що без надходження певної суми коштів релігійна організація не зможе утримувати культову будівлю, сплачувати за комунальні послуги та й проведення іншої діяльності потребує коштів. Якщо ж у релігійної організації не буде надходжень протягом тривалого часу, то вона не зможе належним чином задовольняти релігійні потреби громадян, а отже, постане питання про доцільність її подальшого існування.

Згідно з ч. 1 ст. 729 Цивільного кодексу України пожертва є даруванням речей, у тому числі й грошей, для досягнення наперед обумовленої мети. У досліджуваному випадку цією метою може бути задоволення релігійних потреб громадян сповідувати та поширювати віру тощо. Відповідно до вимог ст. 730 зазначеного кодексу пожертувач має право здійснювати контроль за використанням пожертви, використання

її за іншим призначенням можливе лише за згодою останнього. Постає питання про можливість використання пожертвувань для задоволення вимог стягувача.

Як правило, пожертвування на потреби релігійної організації громадяни здійснюють шляхом дарування невеликої суми коштів, яка не перевищує двадцятикратного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян, або 340 грн, а тому такі правочини вчиняються усно відповідно до вимог статей 206, 208 та 719 Цивільного кодексу України. Крім цього, відповідно до релігійних настанов, поширеною є процедура збору пожертвувань релігійними організаціями, за якої не видається можливим визначити, яку саме суму грошей пожертвувано конкретною особою (гроші громадяни кладуть до непрозорого ящика), а тому здійснення контролю за використанням коштів самим жертвувачем є досить проблематичним. Слід урахувати і той факт, що жертвувач, як правило, не деталізує мету здійсненої ним пожертви, надаючи в такий спосіб право використовувати кошти для потреб релігійної організації. У цьому разі, на думку автора, пожертвані кошти можуть бути використані для задоволення вимог стягувача, оскільки на релігійній організації-боржникові лежить обов'язок задоволення зазначених вимог, тому є потреба в отриманні відповідних коштів.

Якщо ж жертвувач укладає з релігійною організацією договір пожертви у письмовій формі, у якому конкретизує мету використання пожертви, скажімо, на сплату комунальних послуг, для обслуговування культової будівлі, проведення релігійною організацією конкретного заходу тощо, то відповідно до ч. 3 ст. 730 Цивільного кодексу України він має право вимагати розірвання договору про пожертву, якщо вона використовується не за призначенням. У цьому разі керівництво релігійної організації або державний виконавець повинні отримати згоду жертвувача на використання пожертви за іншим призначенням.

Слід зазначити, що релігійна організація є непідприємницьким товариством, в

якому члену, учасники та засновники не мають прав на майно релігійної організації та не відповідають за її зобов'язаннями. Зокрема, І.М. Кучеренко підкреслює, «що істотними ознаками товариств є те, що їх учасники не мають визначених законом об'єктів права власності та прав на майно таких непідприємницьких товариств і не несуть відповідальності за їх зобов'язаннями. Крім цього, їх члени не зобов'язані брати майнову участь у діяльності таких непідприємницьких товариств» [8, с. 173]. Дійсно, члени, учасники та засновники релігійної організації, згідно з чинним законодавством, не зобов'язані відповідати за борги релігійної організації. Однак, законодавство не забороняє у скрутні часи для релігійної організації підтримати її матеріально, якщо ж, звичайно, вони вбачають сенс у продовженні діяльності такої організації. Якщо керівництво релігійної організації бажає розрахуватись із боргами, то воно може звернутися до учасників або засновників організації з проханням про надання пожертвувань.

Стимулювати керівництво релігійної організації до активного пошуку шляхів задоволення законних вимог стягувача могло б доповнення ч. 4 ст. 16 Закон про свободу совісті пунктом п'ятим такого змісту: «у разі ухилення релігійної організації, яка є боржником у виконавчому провадженні, від вжиття належних заходів для задоволення законних вимог стягувача протягом шести місяців від дня відкриття виконавчого провадження». На думку автора, належними слід вважати заходи, які дають змогу протягом вказаного строку задовольнити вимоги стягувача не менше як на 20%. Якщо ж заходи, вжиті керівництвом релігійної організації для задоволення вимог стягувача, виявляться неналежними, то слід надати державному виконавцю право на звернення до суду про припинення діяльності релігійної організації-боржника.

Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону про свободу совісті в Україні діють релігійні об'єднання, до складу яких можуть входити релігійні громади, управління та центри,

монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади. Зазначені релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями) [4]. При цьому, як справедливо зазначає І.М. Кучеренко, чинне законодавство не визначає правового статусу релігійного об'єднання та не знає такого терміну, як «представлення». Об'єднання є одним із видів релігійних організацій, але права юридичної особи не має, оскільки юридичними особами є релігійні управління та центри, а не об'єднання окремих релігійних організацій, водночас самі релігійні центри та управління входять в об'єднання [9, с. 279].

Залишається невизначеною на законодавчому рівні роль релігійного центру (управління) у правовідносинах із релігійними організаціями, які входять до складу відповідного релігійного об'єднання, а також чи мають право ці релігійні центри як юридичні особи бути представниками релігійних організацій у виконавчому провадженні. Хто є реальним власником майна, що належить релігійним організаціям, які входять до такого об'єднання? Згідно з чинним законодавством таким власником слід вважати релігійну організацію як юридичну особу, але керівництво релігійної організації при вирішенні не лише духовних, а й майнових питань, здебільшого керується настановами керівництва релігійного центру (об'єднання).

На думку В.Д. Фучеджі, «центральні релігійні центри та управління є поручителями за грошовими зобов'язаннями релігійних громад та інших підпорядкованих ним установ» [10, с. 6], однак у чинному законодавстві такий підхід, хоча і має раціональне зерно, закріплення не знайшов. Якщо релігійна громада фактично є залежною від рішень керівництва релігійного центру, то чи не краще їй мати статус філії, відділення, представництва, а не юридичної особи? У такому разі релігійна громада наділятиметься майном юридичної особи, яка її створила, діятиме не на підставі власного статуту, а на підставі затвердженого релігійним центром положення, не виступатиме суб'єктом цивіль-

них правовідносин, а тому й не стане боржником у виконавчому провадженні.

Якщо релігійна організація набуває статусу юридичної особи, то майно повинно належати релігійній організації, релігійне ж об'єднання має право володіти лише тим майном релігійних організацій, яке вони добровільно передають об'єднанню, до якого входять, а також майном, набутим самим релігійним об'єднанням. Відповідно, не релігійні центри (управління), а релігійні об'єднання необхідно визнати релігійними організаціями та юридичними особами, релігійні ж центри (управління) розглядати як органи управління релігійного об'єднання. При цьому, автор підтримує думку, висловлену В.І. Борисовою, що орган юридичної особи – це інституційно-функціональний її представник. Вказаний орган повинен мати такі ознаки: законність створення; організаційна сформованість; прийняття рішень (здійснення повноважень) у межах компетенції [11, с. 99-100]. Отже, релігійна організація та релігійне об'єднання, до складу якого вона входить, є різними юридичними особами, кожна має власний статут, у кожній з них є свій орган управління тощо. Відповідно, представляти інтереси релігійної організації у виконавчому провадженні може інша особа, у тому числі й керівник релігійного центру, лише за наявності відповідної довіреності.

У разі, коли релігійне об'єднання виступило поручителем виконання зобов'язання релігійною організацією, воно має нести солідарну або субсидіарну відповідальність. Згідно з ч. 1 ст. 554 Цивільного кодексу України вид відповідальності поручителя встановлюється договором поруки. Відповідно до ч. 1 ст. 543 зазначеного кодексу в разі солідарного обов'язку боржників кредитор має право вимагати виконання обов'язку як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо, а тому на кожного з боржників оформляється окремий виконавчий документ, а державний виконавець відкриває окреме виконавче провадження [12, с. 27]. Релігійна організація стане боржником у одному виконавчому провадженні, а релігійне

об'єднання набуде статусу боржника в іншому, оскільки відповідно до ст. 8 Закону у виконавчому провадженні передбачено множинність лише стягувачів, а не боржників.

Якщо ж має місце субсидіарна відповідальність поручителя, то виконавчий документ оформляється на боржника, а поручителю кредитор зможе пізніше пред'явити вимоги лише в невиконаній боржником частині. Зрозуміло, що поручитель, у нашому випадку – релігійне об'єднання, також зацікавлений у належному виконанні зобов'язання боржником-релігійною організацією. Однак, залишається невизначеним правовий статус поручителя у виконавчому провадженні, оскільки він ще не набув статусу боржника, а у виконавчому провадженні, на відміну від цивільного процесу, не передбачено набуття статусу третьої особи.

Крім цього, слід зазначити, що укладення договору поруки може мати місце й після виникнення основного зобов'язання. На думку автора, заслуговує на окреме дослідження порядок укладення договору поруки після відкриття виконавчого провадження. Укладення такого договору може бути підставою для відкладення початку примусового виконання рішення, укладення мирової угоди тощо. Однак, і в цьому разі залишається невизначеним правовий статус поручителя, оскільки останній не є стороною або представником боржника, хоча й має юридичну заінтересованість у наслідках виконавчого провадження.

Пропонується надати поручителю права інших учасників виконавчого провадження, закріплені в ч. 4 ст. 12 Закону. При цьому, правовий статус поручителя та відповідні права слід надавати за умови, якщо поручитель не виступає представником боржника у виконавчому провадженні, оскільки поручитель має матеріальну заінтересованість у наслідках виконавчого провадження і його інтереси можуть не співпадати з інтересами боржника, а відтак ця особа не зможе належним чином виконувати обов'язки представника боржника.

Висновки

Виходячи із вищезазначеного, вважаємо за можливе зробити такі висновки:

1. Релігійні організації мають специфічний правовий статус у цивільних і господарських правовідносинах, що впливає на визначення їх правового статусу як суб'єктів виконавчих правовідносин. Урахування особливостей і специфіки здійснення статутної діяльності релігійними організаціями дасть змогу покращити стан виконання ними рішень судових та інших органів.

2. Як основні особливості участі релігійних організацій, які повинні враховуватися у виконавчому провадженні, слід розглядати:

1) установлену законодавцем заборону накладення стягнення на майно культового призначення за претензіями кредиторів;

2) той факт, що переважна більшість релігійних організацій має постійне джерело фінансування своєї діяльності, яким є пожертви громадян, переважно членів або учасників релігійної організації.

3. У разі, коли пожертвування на потреби релігійної організації громадяни здійснюють шляхом дарування коштів у невеликому розмірі, тобто на суму, що не перевищує двадцятикратного розмірові неоподаткованого мінімуму доходів громадян, такі правочини вчиняються в усній формі без деталізації мети здійсненої особою жертви, пожертвувані кошти можуть бути використані для задоволення вимог стягувача без отримання додаткової згоди жертвувача, оскільки на релігійній організації-боржникові лежить обов'язок задоволення зазначених вимог,

а відповідно, є потреба у релігійної організації в отриманні відповідних коштів для цього. Якщо ж жертвувач укладає з релігійною організацією договір пожертви у письмовій формі, в якому конкретизує мету використання пожертви, то керівництво релігійної організації або державний виконавець повинні отримати згоду жертвувача на використання пожертви за іншим призначенням.

4. Пропонується надати державному виконавцю право на звернення до суду із поданням про припинення діяльності релігійної організації-боржника у разі ухилення керівництва від вжиття належних заходів для задоволення законних вимог стягувача. Належними слід вважати заходи, які дали змогу протягом шести місяців задовольнити вимоги стягувача не менше як на 20%. Відповідно, слід доповнити ч. 4 ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. пунктом п'ятим такого змісту: «у разі ухилення релігійної організації, яка є боржником у виконавчому провадженні, від вжиття належних заходів для задоволення законних вимог стягувача протягом шести місяців від дня відкриття виконавчого провадження».

5. Пропонується розширити коло учасників виконавчого провадження за рахунок включення до нього поручителя за зобов'язаннями боржника, надавши останньому права інших учасників виконавчого провадження, закріплені в ч. 4 ст. 12 Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 року. При цьому, недопустимим є надання одній особі правового статусу поручителя та представника боржника у виконавчому провадженні.

Список використаних джерел

1. Ігонін Р.В. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів виконавчого провадження (теоретичні аспекти) : навчальний посібник / Р.В. Ігонін, К.В. Шкарупа, О.Л. Сеньків. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2010. – 204 с.
2. Шкарупа К.В. Особливості відповідальності у виконавчому провадженні / К.В. Шкарупа // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 63-65.
3. Ятченко Є.О. Окремі аспекти обмеженої майнової відповідальності релігійних організацій / Є.О. Ятченко // Правничий вісник Університету «КРОК». – 2011. – Вип. 8. – С. 62-69.
4. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – С. 283.

5. Виконавче провадження в Україні : збірник законодавчих актів / упоряд. О.М. Роїна. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. – 112 с.
6. *Ятченко Є.О.* Особливий статус релігійної організації як суб'єкта цивільних правовідносин та власника майна / Є.О. Ятченко // Українське релігієзнавство. – 2007. – № 44. – С. 59-70.
7. *Ятченко Є.О.* Речові права релігійних організацій на майно культового призначення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Є.О. Ятченко. – К., 2010. – 20 с.
8. Актуальні проблеми цивільного права і цивільного процесу в Україні / [Я.М. Шевченко, Ю.Л. Бошицький, А.Ю. Бабаскін, М.В. Венецька, І.М. Кучеренко та ін.] – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – 456 с.
9. *Кучеренко І.М.* Правове становище релігійних організацій / І.М. Кучеренко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 10. – С. 278-283.
10. *Фучеджі В.Д.* Релігійні організації як суб'єкти цивільного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В.Д. Фучеджі. – Харків, 2006. – 20 с.
11. *Борисова В.І.* Органи управління юридичної особи як її інституціонально-функціональні представники / В.І. Борисова // Право України. – 2006. – № 6. – С. 97-101.
12. *Жуковський О.Г.* Закон України «Про виконавче провадження» : Науково-практичний коментар / О.Г. Жуковський. – Харків : Одісей, 2011. – 280 с.

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Загальнонаукові проблеми визначення та класифікації інформації

С.Г. Гордієнко
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного, фінансового та господарського права
ФСП НТУУ «КПІ»

У статті розглянуто основні теоретичні положення, обґрунтовано закономірності та правила щодо визначення понятійно-категорійного апарату; розкрито поняття «інформація». Також подано авторську систему класифікації інформації.

В статье рассмотрены основные теоретические положения, обоснованы общие закономерности и правила относительно определения понятийно-категориального аппарата; раскрыто понятие «информация». Также продана авторская система классификации информации.

In article the basic theoretical positions concerning definition concept and category the device are considered, the general laws and rules of its definition are proved, the concept of the information is defined. Also the author's system of classification of the information is granted.

Ключові слова: поняття, категорія, правила, концепції, інформація, класифікація.

За ослушание истине – верят лжи и заблуждениям.

2 Фес. II, 10-11 [27, с. 94]

Коли слова втрачають своє значення, народ втрачає свою свободу.

Конфуцій [31]

Постановка проблеми

Сучасний стан розвитку загальної та спеціально-наукової теорії пізнання складних соціальних явищ характеризується високою динамікою та дає можливість стверджувати, що одним із їхніх завдань є визначення понятійно-категоріального апарату – наукової проблеми, яка не втратила своєї актуальності й у сучасних умовах.

Підставами для такого висновку є невизначеність термінології, що застосовується нормотворцем у нормативно-правових актах, науковцями та практиками в наукових і навчальних виданнях, що призводить до неоднозначності розуміння явищ сучасної практики, які в першу чергу визначаються поняттями. Адже неможливо відійти від науково-обгрунтованого твердження, що для вивчення будь-якого явища необхідно визначитися в його сутнісних і змістовних характеристиках, методиці визначення основних категорій і понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній науці склалася ситуація, коли фактичний матеріал не може вирішити суперечки стосовно визначення та застосування понять. У цьому разі необхідно звернутися до аналізу категоріальної структури наукового мислення, з'ясувати, чи правильно категорії визначаються та використовуються [1, с. 5].

Проблема єдності, стійкості та мінливості наукових понять є центральною в діалектичній концепції їхнього розвитку та руху. «Це, безсумнівно, одне з найскладніших питань, над яким працює філософська думка» [38].

Розвиток наукових понять означає глибоке пізнання їх змісту, основних, ознак, заміну старих класичних понять новими, що принципово відрізняються своїм змістом, – це складна якісна зміна всіх істотних ознак у понятті, що розвивається. Однак, і це закономірно, усі історичні зміни в суспільстві відбуваються раніше, ніж відображаються в системі понять [20, с. 14-15].

Так, у монографіях Е.В. Ільєнкова «Діалектика абстрактного і конкретного в нау-

ково-теоретичному мисленні» та Є.К. Войшвилло «Поняття як форма мислення: логіко-гносеологічний аналіз», які для цього питання є визначальними, обгрунтовується розуміння «поняття» із застосуванням різного методологічного інструментарію, тому кожен автор визначає поняття через власну систему аргументації.

Загалом Е.В. Ільєнков досліджує закономірності теоретичного мислення в контексті логіки розвитку елементів наукового знання. Предметом останнього він вважає історизм категоріальних характеристик мислення. Найважливіші особливості наукового методу дослідження безпосередньо знаходять своє вираження в аналізі понять абстрактного та конкретного тощо.

Науковець Є.К. Войшвилло досліджує специфіку поняття як форми мислення, його роль у пізнанні, можливі логічні структури, види відносин між поняттями, основні операції з ними; показує можливості застосування засобів сучасної логіки для аналізу відносин між поняттями та вирішення деяких спірних питань теорії поняття.

Погоджуючись у цілому з пропозиціями і висновками цих авторів та їхніх колег стосовно невирішеності питань теорії поняття та шляхів їх розв'язання, автор вважає за доцільне викласти певні міркування з найважливіших методологічних аспектів вказаної проблеми.

Формулювання цілей статті

Для досягнення мети статті – визначення поняття «інформація» – необхідним є визначення змістовної характеристики терміна «поняття» та обгрунтування загальних закономірностей утворення понять, їх класифікації. Це сприятиме розкриттю особливостей інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження

Природно, що єдиною логічною формою, у якій людина може усвідомити об'єктивну конкретність, є не абстракція, а система абстракцій – форма розуміння навколишнього світу свідомістю людини. Останнє є підґрунтям положення, що наукове знання може існувати тільки у фор-

мі системи категорій. При цьому, кожна з категорій за своїм об'єктивним змістом є відображенням предмета, але тільки однобічним.

Ототожнення характеристик «поняття» як клітинки мислення з характеристиками «слова» і «терміна» в історії філософії є досить живучою традицією. Реальною підставою для такого абстрактного ототожнення є те, що мислення завжди протікає у формі мовлення, а поняття виражається через слово, термін, найменування. Тому, для визначення поняття недостатньо сказати, що поняття – це зафіксоване в слові відображення «загального», що неодноразово повторюється в ряді явищ.

Кожне поняття реалізується через термін, кожне теоретичне судження – через вислів. Але не всякий термін містить у собі «поняття», не усякий вислів реалізує собою теоретичне судження, акт мислення в поняттях.

Отже, процес утворення абстракції взагалі, що співпадає з процесом утворення загального терміна, слова, найменування, є лише передумовою процесу виникнення та розвитку поняття. Тому закони утворення абстракції, загального терміна не можна сприймати як закони утворення поняття.

Уперше чітко встановив розходження між поняттям і загальним уявленням, вираженим у слові, Гегель, який вважав, що вихідним є не абстрактний індивід, а суспільно-історичний суб'єкт, що пізнає речі у формах, розвинутих суспільним процесом. При цьому, мислення повинно бути діалектичним [26, с. 209].

Таким чином, поняття є чимось більшим, ніж виражена в слові абстрактно-загальна, неодноразово повторювана чуттєво сприймана подібність. Тому питання, з яким людина звертається до логіки, стосується більш складного завдання: як виробити таку абстракцію, що виражала б об'єктивну сутність речі, факту, явища, закон його існування?

Поняття повинно відображати не абстрактно-загальне, а таке загальне, яке, включає в себе різноманітність особливого й окремого та є конкретним загальним.

Кожне одиничне й особливе явище, річ, предмет, подія розуміється через взаємодію з іншими речами, явищами, процесами; у кожному одиничному абстрактно виділяється та сторона, якою воно зобов'язане саме цій системі. Це належить цьому одиничному тільки як елементу даного цілого і не може виникнути в ньому поза даним цілим. Тому поняття (на відміну від загального уявлення) не просто прирівнює одну річ до іншої, а й гасить усі її специфічні відмінності.

Доцільним буде також нагадати, що загальною передумовою й умовою, на основі якої виникає та розвивається вся складна система форм логічної діяльності людини, весь апарат мислення, є практика – активна діяльність суспільної людини.

Але, виникнувши та розвинувшись, система форм логічної діяльності (категорій) робить колосальний і могутній зворотний вплив на саму практику. Істинність поняття встановлюється практикою і в практиці. Дедуктивний метод (пасивне споглядання) дає можливість дійти до високого ступеня розуміння явища, предмета, речі, однак перевірити істинність цього може тільки практична діяльність.

На підставі викладеного можна подати деякі міркування щодо окремих закономірностей утворення понять.

Важливим правилом утворення понять є «закон тотожності»: не називай ту саму річ двома різними іменами і не називай дві різні речі тим самим іменем, – інакше неможлива суперечка. Тому кожна людина в суперечці з іншою вправі жадати від цієї іншої, щоб вона називала предмет відповідним словом, визначеною назвою, що позначає ту реальність, про яку йдеться.

Зрозуміти річ – це розглянути в ній такі ознаки, які характеризують її як елемент конкретно-історичної системи речей, що взаємодіють, побачити в ній такі властивості, завдяки яким тільки вона може виконувати конкретно визначену роль у цій системі взаємодії. Зрозуміти явище – це з'ясувати його значення в конкретній системі явищ, у якій воно з необхідністю здійснюється, і з'ясувати саме ті особливості, завдяки яким це явище може відігравати

визначену роль у складі цілого. Зрозуміти явище – це з'ясувати спосіб його виникнення, правило, за яким це виникнення відбувається з необхідністю, закладеною в конкретній сукупності умов, та проаналізувати самі умови виникнення явища.

Останнє є загальним правилом утворення поняття.

Отже, ні в діалектичній, ні у формальній логіці неприпустимо безапеляційно поділяти поняття на клас абстрактних і конкретних [19].

Для подальшого необхідно також розглянути визначення терміна «поняття» іншими авторами, більшість із яких розглядає у своїй монографії Е.В. Ільєнков, який вважає, що категорія – це гранично загальне поняття, що утворюється як останній результат абстрагування від предметів їх особливих ознак.

На думку К.Х. Момджяна, основними принципами категоріальної організації є метод сходження від абстрактного до конкретного без порушень методологічної вимоги стосовно того, що кожне поняття знаходиться у відомому відношенні, у відомому зв'язку з усіма іншими, в силу чого умовою їх розуміння є розуміння взаємозалежності всіх понять, їх переходів з одного в інше [30].

Учений О.Д. Шершунов вважає, що категорії повинні розкриватися як послідовні ланки пізнання соціального цілого, а розуміння змісту кожної категорії залежить від її місця та ролі в загальному ланцюзі взаємозв'язку категорій [45, с. 3].

За Введенським О.І., поняття є думкою про предмети, що розглядаються за їх істотними ознаками. Поняття ним пов'язується з термінами, що головним чином виділяються як підмет і присудок у судженнях, і розглядаються як їх зміст [6].

У своїх роботах В.Ф. Асмус пише, що поняття є «думка про предмет, що виділяється в ньому істотні ознаки» [2, с. 32]. За У. Рейтманом, термін «поняття» «...позначає або безліч елементів, що задовольняють деякий критерій, або сам цей критерій» [37, с. 145-146]. Також, Ф. Енгельс підкреслює, що «результати, у яких

узагальнюються дані його досвіду, суть поняття...» [29, с. 14]. За визначенням П.В. Копніна, «Поняття – це судження, предикатом якого є думка про загальне у явищі» [24, с. 45, 48-50]. На думку П.С. Попова, поняття в науковому змісті слова є судження, у предикаті якого розкривається сутність деякого предмета, що мислиться суб'єктом судження [34, с. 72-73].

У наведеному присутні різномірні характеристики поняття, але при цьому відсутня відповідь на основне питання – що таке поняття?

У навчальній і спеціальній логічній і філософській літературі найбільш розповсюджене визначення поняття як форми думки, що є відображенням предметів і явищ з боку їх істотних ознак.

Визначення терміна «поняття» є надто складним процесом. Головне – з'ясування специфіки поняття як форми відображення світу й усвідомлення його значення у процесі пізнання.

Вважається за доцільне погодитися з Є.К. Войшвилло, що поняття як форма (вид) думки, або як уявне утворення, є результатом узагальнення предметів деякого класу й уявного виокремлення самого цього класу за визначеною сукупністю загального для предметів цього класу – із сукупності відмінних для них ознак [7, с. 91].

На підставі аналізу робіт наведених авторів адекватним є висновок стосовно основних прийомів утворення понять, якими вважаються такі:

- аналіз предметів, що є в уяві, – розкладання їх на окремі ознаки, виявлення їх зв'язків і відносин з іншими предметами;
- синтез – відтворення предметів, розчленованих у процесі аналізу на окремі ознаки, що представляє їх як систему виділених властивостей і відносин;
- порівняння – виявлення подібностей і розбіжностей між предметами;
- узагальнення – об'єднання в одній думці під однією знаковою формою безлічі предметів за їх подібними рисами.

Існує також твердження, що по-справжньому наукові поняття, усупереч закону

зворотних відносин, є такими узагальненнями предметів і явищ, за яких забезпечується збереження в понятті особливих і навіть індивідуальних рис предметів, що узагальнюються [21, с. 31; 38, с. 212-217; 22, с. 215]. А значення загального полягає в тому, що воно є необхідною основою пізнання особливого й окремого, оскільки всяке особливе, як і окреме, пізнається на стадії мислення не інакше як через загальне.

Таким чином, на підставі аналізу методологічного потенціалу робіт зазначених вище з визначення понять, автор вважає, що поняття як система знання – це сукупність відомих нам як основних, так і похідних ознак, що мисляться в понятті предметів, а також знання про те, у яких конкретних формах існують у дійсності предмети, що узагальнюються в понятті.

Відповідно до багатоманітності визначень терміна «поняття» та його характеристик є їх класифікація на: конкретні поняття (у яких відображений реально існуючий, визначений предмет або клас предметів; абстрактним поняттям називається таке поняття, у якому відображена певна властивість предметів, що абстрагована в думках від самих предметів [23, с. 300] (стосовно конкретних та абстрактних понять і термінів також висловлено цікаві точки зору інших авторів [41, с. 87; 2, с. 36; 44, с. 10-11]); «пусті» поняття (на кшталт: людина – це не риба); одиничні (обсягом яких охоплюється одиничний клас); загальні (мають як обсяг клас, що складається більш ніж з одного предмета. Поняття є загальним, якщо в межах його обсягу можуть бути виділені деякі види предметів); універсальні поняття та збірні; емпіричні й теоретичні поняття; порівнянні та непорівнянні (не існує вже ніяких відносин; у безлічі пар порівнянних понять виділяються сумісні й несумісні поняття; у безлічі пар сумісних понять розрізняються три види: рівнозначні поняття; поняття, що знаходяться у відносинах логічного підпорядкування; перехресні поняття; поняття з більш широким обсягом називається таким, яке підпорядковує, а інші – підлеглі; номінальні та реальні визначення, явні й неявні.

Таким чином, класифікація понять здійснюється за трьома підставами: характеристиками обсягів понять; характером ознак, що складають видову відмінність мислимих предметів у понятті та, точніше кажучи, за характером предиката, що виражає ця видова відмінність; за характером предметів, що узагальнюються в понятті.

До основних операцій із поняттями належать: узагальнення й обмеження понять і розподіл понять.

Розподіл є правильним, якщо він відповідає п'яти умовам, які називаються в теорії поняття правилами поділу: поділ повинен відбуватися за однією визначеною підставою; отримані при поділі поняття повинні бути попарно-несумісні; члени розподілу як класи повинні вичерпувати обсяг вихідного поняття, тобто об'єднання їх має дорівнювати цьому обсягу; ніякий із членів розподілу не повинен бути порожнім класом; розподіл має бути безперервним, тобто всі його члени є найближчими видами обсягу вихідного поняття, що виділяється за обраною підставою [7].

Ураховуючи викладене вище, основними правилами визначення понять автор вважає такі: визначення повинно бути ясным; поняття, як система знання – це сукупність відомих нам як основних, так і похідних ознак, що мисляться у понятті предметів, а також знання про те, у яких конкретних формах існують у дійсності ці предмети, що узагальнюються в понятті; не називай одну й ту ж річ двома різними іменами і не називай дві різні речі одним іменем; у визначенні не повинно бути кола – термін, що зустрічається у визначальній частині, не повинен визначатися через обумовлений термін; зрозуміти явище – це значить з'ясувати його значення в конкретній системі явищ, що взаємодіють; зрозуміти явище – значить з'ясувати спосіб його виникнення, правило, за яким це виникнення відбувається з необхідністю, закладеною в конкретній сукупності умов, проаналізувати самі умови виникнення явища; визначення повинно бути співмірним – визначальна частина повинна виді-

ляти саме той клас предметів, що представляє те, що визначається.

Відповідно до зазначеного автор подасть також власне визначення поняття «інформація».

Сучасною наукою інформація розглядається поряд із матерією й енергією як поняття, що означає одну з фундаментальних субстанцій світу. У повсякденному вжитку вона розуміється як повідомлення про що-небудь.

Визначаючи інформацію, наука виділяє такі загальні її властивості: фундаментальна філософська категорія, про яку, як і про матерію, тільки й можна сказати, що вона існує завжди, усюди й не віддільна від її матеріального носія; одне з основних кібернетичних понять; найважливіший ресурс, на здобування й охорону якого витрачаються величезні сили та засоби; цінний товар, виробництвом та збутом якого займається багато людей.

У філософії співіснують дві конфронтуючі концепції інформації – атрибутивна й функціональна. Атрибутивна концепція трактує інформацію як властивість усіх матеріальних об'єктів, тобто як атрибут матерії. Функціональна, навпаки, пов'язує інформацію лише з функціонуванням систем, що самоорганізуються.

Інформація як об'єкт дослідження передбачає виділення в ній технічних, семантичних і прагматичних аспектів [31, с. 432-434].

Правознавці, як найбільш ефективні для пізнання правових явищ визначають такі концепції, як: технічна, семантична, лінгвістична і прагматична [25, с. 7-8].

Залежно від сфери досліджень інформація має безліч визначень: позначення змісту, отриманого від зовнішнього світу в процесі пристосування до нього (Н. Вінер); заперечення ентропії (Бріллюен); комунікація та зв'язок, у процесі яких усувається невизначеність (К. Шеннон); передавання розмаїтості (У. Ешбі); ступінь складності структур (А. Моль); імовірність вибору (Ягл).

У повсякденному вжитку – інформація (лат. *informatio* – роз'яснення, виклад, поінформованість) – одне з найбільш за-

гальних понять науки (*категорія* – С.Г.), що позначає певні відомості, сукупність будь-яких даних, знань. Саме розуміння інформації передбачає наявність принаймні трьох об'єктів: джерела інформації, її споживача та середовища, через яке вона передається.

Спробуємо проаналізувати категорію «інформація», що трактується низкою енциклопедичних та інших видань і застосовується в нормативно-правових актах України.

Під інформацією Закон України «Про інформацію» (*не чинний* – С.Г.) розуміє документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі й навколишньому природному середовищі [15], а Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» визначає її зовсім інакше: інформація – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [12].

Проект закону та чинний правовий акт «Про доступ до публічної інформації» визначають різні види інформації не за змістовними, а за формальними ознаками, що є безпідставним, виходячи з викладених вище теоретичних положень.

Публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, яка була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених вказаним законом.

Конфіденційна інформація – інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. Не може бути віднесена до конфіденційної інформація, зазначена в частині першій та другій статті 13 зазначеного закону.

Таємна інформація – інформація, до-

ступ до якої обмежується відповідно до частини другої статті 6 вказаного закону, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу передбачену законом таємницю.

Визначення службової інформації в зазначених джерелах наразі не надається [35].

Цивільний кодекс визначає інформацію як документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце в суспільстві, державі й навколишньому середовищі [43].

Інформація – це відомості, передані людьми усним, письмовим або іншим способом (за допомогою умовних сигналів, технічних засобів тощо); із середини ХХ ст. – загальнонаукове поняття, що включає обмін відомостями між людьми, людиною й автоматом, автоматом і автоматом; обмін сигналами у тваринному й рослинному світі; передання ознак від клітини до клітини, від організму до організму; одне з основних понять кібернетики [39, с. 499]; первісна – відомості, передані людьми усним, письмовим або іншим способом (за допомогою умовних сигналів, технічних засобів і т. д.); із середини ХХ ст. – загальнонаукове поняття, що включає обмін відомостями між людьми, людиною й автоматом, автоматом і автоматом; обмін сигналами у тваринному й рослинному світі; передання ознак від клітини до клітини, від організму до організму; одне з основних понять кібернетики [4]; первісна – відомості, передані людьми усним, письмовим або іншим способом (за допомогою умовних сигналів, технічних засобів і т. д.); із середини ХХ ст. – загальнонаукове поняття, що включає обмін відомостями між людьми, людиною й автоматом, автоматом і автоматом; обмін сигналами у тваринному та рослинному світі; передання ознак від клітини до клітини, від організму до організму; одне з основних понять кібернетики [3]; інформація – «усі відомості, знання, повідомлення, які допомагають вирішувати відповідне завдання» [28].

Як видається, попередні визначення схожі своєю спільністю ознак, натомість запропоновані нижче різняться іноді кардинально.

Інформація – відомості про навколишній світ і процеси, що протікають у ньому; повідомлення, що інформують про стан справ, про стан чого-небудь [33]; деяка сукупність різних повідомлень про події, що відбуваються в правовій системі й зовнішньому стосовно такої системи середовищі, про зміни характеристик правової системи та зовнішнього середовища або ступінь організації матеріальних, енергетичних, просторових і тимчасових факторів об'єкта [36, с. 94-95]; відомості про навколишній світ і процеси, які протікають у ньому, що сприймаються людиною або спеціальним пристроєм; повідомлення, що інформують про стан якихось справ [32]; деякі відомості, сукупність будь-яких даних, знань; одне з основних понять кібернетики [42, с. 152]; інформація не належить до енергії та матерії, однак пов'язана з ними. Вона в широкому розумінні властива будь-якій матерії, за визначенням академіка В.М. Глушкова, «...інформація становить ступінь неоднорідності розподілу матерії й енергії в просторі та часі, ступінь змін, якими супроводжуються всі процеси, що протікають у світі...» [10, с. 6]; відомості в будь-якій формі та вигляді, на будь-яких носіях..., пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості [17, с. 1]; результат процесу відображення дійсності, відомості про навколишній світ та процеси, що в ньому відбуваються, які отримані в результаті його перетворення людиною; у сфері правових відносин інформація обов'язково передбачає існування у вигляді, що зрозумілий для сприйняття людиною. Інформація має зміст і форму існування. Науково-технічна інформація – це документовані або публічно оголошувані відомості про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки й виробництва, одержані під час науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної, виробничої та громадської діяльності [16, с. 1]; інформація – це також осмислені відомості, за-

сновані на зібраних, оцінених і витлумачених фактах, викладених таким чином, що ясно видно їх значення для вирішення якого-небудь конкретного завдання поточної політики [5, с. 26]; інформація – це нематеріальне немайнове благо, яке нерозривно пов'язане з поняттям життя, її зародженням (виникненням) і закінченням, яке проявляється, по-перше, як особисте немайнове благо; як результат впливу на людину інших суб'єктів і об'єктів права; як результат інтелектуальної творчої діяльності і як відомості про осіб, події та явища, предмети, об'єкти і процеси, незалежно від форми їхнього представлення [25, с. 9], інформація – складний об'єкт права цивільного [11, с. 24].

У Законі України «Про державну таємницю» термін «державна таємниця» (далі також – секретна інформація), по-перше, ототожнюється та визначається як вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки й техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані в порядку, встановленому цим законом, державною таємницею і підлягають охороні державою... [13, с. 1].

Конфіденційна інформація – це відомості, які знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов. До таємної інформації належить інформація, що містить відомості, які становлять державну та іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству і державі [15].

Підкомерційною таємницею підприємства мають на увазі відомості, пов'язані з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами та іншою діяльністю підприємства, що не є державною таємницею, розголошення (передання, витік) яких може завдати шкоди його інтересам [18]. Комерційною таємницею є інформація, секретна в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукуп-

ності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію [43].

Наступні два визначення, на перший погляд, мають досить віддалене відношення до визначення за суттю інформації, оскільки досить широко та аморфно її трактують. Однак, із них зрозуміло, що інформацією є відомості про нове знання і термін «інформація» має багато похідних.

Науковим відкриттям є встановлення не відомих раніше, але об'єктивних закономірностей, властивостей та явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни в рівень наукового пізнання. Раціоналізаторська пропозиція – це визнана юридичною особою пропозиція, що містить технологічне (технічне) або організаційне рішення в будь-якій сфері її діяльності [43].

Інноваційна діяльність проводиться за такими напрямками: наукові дослідження та розробки, спрямовані на створення об'єктів інтелектуальної власності, науково-технічної продукції; розроблення, освоєння, випуск і розповсюдження принципово нових видів техніки й технологій; розроблення та впровадження нових ресурсозберігаючих технологій, призначених для поліпшення соціального та екологічного становища; технічне переозброєння, реконструкція, розширення, будівництво нових підприємств, що здійснюються вперше як промислове освоєння виробництва нової продукції або впровадження нової технології [9].

Таким чином, безпосередньо на рівні законів інформацію описує Закон України «Про інформацію» (встановлює загальні правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплює право особи на інформацію в усіх сферах суспільного та державного життя країни, а також систему інформації, її джерела, визначає статус учасників інформаційних відносин, регулює доступ

до інформації та забезпечує її охорону, захищає особу й суспільство від неправдивої інформації [15] та Закон України «Про науково-технічну інформацію» (об'єктом відносин у сфері науково-технічної інформації визначає документовані на будь-яких носіях або публічно оголошену вітчизняну й зарубіжну науково-технічну інформацію) [16].

Аналіз викладених вище понять дає авторів підстави зазначити, що різноманітня визначень, які існують у нормативно-правових актах та енциклопедичних виданнях, на жаль, не відповідають елементарним правилам визначення понять за змістом. Останній висновок і теоретичні викладки стосовно понятійно-категоріального апарату спонукали автора до власного визначення поняття «інформація».

Таким чином, інформація – це відомості, отримані людиною в процесі діяльності з пізнання інформації. Це осмислені людиною відомості про навколишній світ і процеси, що відбуваються в ньому. Інформація існує незалежно від пізнання її людиною, і лише пізнана інформація стає відомостями.

Інформація має не тільки зміст і форму існування, а й певні якісні показники змісту, що дають можливість її класифікувати. Критерії класифікації інформації є досить різноманітними. Її можна класифікувати як науково-технічну, газетну, інформацію засобів масової інформації (друк, радіо,

телебачення, кіно), генетичну, нейтрально-оповідальну, ознайомчо-просвітницьку, рекомендаційну, командно-наказову тощо. Форми пізнання та подання інформації також надто різні [8, с. 46].

Отже, термін «інформація» в якості визначення – це одна з найбільш універсальних філософських категорій.

Украї важливо зазначити найбільш важливу, на погляд автора, особливість інформації, яка будучи матеріальним явищем, не є ні матерією, ні енергією, що породжує значну кількість думок, ідей, пропозицій і шляхів удосконалення захисту інформації з різними режимами доступу відповідно до її (інформації) безсистемної класифікації.

Останнє твердження дає авторів підстави висловити свої пропозиції стосовно нього, застосовуючи весь методологічний потенціал системного методу у вигляді таблиці.

Аналіз запропонованих підстави класифікації дає змогу дійти висновку, що класифікація, а відповідно й захист інформації на нормативно-правовому рівні, як похідна, в Україні є досить недосконалими. Це підтверджує також систематизований автором у найбільш загальному вигляді матеріал нормативно-правових актів стосовно різноманітних «таємниць».

Однак, викладене не дає підстав для втішних висновків. Навряд чи відбудуться зміни на краще, якщо не протиставити

Таблиця

№	Підстави класифікації
1.	За видом доступності: відкрита інформація; конфіденційна; інформація з обмеженим доступом; таємна (для службового користування, таємна, цілком таємна, особливої важливості)
2.	За правом власності: власність особи; недержавна власність; державна власність; власність фізичної або юридичної особи;
3.	За типом прав на інформацію: майнові права; немайнові права; виключні права
4.	За сферами обертання: політична; економічна; соціальна; воєнна; екологічна; науково-технологічна; інформаційна та інші сфери; промисловість; сільське господарство; духовна; наукова; науково-виробнича; нетрадиційна
5.	За типом нормативно-правового регулювання: конституційне; законодавче; нормативне (президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, міністерства, відомства та їх керівництво)
6.	За видами законодавства, яким регулюється: адміністративне; цивільне; кримінальне

№	Підстави класифікації
7.	Інформація про особисте та сімейне життя громадян: персональні дані, таємниця сповіді, листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (режим охорони та обмежень визначається законодавством і стосується будь-якої людини, незалежно від громадського, політичного чи економічного статусу)
8.	Інформація, що є державною власністю (створена за її кошти): – інформація з обмеженим доступом – «конфіденційна» інформація: державна таємниця – режим охорони регламентується тільки Законом України «Про державну таємницю», склад і цінність інформації визначається «Зводом відомостей, що становлять державну таємницю», не для друку; – комерційна таємниця – та, що має реальну вартість – банківська, адвокатська, страхування, ділова, виробнича, ноу-хау, інформація в автоматизованих системах, нерозкрита інформація; – професійна таємниця – службова: лікарська, адвокатська, страхування. Режим охорони зазначених різновидів інформації визначається власником відповідно до законодавства
9.	Інформація, що є недержавною власністю (передана державою в недержавну власність, створена за кошти власника, роботодавця): – комерційна таємниця – та, що має реальну вартість – банківська, адвокатська, страхування, ділова, виробнича, ноу-хау, інформація в автоматизованих системах, нерозкрита інформація; – професійна таємниця – службова: лікарська, адвокатська, страхування. Режим охорони зазначених різновидів інформації також визначається власником відповідно до законодавства

черговому наборові побажань, як це зроблено у виступі І.В. Спасибо-Фатєєвої [40, с. 57-60], чіткий і логічний набір правил і параметрів класифікації інформації.

Висновки

Останнє, на нашу думку, є вкрай важливою умовою кодифікації чи хоча б гармонізації чинного законодавства. Але для цього потрібно визначитися у принципах, термінології та напрямках удосконалення нормативно-правової бази. Нині конфіденційність і таємність інформації визначається сімнадцятьма вищими правовими актами держави (законами та декларацією), що врегульовують 36 різновидів таємниць, а також указами, постановами,

декретами, листами центральних органів влади й управління.

На нашу думку, така систематизація відповідатиме вимогам новітнього українського законодавства, зокрема, Закону України «Про інформацію», де подано найбільш узагальнене визначення інформації, що є конфіденційною, а також цей акт сприяв би гармонізації законодавства держави з правом країн ЄС.

Застосування вищевикладеного дасть змогу ліквідувати такий недолік українського законодавства, як декларативність, у першу чергу стосовно забезпечення схоронності самої інформації та прав власників інформації, віднесеної до різних видів конфіденційної (довірчої) інформації, тобто таємниць.

Список використаних джерел

1. Андреев М.А. О соотношении общих и специфических законов общественного развития / М.А. Андреев. – Учен. зап. кафедр общественных наук вузов г. Ленинграда. Философия. Вып. XIV. – Ленинград : 1973. – 88 с.
2. Асмус В.Ф. Логика / В.Ф. Асмус. – М. : 1947. – 346 с.
3. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, 2000 / Кирилл и Мефодий, Большая Россий-

ская энциклопедия. – Электронное издание. – М.: Нью Медиа Дженерейшн, 1999. – 7 CD-ROM + документация 16 с. – (Технические требования: IBM PC, Pentium, RAM 8 Мб, 800*600, 64 К цв., звук. плата 16 бит, Windows 9x/NT). – № гос. регистрации 0320000011, 1000 экз.

4. Большой энциклопедический словарь: В 2 т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – Т. 1. – 1991. – 863 с.

5. *Вашингтон П.* Стратегическая разведка. Основные принципы: Учеб. пос. / П. Вашингтон. – М.: Изд. дом «ФОРУМ», 1997. – 375 с.

6. *Введенский А.И.* Логика как часть теории познания / А.И. Введенский. – 4-е изд. – М.; Пг., 1923. – 440 с.

7. *Войшвилло Е.К.* Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е.К. Войшвилло. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.

8. *Гордієнко С.Г.* Співвідношення інформаційного права та права інтелектуальної власності / С.Г. Гордієнко // Інформаційні правовідносини та право інтелектуальної власності як інститути приватного права : четверті цивілістичні читання, присвячені пам'яті професора О.А. Підпригори, 25 березня 2010 р. : зб. наук. доп. та ст. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 329 с.

9. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст.144.

10. *Готт В.С.* Социальная роль информатики / В.С. Готт, Э.П. Семенюк, А.Д. Урсул. – М.: Знание, 1987. – 64 с.

11. *Жуков В.І.* Деякі питання щодо методології дослідження як нетипового об'єкта права цивільного / В.І. Жуков // Інформаційні правовідносини та право інтелектуальної власності як інститути приватного права : четверті цивілістичні читання, присвячені пам'яті професора О.А. Підпригори, 25 березня 2010 р. : зб. наук. доп. та ст. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 329 с.

12. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» від 13 січня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Стор. 1480. – Ст. 313.

13. Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.

14. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Стор. 1491. – Ст. 314.

15. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

16. Закон України «Про науково-технічну інформацію» від 25 червня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345.

17. Закон України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 296. (Втратив чинність)

18. Закон України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 24. – С. 272. (Втратив чинність)

19. *Ильенков Э.В.* Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении / Э.В. Ильенков. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 464 с.

20. *Карабанов М.В.* Проблемы развития социальных понятий / М.В. Карабанов. – М.: Наука, 1985. – 159 с.

21. *Кассирер Э.* Познание и действительность : Понятие о субстанции и понятие о функции : [Пер.] / Э. Кассирер ; пер. Б. Стоппнер, П. Юшкевич. – [Репринт.изд.]. – [СПб.] : [Фонд «Университетская кн.»: Алетейя], 1996. – 453 с.

22. *Клаус Г.* Введение в формальную логику / Г. Клаус. – М.: 1960. – 506 с.

23. *Кондаков Н.И.* Логика / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1954. – 328 с.

24. *Копнин П.В.* Формы мышления и их взаимосвязь / П.В. Копнин // Вопросы философии. – 1956. – № 3. – С. 44-58

25. *Кохановська О.В.* Передмова / О.В. Кохановська // Інформаційні правовідносини та право інтелектуальної власності як інститути приватного права : четверті цивілістичні читання, присвя-

чені пам'яті професора О.А. Підпригори, 25 березня 2010 р. : зб. наук. доп. та ст. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 329 с.

26. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений Т. 29 / В.И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – 783 с.

27. *Лесков Н.С.* Собрание сочинений в 12 томах. Т. 12 / Н.С. Лесков. – М. : Правда, 1989. – 448 с.

28. *Лопатников И.* Популярный экономико-математический словарь / Л.И. Лопатников. – 3-е изд., доп. – М. : Знание, 1990. – 251, [3] с.; 21 см. – Алф. указ.: с. 245-252.

29. *Маркс К.* Сочинения. т. 20 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Издательство политической литературы, 1961. – 858 с.

30. *Момджян К.Х.* Категории исторического материализма : системность, развитие (начальные этапы восхождения от абстрактного к конкретному) : Монография / К.Х. Момджян. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 287 с.

31. Новейший философский словарь : 2-е изд. : переработ. и дополн. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. – 1280 с.

32. *Ожегов С.И.* Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова / Российская АН.; Российский фонд культуры. – 2-е изд. : испр. и доп. – М. : АЗЪ, 1995. – 928 с.

33. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – Изд. 12-е. – М. : Русский язык, 1978. – 846 с.

34. *Попов П.С.* Суждение и его строение / П.С. Попов // Философские записки. Т. VI. – М., 1953. – С. 72-73.

35. Проект Закону України «Про доступ до публічної інформації». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=33015

36. *Расолов М.М.* Управление, информация и право / М.М. Расолов. – М. : Мысль, 1983. – 155 с.

37. *Рейтман У.* Познание и мышление / У. Рейтман. – М. : Мир, 1968. – 367 с.

38. *Розенталь М.М.* Принципы диалектической логики / М.М. Розенталь. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 230 с.

39. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 4-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1986. – 1600 с.

40. *Спасибо-Фатеева І.В.* Правові категорії, пов'язані з поняттям інформації як об'єктом цивільного права / І.В. Спасибо-Фатеева // Інформаційні правовідносини та право інтелектуальної власності як інститути приватного права : четверті цивілістичні читання, присвячені пам'яті професора О.А. Підпригори, 25 березня 2010 р. : зб. наук. доп. та ст. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 329 с.

41. *Строгович М.С.* Логика / М.С. Строгович. – М. : Госполитиздат, 1949. – 242 с.

42. Философский словарь / Под ред. Розенталя. – М. : Политиздат, 1975. – 496 с.

43. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

44. *Челпанов Г.И.* Учебник логики / Г.И. Челпанов. – М. : 1946. – 186 с.

45. *Шершунов А.Д.* Категории исторического материализма в их взаимосвязи / А.Д. Шершунов. – М. : Высш. шк., 1975. – 249 с.

Особливості розгляду спорів про працю окремої категорії осіб – суб'єктів владних повноважень

Н.В. Дараганова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права, ВНЗ «Національна академія управління»

У статті досліджено питання, пов'язані з розглядом спорів про працю окремої категорії осіб – суб'єктів владних повноважень. Установлено, що на сьогодні існує особливий порядок розгляду спорів про працю стосовно всіх суб'єктів владних повноважень, а не лише окремої категорії, що визначена у ст. 222 КЗпП України.

В статье исследованы вопросы, связанные с рассмотрением споров о труде, отдельной категорией лиц – субъектов властных полномочий. Установлено, что на сегодняшний день существует особый порядок рассмотрения споров о труде, относительно всех субъектов властных полномочий, а не только отдельной категории, определенной в ст. 222 КЗоТ Украины.

In this article the problems of the setting the disputes on right of work of special category of person – officials. The author sets, that today the special order consideration of cases on right of work which belong to all types of officials exists, rather than just separate category that is provided in article item 222 Labor code of Ukraine.

Ключові слова: суб'єкти владних повноважень, публічна служба, державна служба, адміністративне право.

Постановка проблеми

Конституція України визнала людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищими соціальними цінностями (ст. 3). Вагоме місце в системі конституційних прав займає й право громадянина на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43). Держава ж зобов'язується створити умови для здійснення громадянами цього конституційного права.

За сучасних умов розвитку Української держави проблеми, пов'язані з реалізацією права громадянина на працю значно актуалізувалися. Світова економічна криза, суперечливі економічні, політичні, соціальні та правові реалії в Україні лише загострили проблеми, пов'язані з реалізацією цього права. Разом з демократизацією нашого суспільства, зміною економічного курсу, ліквідацією системи централізованого планування та управління, визнанням різних форм власності та втрати державою

своїєї домінуючої ролі на ринку праці України стикнулася з такими явищами, як: спад виробництва, безробіття, інфляція, посилення майнової нерівності тощо – що спричиняє нестабільність, незадоволеність у суспільстві, стає причиною виникнення різних конфліктних ситуацій, спорів, зокрема й у сфері публічної (державної) служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання, пов'язані з розглядом спорів про працю, традиційно перебувають у сфері уваги представників галузі трудового права – у різні часи їх висвітлювали у своїх працях такі науковці, як: В.С. Венедиктов, І.Я. Кисельов, О.І. Процевський, В.І. Прокопенко, В.Г. Ротань, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева та інші. Серед останніх досліджень із трудового права викликає інтерес праця Н.М. Швець [1], присвячена розглядові питань, пов'язаних із реалізацією права на страйк, у якій автор розглянула випадки, за яких забороняється проведення страйків і, на підставі порів-

няльного правового аналізу вітчизняного законодавства та світового досвіду, сформулювала перелік умов, за яких проведення страйків доцільно заборонити, зокрема й стосовно окремих категорій працівників.

У сфері адміністративного права застосовує на увагу наукове дослідження М.І. Цуркана [2], у якому автором уперше було здійснено спробу дослідити питання, пов'язані з судовим розглядом спорів щодо проходження публічної служби в Україні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нині одним із пріоритетних завдань української держави є створення системи заходів як економічного, соціального, так і юридичного характеру, які допомагали б нейтралізувати або хоча б пом'якшити негативні для населення та, зрештою, небезпечні для всього суспільства наслідки дії ринкових відносин у сфері праці та зайнятості населення, зокрема – публічної (державної) служби.

Проте, відзначаючи певні напрацювання у сфері дослідження трудових спорів у цілому, зазначимо, що питання, пов'язані з розглядом спорів такої окремої категорії, як суб'єкти владних повноважень, досі є малодослідженими.

Окрім того, питання щодо розгляду спорів суб'єктів владних повноважень повинні розглядатися насамперед із позиції адміністративного права. Вказане визначає необхідність наукового осмислення різноманітних, часто досить спірних питань, пов'язаних із захистом конституційного права на працю різних категорій осіб, зокрема, суб'єктів владних повноважень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питань щодо розгляду спорів, пов'язаних із реалізацією конституційного права на працю такої категорії осіб, як суб'єкти владних повноважень.

Виклад основного матеріалу дослідження

Насамперед зазначимо, що реалізувати своє конституційне право на працю гро-

мадяни можуть у різний спосіб, зокрема й шляхом служіння народові України, перебуваючи на публічній (державній) службі. У зв'язку з прийняттям громадянина на публічну (державну) службу, її проходженням або звільненням з неї може виникнути правовий спір. При цьому, Кодексом законів про працю (далі – КЗпП) [3] у ст. 222 встановлено, що особливості розгляду трудових спорів суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини, встановлюється законодавством. Аналіз зазначеної норми дає змогу зробити висновки, що вказана в цій статті категорія осіб підпадає під дію норм трудового права – інститут трудових спорів притаманний лише галузі трудового права.

Проте, норма ст. 222 КЗпП не враховує положень багатьох нормативно-правових актів, що врегульовують відносини у сфері публічної (державної) служби і є джерелами адміністративного права, зокрема, Законів України «Про державну службу», «Про засади запобігання і протидії корупції», «Про Кабінет Міністрів України», «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про Вищу раду юстиції» тощо.

Дослідження цих, а також й інших, базових у сфері публічної (державної) служби нормативно-правових актів дає підставу стверджувати, що на сьогодні існує особливий порядок розгляду спорів, пов'язаних із реалізацією конституційного права на працю (далі – спорів про працю) усіх суб'єктів владних повноважень, а не лише тих осіб, про які зазначено у ст. 222 КЗпП. Цей порядок регулюється згідно з нормами адміністративного права, насамперед відповідно до вимог Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) [4], згідно зі ст. 4 якого правосуддя в адміністративних справах здійснюється адміністративними судами, а їх юрисдикція поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлено інший порядок судового вирішення. Урегульовано цей особливий порядок також іншими джерелами

адміністративного права, зокрема, вищевказаними законами.

Для визначення всіх осіб, які підпадають під сферу дії цього особливого порядку, нами застосовано термін «суб'єкт владних повноважень», урахувавши те, що згідно зі ст. 3 КАС України до суб'єктів владних повноважень належить посадова чи службова особа органів державної влади та місцевого самоврядування, а також інший суб'єкт при здійсненні ним владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень. Зазначимо, що в Україні існує значна кількість законодавчих актів, що регулюють правовий статус суб'єктів владних повноважень. Це створює певні ускладнення в процесі їх застосування, зокрема під час визначення законодавства, що є пріоритетним для розв'язання спірних правовідносин. За загальним правилом, у ході вирішення адміністративних справ пріоритетними є норми спеціальних законів, а трудове законодавство підлягає застосуванню лише в разі, коли нормами спеціальних законів не врегульовано спірні правовідносини або коли це прямо визначено у спеціальному законі.

Беручи до уваги те, що публічна служба – це діяльність на державних політичних посадах; професійна діяльність суддів; прокурорів; військова служба; альтернативна (невійськова) служба; дипломатична служба; інша державна служба; служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування (ст. 3 КАС України) – усі спори щодо захисту прав, свобод та інтересів суб'єктів владних повноважень, зокрема, й у сфері праці, повинні бути розглянуті та вирішені відповідно до вимог адміністративного судочинства в межах компетенції адміністративних судів. Отже, адміністративні суди є тими органами, що мають право розглядати всі спори про працю, у яких стороною спору виступають суб'єкти владних повноважень.

Специфіку судового розгляду спорів про працю суб'єктів владних повноважень насамперед відображує предмет цього спо-

ру. До кола найтипівіших питань, із яких виникають подібні спори, належать такі: відмова у прийнятті громадян на публічну службу; порядок прийняття громадян на публічну службу; зарахування до кадрового резерву; присвоєння рангу; проходження стажування; стягнення заробітної плати або грошового утримання; притягнення до відповідальності; надання відпустки; результати атестації; переведення на іншу посаду; забезпечення права особи на соціальний захист під час проходження служби; звільнення з посади (найчисленніша категорія спорів); зміни формулювання підстав звільнення; поновлення на посаді; стягнення заробітної плати за час вимушеного прогулу та відшкодування шкоди, завданої неправомірним звільненням тощо.

Слід також ураховувати, що припинення діяльності на публічній (державній) службі може здійснюватися як на підставах, передбачених КЗпП, так і на підставі спеціальної норми, у тому числі згідно з вимогами законів України «Про державну службу» [9], «Про прокуратуру» [10] тощо. Наприклад, відповідно до ст. 30 Закону України «Про державну службу» підставами припинення державної служби є недотримання вимог, пов'язаних із проходженням державної служби, виявлення або виникнення обставин, що перешкоджають перебуванню державного службовця на державній службі тощо.

Позивачем у справах і, відповідно, ініціаторами спору про працю можуть бути: особи, які претендували на зайняття посад на публічній (державній) службі; державні службовці, посадова особа органів місцевого самоврядування, інші суб'єкти владних повноважень-фізичні особи; особи, звільнені з публічної (державної) служби; особи, яким відмовлено в наданні попередньої роботи на публічній (державній) службі після звільнення з виборчої посади.

Особливим у цих спорах є й строк звернення до суду. Так, за загальним правилом, згідно з ч. 2 ст. 99 КАС України, для звернення до адміністративного суду суб'єкта владних повноважень встановлюється

шестимісячний строк, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня виникнення підстав, що дають такому суб'єкту право на пред'явлення передбачених законом вимог. При цьому, КАС України та іншими законами можуть встановлюватися інші строки для звернення до адміністративного суду. Зокрема, строк в один місяць встановлюється: у справах про прийняття громадян на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби (ч. 3 ст. 99 КАС України); якщо законом передбачено можливість досудового порядку вирішення спору і позивач скористався цим порядком (у цьому разі, відповідно до ч. 4 ст. 99 КАС України, строк обчислюється з дня, коли позивач дізнався про рішення суб'єкта владних повноважень за результатами розгляду його скарги на рішення, дії або бездіяльність суб'єкта владних повноважень); щодо оскарження рішення суб'єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення коштів (ч. 5 ст. 99 КАС України).

Властивістю розгляду цих видів спорів є й те, що, на відміну від загальної норми, згідно з якою адміністративні справи вирішуються судом за місцезнаходженням відповідача (ч. 1 ст. 19 КАС України), адміністративні справи з приводу оскарження правових актів індивідуальної дії, а також дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які прийняті (вчинені, допущені) стосовно конкретної фізичної особи, можуть бути вирішені за вибором позивача адміністративним судом за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання (перебування, знаходження) цієї особи-позивача (ч. 2 ст. 19 КАС України). Ураховуючи те, що у спорах з приводу прийняття осіб на публічну службу, її проходження, звільнення з неї предметом оскарження, як правило, є правовий акт індивідуальної дії та/або дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, то більшість цих справ вирішуються адміністративними судами за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання (перебування, знаходження) позивача.

До особливостей розгляду цих спорів належить і те, що згідно з нормами ч. 2 ст. 71 в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову.

У зв'язку з ускладненням визначення правового статусу осіб, які провадять діяльність у сфері публічної служби, на практиці має місце проблема визначення юрисдикції справ щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби. Критеріями віднесення особи до категорії суб'єктів владних повноважень повинна бути наявність запису в трудовій книжці особи про складання Присяги державного службовця та присвоєння відповідного рангу державного службовця; наявність виплати сум за ранг у загальній сумі заробітної плати [11].

І хоча у трудовому праві вже традиційною є точка зору про те, що особливий порядок розгляду спорів про працю стосується лише такої окремої категорії осіб, як судді, прокурорсько-слідчі працівники, а також працівники навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини, та лише розгляду тих спорів, що пов'язані із застосуванням дисциплінарної відповідальності щодо цих осіб [5, с. 763], дійсно, й нині суддя місцевого чи апеляційного суду має право оскаржити рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про притягнення його до дисциплінарної відповідальності до Вищої ради юстиції не пізніше одного місяця з дня вручення йому чи отримання поштою копії рішення (ст. 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [6]). Однак, по-перше, на сьогодні порядок досудового розгляду спорів про працю встановлений не лише щодо суддів і прокурорсько-слідчих працівників, а й щодо інших суб'єктів владних повноважень. Для прикладу, згідно зі Статутом про дисципліну працівників спеціальних (воєнізованих) аварійно-рятувальних

служб [7] за невиконання, неналежне виконання службових обов'язків або порушення трудової дисципліни до працівників служб застосовуються такі види дисциплінарних стягнень: зауваження; догана; звільнення (розірвання контракту). Накладати дисциплінарні стягнення на підлеглих мають право командири (начальники) служб, а працівник, на якого накладено дисциплінарне стягнення, має право оскаржити його старшому командирові (начальнику) служби протягом одного місяця з дня накладення дисциплінарного стягнення або звернутися за захистом своїх прав до суду відповідно до законодавства (п. 8 ч. VI цього статуту). По-друге, досудовий розгляд спорів про працю суб'єктів владних повноважень передбачає, що оскаржувати можна й інші питання. Наприклад, згідно зі ст. 29-2 Закону України «Про Вищу раду юстиції» [8] Вища рада юстиції здійснює розгляд скарг на рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, прийнятих у процесі призначення чи обрання суддів на посаду. У зв'язку з цим, до Вищої ради юстиції можуть бути оскаржені рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо: 1) встановлення результатів кваліфікаційного іспиту кандидатів на посаду судді; 2) відмови у рекомендуванні для обрання кандидатом на посаду судді безстроково.

Висновки

Дослідження базових у сфері публічної (державної) служби нормативно-правових актів дає підставу стверджувати, що на сьогодні існує особливий порядок розгляду спорів, пов'язаних із реалізацією конституційного права на працю всіх суб'єктів владних повноважень, а не лише тих осіб, про яких зазначено у ст. 222 КЗпП. Цей порядок регулюється згідно з нормами адміністративного права, насамперед КАС України, і адміністративні суди є тими органами, що мають право розглядати всі спори про працю, у яких стороною спору виступають суб'єкти владних повноважень. Специфіку судового розгляду цих спорів насамперед відображає особливе коло позивачів, предмет цього спору, строк звернення до суду, територіальна підсудність, обов'язок щодо доказування.

У ході дослідження було встановлено, що крім судового розгляду спорів про працю суб'єктів владних повноважень на сьогодні існує можливість досудового розгляду спорів про працю цієї категорії осіб. Предметом досудового розгляду, зазвичай, є оскарження рішень про притягнення цих осіб до дисциплінарної відповідальності, хоча законодавством встановлено можливість оскарження й інших питань. Досудовий розгляд встановлений як щодо суддів та прокурорсько-слідчих працівників, так і щодо інших суб'єктів владних повноважень.

Список використаних джерел

1. Швець Н.М. Право на страйк та механізм його реалізації : автореф. дис. ... к.ю.н. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Н.М. Швець; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2008. – 18 с.
2. Цуркан М.І. Особливості судового розгляду спорів щодо проходження публічної служби в Україні : автореф. дис. ... к.ю.н. : спец. 12.00.07. «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / М.І. Цуркан; Одеський нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 18 с.
3. Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII [Електронний ресурс] : [редакція від 05.01.2012]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV [Електронний ресурс] : [поточна версія – тлумачення від 25.01.2012]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / В.Г. Ротань, І.В. Зуб, Б.С. Стичинський. – 8-е вид., доп. і перероб. – К. : А.С.К., 2008. – С. 763.
6. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-VI [Електронний ресурс] : [редакція від 31.12.2011]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Статут про дисципліну працівників спеціальних (воєнізованих) аварійно-рятувальних служб, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р. № 1540 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

8. Закон України «Про Вищу раду юстиції» від 15.01.1998 № 22/98-ВР [Електронний ресурс] : [редакція від 18.03.2012]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
9. Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-ХІІ [Електронний ресурс] : [редакція від 30.12.2011]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
10. Закон України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 № 1789-ХІІ [Електронний ресурс] : [остання версія – тлумачення від 12.10.2011]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
11. Аналітична довідка про вивчення та узагальнення практики розгляду адміністративними судами спорів з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби від 01.02.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

Сутність міжнародних стандартів у організаційно-правовому забезпеченні захисту прав людини в Україні: аналітичний огляд

Л.С. Криворучко
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Статтю присвячено аналітичному оглядові актуальних питань системи забезпечення та захисту прав людини у світі та в Україні. Проаналізовано історичну роль і діяльність інститутів захисту прав людини. Висвітлено необхідність удосконалення системи забезпечення прав людини в Україні.

Статья посвящена аналитическому обзору актуальных вопросов системы обеспечения и защиты прав человека в мире и в Украине. Проанализированы историческая роль и деятельность институтов защиты прав человека. Освещена необходимость усовершенствования системы обеспечения прав человека в Украине.

The scientific article is devoted for analytical review of the current questions of viding and protection of human rights in the world and in Ukraine. The historical role and activities of the human rights institutions' were analyzed consecrated the need to improve the system of human rights in Ukraine.

Ключові слова: права людини, концепція захисту прав людини, міжнародні стандарти, державна політика у сфері захисту прав людини.

Постановка проблеми

Основні права людини – один із головних правових інститутів сучасного демократичного суспільства, норми якого встановлюють найбільш суттєві, вихідні засади, що визначають становище особистості в суспільстві та державі, принципи їх взаємовідносин.

У сучасному світі, коли проблема прав людини вийшла далеко за межі окремої держави, виникла необхідність створення універсальних міжнародно-правових стандартів, які також визнаються як основні права людини. Ці стандарти відображені в низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальнолюдські стандарти прав та інтересів особи, визначивши ту межу, за яку держава не може виходити. Таким чином, права людини стали об'єктом регулювання не лише окремої держави, а й міжнародного співтовариства. Обсяг прав і свобод у сучасному суспільстві визначається не лише особливостями певного співтовариства людей, а

й розвитком цивілізації в цілому, рівнем інтегрованості міжнародного співтовариства [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сучасному етапі розвитку науково-теоретичне підґрунтя для дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених: О.М. Бандурки [18], І.Л. Бородіна [19], О.Я. Гораджаєва [9], С.П. Головатого, Ю.Ф. Кравченко [20], С.В. Петкова [6], Н.М. Раданович [21], В.М. Тертишника [22], М.В. Баглая [23], Б.І. Габричидзе, Є.І. Колюшина, О.Т. Крупчана, А.О. Мішина, Р.А. Мюллерсона, В.Д. Яворського. На сьогодні ця проблема не є вичерпаною, що й обумовило вибір автора.

Наукова новизна роботи полягає в здійсненні аналізу та напрацюванні нових підходів до застосування в адміністративній системі України міжнародних стандартів стосовно вдосконалення організаційно-правового забезпечення захисту прав людини.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Окремі питання сутності міжнародних стандартів для організаційно-правового забезпечення щодо захисту прав людини в Україні потребують ретельного наукового дослідження та вдосконалення шляхом перегляду існуючого правового механізму та нормативно-правової бази в Україні, аналізу міжнародних стандартів і правового забезпечення в країнах зі стабільними економічними показниками.

Формулювання цілей статті

Метою статті є проведення аналітичного огляду сутності міжнародних стандартів щодо захисту прав людини в Україні, обґрунтування їх актуальності та доцільності застосування в адміністративній системі держави та вдосконалення організаційно-правового забезпечення захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нині у Європі інститут основних прав і свобод людини існує не тільки на національному, а й наднаціональному рівні, тобто в рамках Європейського Союзу в цілому [1]. Він є сукупністю норм права ЄС, які закріплюють найбільш важливі, спільні для всього Союзу стандарти у сфері захисту основних прав і свобод людини, а також принципи взаємовідносин особистості з органами публічної влади на всіх рівнях.

Питання прав і свобод людини та громадянина на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є одним із основних критеріїв, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави.

Міжнародні стандарти прав людини є системою прав, що розкриває сучасну ідею прав людини, закріплену в основних міжнародно-правових документах і, відповідно, визнану в усьому світі. Стандарти основних прав і свобод людини та громадянина регулюються низкою між-

народно-правових актів, що визначають політичні, природні, культурні, соціальні права. Тому, вирішення питання про міжнародні стандарти щодо основних прав, свобод і обов'язків, їх захисту є актуальним напрямом сучасної правової науки.

Із урахуванням історії розвитку людства, існування державності найсуттєвішим питанням для людей було виживання, захист прав. Забезпечення прав громадян, окремих верств населення в історії людства відігравало важливу роль. Стародавні філософи, зокрема, Аристотель, вивчали питання щодо прав громадян на власність та участь у громадських справах. Наприклад, управління державою в Стародавній Греції відбувалося за участю всіх дорослих чоловіків, громадян країни. Кожен із них мав право висловлюватися та брати участь у вирішенні загальних проблем. Сократ, Платон та інші стародавні мислителі намагалися пов'язати право з етичними якостями людини. Однак, ні стародавні греки, ні римляни не мали концепції універсальних прав – рабство вважалося цілком природним явищем [3].

Середньовічні хартії свобод, як Магна Карта в Англії (1215 р.), не визначали прав будь-якої людини, а були чимось на кшталт політичних і юридичних угод, що відповідали конкретній політичній або економічній ситуації, релігійним особливостям [4]. Право людини в середньовіччі передбачало виконання прав однієї версти населення за рахунок іншої її частини. Однак, слід відмітити, що саме Магна Карта – Велика хартія вольностей – традиційно вважається першим правовим документом, у якому закладено основи концепції прав людини, передумови для подальшого утвердження свободи та панування закону в житті суспільства.

Основу більшості сучасних юридичних тлумачень прав людини можна прослідкувати від початку нової європейської історії. Першими документами, які окреслювали права людини, є Дванадцять статей 1525 р. під час Селянської війни в Німеччині, Білль про права 1689 р. в Англії, шотландський Акт вимоги прав 1689 р., Декларація незалежності США в 1776 р.,

Декларація прав людини і громадянина в 1789 р. у Франції.

Над питаннями розвитку прав людини протягом XVIII–XIX століть працювали такі філософи, як: Томас Пейн, Джон Стюарт Мілль, Фрідріх Гегель, Макіавеллі, Вальтер, Жан-Жак Руссо, Мел'є, Дідро, Томас Мор та інші. Видатні філософи вказували на основну роль людини в житті суспільства та держави, рівні можливості людей. Розвиток держави залежить від свобод громадян. В основу ліберальної теорії покладено ідею про фундаментальні та невід'ємні права кожної людини, які вона має від народження. Німецький філософ Іммануїл Кант вважав, що звичаєве право – «найсвятіше з того, що є у Бога на землі». Мислителі вважали рівність людей у правах, право на життя, свободу та власність основними постулатами права. Крім того, вони розвинули концепцію прав людини, включили до їх складу свободу слова, свободу зібрань та створення союзів, свободу віросповідання. Звичаєве право вважалось універсальним, вічним і позаісторичним. Сам термін «права людини» виник у період після написання книги «Права людини» Томаса Пейна.

У XIX ст. найважливішою з правових проблем, пов'язаних із правами людини, стало питання ліквідації рабства. Рух аболіціоністів сприяв тому, що воно було ліквідовано у Британії «Актом про торгівлю» 1807 р. та «Актом про відміну рабства» 1833 року. У США північні штати відмінили рабство в період між 1777 та 1804 роками, але південні міцно трималися за цей інститут. Дебати й конфлікти щодо поширення законодавства на нові території призвели до сецесії Півдня й громадянської війни, після якої рабство було ліквідовано тринадцятю поправкою до Конституції США. Чотирнадцята поправка проголосила повне громадянство та рівні права всіх людей, які народилися в США, а п'ятнадцята гарантувала американцям африканського походження право голосу [5].

Заснування Міжнародного комітету Червоного Хреста в 1864 р. та перші Женевські конвенції 1864 р. заклали основу

міжнародного гуманітарного права, що отримало подальший розвиток після двох світових воєн.

У XX ст. під тиском численних громадських рухів відбулися глибокі соціальні зміни, у тому числі у сфері прав людини. У Західній Європі та Північній Америці профспілки домоглися затвердження законів, що гарантували працівникам право на страйк, встановили мінімальні вимоги до умов і тривалості праці, домоглися заборони або законодавчого регулювання дитячої праці. Рух за права жінок встановив однакове право голосу для представників обох статей.

Національно-визвольні рухи спричинили вигнання колонізаторів із багатьох країн. Серед них особливо впливовим був рух, який очолював Магатма Ганді, за звільнення Індії від британського правління. Домоглися своєї мети рухи позбавлених прав расових і релігійних меншостей у багатьох країнах світу. Серед них рух за громадянські права в США, який очолював Мартін Лютер Кінг, результатом чого стала відміна сегрегації афроамериканців.

Світові війни, великі людські втрати, геноцид певних верств населення та порушення прав людини в них призвели до створення нових інституцій, що повинні були стояти на захисті прав людини. Лігу Націй було утворено в 1919 р. разом із підписанням Версальського договору. Метою створення цієї організації було роззброєння, запобігання війнам через забезпечення колективної безпеки, урегулювання конфліктів між державами методами дипломатії, покращення життя людей у всьому світі. У мандат Ліги Націй закладено значну кількість прав людини, які пізніше були проголошені в сучасній Загальній декларації прав людини (далі – Загальна декларація).

У середині XX ст. ідею прав людини було піднято на міжнародний рівень у зв'язку з прийняттям і проголошенням 10 грудня 1948 р. Загальної декларації (відтоді щорічно міжнародне співтовариство відзначає 10 грудня як День прав людини) [13]. У силу величезного політичного та морального авторитету цього документа

його положення включено в конституції багатьох держав і тексти міжнародних договорів. Конституція України 1996 р. не стала винятком – положення розділу II «Права, свободи й обов'язки людини і громадянина» мають багато спільного зі змістом Загальної декларації.

Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини для попередження соціальних негараздів і безладів, покращення рівня життя людей. Ці процеси набули особливої інтенсивності після Другої світової війни, чому насамперед сприяла загальна демократизація міжнародних відносин, створення Організації Об'єднаних Націй, інших демократичних міжнародних інституцій.

Демократизації процесу, пов'язаного з проголошенням і захистом прав людини, значною мірою сприяло прийняття низки міжнародних документів щодо закріплення, правової регламентації та розроблення механізму міжнародного захисту прав людини в державах, які підписали відповідні міжнародні документи.

Найбільш розповсюдженим є правовий захист незахищених верств населення. Особливо це стосується повної втрати прав під час воєн, бойових дій тощо, оскільки полонені не можуть отримати допомогу ззовні, а внутрішні вимоги, традиції, бажання населення ворожої країни повністю унеможливають захист їхніх прав. Уперше особливий характер забезпечення прав військовополонених було опрацьовано на Женевській конференції в 1929 році. У подальшому норми було уточнено, з урахуванням уроків Другої світової війни, на третій Женевській конференції 1949 р. і в Додатковому протоколі I у 1977 році.

Військовополонені – це члени однієї зі сторін конфлікту, які потрапили до рук ворогів. Цей статус застосовується тільки для ситуації міжнародних збройних конфліктів. Третя Женевська конвенція затвердила норму, що полонені не несуть відповідальності за безпосередню участь у бойових діях, а судові переслідування відбувається тільки за військові злочини. Було запропоновано обов'язково вико-

нувати основні загальнолюдські вимоги, наприклад, полонені повинні за будь-яких обставин мати гуманне відношення, бути захищеними від усіх актів насильства, тортур і залякування, образ.

На Ялтинській конференції 1945 р. держави антигітлерівської коаліції домовилися створити новий орган, що успадкував би роль Ліги Націй – Організацію Об'єднаних Націй. Одразу після заснування ООН стала виконувати важливу роль у встановленні міжнародного права, зокрема щодо прав людини.

З метою уявлення обсягів міжнародної діяльності, пов'язаної із захистом прав людини, достатньо зазначити, що на початку 90-х рр. у цій сфері діяли понад 60 різних міжнародних форумів, починаючи від Генеральної Асамблеї ООН і закінчуючи Засіданням експертів із прав людини та Робочою групою з примусових і недобровільних зникнень.

Україна як суб'єкт міжнародного права, одна із засновниць ООН, проводить активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини.

Зазначеному сприяють положення Конституції України [7], згідно з якими «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» (ст. 9), а також визначення зовнішньої політичної діяльності України як такої, що «спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» (ст. 18) [8].

Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України, – Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини з протоколами

(1950 р.), Європейський соціальний статут (1961 р.), Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.) [9, с. 13-15].

З огляду на подальшу демократизацію в Україні процесу захисту прав і свобод людини у ст. 55 конституції записано, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна. Такими органами є Комітет з прав людини ООН, Європейський суд з прав людини, а також Європейська комісія з прав людини. Склад і порядок діяльності вказаних судів визначаються у розділах II, III і IV Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй, прийнятому після Другої світової війни та повалення тоталітарних фашистських режимів, які звели нанівець права людини та навіть саме її існування, було проголошено, що однією з цілей діяльності ООН є міжнародне співробітництво для сприяння загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх. Україна також узяла на себе ці зобов'язання.

Саме для забезпечення проголошеної мети Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію, у якій уперше в історії було встановлено перелік основних прав і свобод людини, що підлягають дотриманню в усьому світі, а також погоджено юридичний зміст цих прав і свобод та визначено легальні випадки допустимих їх обмежень. Загальна декларація була прийнята у формі резолюції Генеральної Асамблеї ООН і тому мала на той час рекомендаційний характер. На її основі ООН підготувала і в 1966 р. відкрила для підписання та ратифікації Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські

і політичні права, які було ратифіковано Україною в 1973 році. Понад 100 країн світу ратифікували кожен із цих пактів. Завдяки міжнародному визнанню норм Загальної декларації в конституціях більше 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав і свобод, які містяться в ній, перетворилися на загальновизнані звичаєві норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватися всі країни світу. На Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993 р.) представники 171 держави, у тому числі й України, підтвердили універсальність і загальнообов'язковість міжнародних стандартів прав людини та наголосили, що їх виконання є важливим чинником існування демократичного суспільства в будь-якій країні.

Загальне визнання міжнародних стандартів обумовлює зобов'язання всіх держав світу погодитися на міжнародний контроль за додержанням цих стандартів у національній правовій системі. Крім того, відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Факультативного протоколу до нього 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенції про права дитини 1989 р., Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. Україна, ратифікувавши їх, узяла на себе зобов'язання надавати конвенційним органам доповіді про дотримання прав і свобод, передбачених цими конвенціями, і виконувати зауваження цих органів, а також брати участь у інших формах міжнародного контролю.

Крім того, приєднавшись до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Україна взяла на себе зобов'язання щодо імплементації цього документа в національне законодавство. Особливістю цієї конвенції є встановлення механізму міжнародного контролю, найважливішим

елементом якого є діяльність Європейського суду з прав людини. Цей суд розглядає заяви будь-яких осіб, неурядових організацій або груп осіб про порушення положень конвенції або протоколів до неї. Держави-учасниці конвенції зобов'язалися жодним чином не перешкоджати ефективному здійсненню цього права.

Людство пройшло складний шлях, обмежуючи всевладдя держав, правителів і чиновників, поширюючи принцип рівноправності на суспільні відносини, від верховенства прав меншості до рівноправного суспільства. Боротьба за свободу, права людини та шляхи їх захисту ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах із суспільством і державою.

Права людини відіграють особливу роль у взаємовідносинах особи та держави. Вони контролюють і регулюють здійснення державної влади над окремою людиною, надають свободи громадянам у відносинах із державою та потребують від останньої задоволення основних потреб людей, які підпадають під її юрисдикцію.

Відповідно до Статуту ООН і Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Україна повинна сумлінно виконувати чинні договори, учасницею яких вона є, а також дотримуватися всіх загальновизнаних норм міжнародного права у сфері прав і свобод людини. Зокрема, згідно з Міжнародними пактами про права людини 1966 р. Україна взяла на себе зобов'язання привести своє законодавство у відповідність до міжнародних стандар-

тів, закріплених у цих пактах. Отже, наша країна з часу проголошення незалежності стала складовою частиною міжнародної системи захисту прав людини, взяла на себе відповідні міжнародні зобов'язання, зокрема в рамках європейської системи захисту прав людини, яка є найбільш розвинутою та найефективнішою у світі.

Висновки

Приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними стандартами необхідно впроваджувати через їх узгодження. Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України, є: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини з протоколами (1950 р.), Європейський соціальний статут (1961 р.), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.) [9, с. 13-15]. Ураховуючи вищевикладене, можна зробити висновки, що права людини, міжнародні стандарти щодо них є одним із головних правових інститутів сучасного демократичного суспільства, норми якого встановлюють найбільш суттєві, вихідні засади, що визначають положення особистості в суспільстві та державі, принципи їх взаємовідносин.

Список використаних джерел

1. Криворучко Л.С. Актуальність вдосконалення системи забезпечення прав людини в Україні / Л.С. Криворучко // Правничий вісник ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». – Київ. – 2011. – № 8. – С. 4-10.
2. Теорія держави і права : підручник / за ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
3. Michael Freeman. Human rights: an interdisciplinary approach / M. Freeman. – Wiley-Blackwell, 2002. – 216 p.
4. The Magna Carta was very important in the late middle ages // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.middle-ages.org.uk/middle-ages-history.htm>
5. Антонович М.М. Міжнародне публічне право / М.М. Антонович. – К. : КМ Академія, 2003. – 308 с.

6. Петков С.В. Кодифікація адміністративного законодавства як основа реформування публічної влади в Україні / С.В. Петков // Держава та регіони. Серія: Право. – 2010. – № 2. – С. 100-103.
7. Конституція України від 28.06.1996 р. / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. / Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
9. Гораджасєв О.Я. Конституційні права і свободи людини і громадянина в країнах Співдружності Незалежних Держав і міжнародно-правові стандарти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.Я. Гораджасєв. – Одеса. – 1998. – С. 13-15.
10. Итоговый документ Венской встречи представителей государств-участников СБСЕ // Международная защита прав и свобод человека. – М., 1990. – С. 80; Парижская хартия для новой Европы // Известия. – 1990. – 23 ноября.
11. Орзіх М. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні / М. Орзіх // Право України. – 1992. – № 4. – С. 9.
12. Віденська декларація та програма дій // Український часопис прав людини. – К., 1996. – № 1. – С. 128-155.
13. Загальна декларація прав людини. Права людини і професійні стандарти в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонська. – К., 1999. – 342 с.
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13, / № 32 від 23.08.2006. – Стор. 270
15. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_010&c=1#Public
16. Генеральна Асамблея: Офіційний сайт // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/ga/>
17. Петроє О. Міжнародні стандарти та механізми інституціоналізації європейського соціального діалогу в галузі державного управління / О. Петроє // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2011. – № 1. – С. 233-243.
18. Бандурка О.М. Внесення змін до проекту Закону України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» / О.М. Бандурка, К.М. Рудой // Наше право. – 2004. – №1. – С. 11-16.
19. Бородин І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина / І.Л. Бородин. – Херсон : Олді-плюс, 2003. – 218 с.
20. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави : Монографія / Ю.Ф. Кравченко. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 406 с.
21. Рабінович П.М. Європейська конвенція з прав людини : проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти) / П.М. Рабінович, Н.М. Раданович. – Львів : Астрон, 2002. – 192 с.
22. Тертишник В.М. Законодавча влада України : концептуальні проблеми вдосконалення / В.М. Тертишник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – К. – 2011. – № 11. – С. 48-52.
23. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник / М.В. Баглай. – М. : Инфра-М., 1998. – 509 с.

Становлення методу правового регулювання як критерію визначення меж фінансового права

Т.В. Мазур

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри
цивільно-правових
дисциплін
ВНЗ «Університет
економіки та прав
«КРОК»

Статтю присвячено дослідженню розвитку наукових уявлень про метод правового регулювання та його роль у поділі права на галузі. Висвітлено процес становлення наукових поглядів на метод правового регулювання у фінансовому праві та його роль у визначенні меж фінансового права. Сформульовано висновок про необхідність подальших наукових розробок в означеній сфері.

Статья посвящена исследованию развития научных взглядов на метод правового регулирования и его роли в делении права на отрасли. Последовательно освещен процесс становления позиций ученых относительно метода правового регулирования в финансовом праве и его роли в определении границ финансового права. Сформулирован вывод о необходимости последующих научных разработок в данной сфере.

This article deals with the development of scientific perceptions of the method of legal regulation and its role in dividing law into branches. The author outlines the process of formation of scientific views on the method of legal regulation in financial law and its role in defining the limits of financial law and concludes that there is a necessity of further scientific research in the said sphere.

Ключові слова: метод, метод правового регулювання, метод фінансово-правового регулювання, метод фінансового права.

«Без розуміння історії фінансово-правової науки процес пізнання її основних категорій може звестися до «дріб'язкового раціоналізму».

К.С. Бельський

Постановка проблеми

Останніми роками із розширенням кількості норм права все гостріше постає проблема визначення меж (розмежування) галузей права. Бажаючи знайти поле для нових наукових досліджень, штучно розширюються межі усталених галузей права шляхом нівелювання одного з критеріїв розмежування галузей права – методу правового регулювання. Подібне стосується й фінансового права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням методу правового регулювання присвятили свої праці С.С. Алексєєв, М.Й. Байтін, А.М. Вітченко, І.В. Рукавішнікова, А.В. Сапій, В.Д. Сорокін, О.І. Процевський, М.Д. Шаргородський, Л.С. Явіч, Ю.В. Сорокіна та інші. Більша

частина загальнотеоретичних досліджень була проведена в 50-х рр. ХХ ст., та з того часу особливо не актуалізувалася.

Комплексне дослідження проблеми методу фінансового права проведено на початку 2000-х рр. у Росії. В Україні питання методу правового регулювання фінансових відносин комплексно не розроблялися. У наукових виданнях останніх років опубліковано окремі дослідження ролі методу правового регулювання при визначенні системи фінансового права та вплив методу правового регулювання на формування інститутів фінансового права. Поряд із цим, усе частіше з'являються дослідження, які фактично розширюють межі фінансового права, нівелюючи роль методу правового регулювання в цьому процесі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Застарілість уявлень про метод правового регулювання та його роль у процесі визначення меж галузей права все частіше стають причиною нівелювання цих положень, особливо в сучасних галузевих дослідженнях. Яскравим прикладом може слугувати фінансове право.

Сьогодні, у зв'язку з виникненням усе нових інститутів права, як ніколи актуалізується питання ролі методу правового регулювання. Адже, еволюція змісту правовідносин і правового регулювання, серед іншого, передбачає зміни в методі правового регулювання. І навпаки, зміна методу правового регулювання має вплив на зміну власне правовідносин.

Формулювання цілей статті

Завданням статті є дослідження історії розвитку знань про метод правового регулювання та визначення його ролі в процесі правового регулювання, визначення меж галузей права, у тому числі фінансового.

Виклад основного матеріалу дослідження

На початковому етапі розвитку вчень про систему права єдиним і достатнім критерієм його поділу на галузі був предмет правового регулювання. Проте, неспроможність розмежування норм права лише за критерієм предмета спричинила необхідність пошуку додаткового системоутворюючого критерію.

Власне, дискусія щодо методу правового регулювання вперше розгорнулася наприкінці 30-х рр. XX ст. – спочатку як елемента права, критерію розмежування галузей права, а згодом набула самостійного значення, у тому числі в межах окремих галузей права. Основою дискусії стали два кардинально протилежні підходи, за одним із яких єдиним критерієм розмежування галузей права є предмет правового регулювання, а за іншим – предмет і метод правового регулювання.

На початковому етапі теза про можливість використання методу правового регулювання як критерію поділу права на галузі не сприйнялася, оскільки радянське

право визнавалося єдиним за своєю природою, що виключає можливість його диференціації на галузі. У цей період метод розглядався або як особливість норми права, або як особливість способу правового захисту [1, с. 17].

Чи не перше розуміння методу [2, с. 49] ґрунтувалося на особливостях норм права (або юридичного стану) і передбачало виділення двох протилежних методів: правової автономії (метод свободи волевиявлення і рівності сторін) та влади-підпорядкування (вирішальне значення волевиявлення однієї зі сторін). Саме такий підхід [2, с. 49-50] передбачав поділ права на дві галузі – приватне та публічне [3, с. 14-27], і був відкинтий з точки зору єдності радянського права. Відтак, єдиним критерієм залишився предмет правового регулювання.

У 50-х рр. відбулася так звана друга дискусія, що ознаменувалася поверненням до теорії методу правового регулювання та його ролі в розмежуванні галузей права. На цьому етапі метод, поряд із предметом правового регулювання, закладається в основу розмежування галузей права. Але він ще не є самостійним елементом та багато в чому залежить від предмета – вважається похідним від нього або допоміжним [4]. На цьому етапі обґрунтовано вплив методу правового регулювання на, власне, ефективність такого регулювання.

Така неоднозначність спричиняє підвищення інтересу юридичної науки до категорії методу правового регулювання, вона піддається більш широкому трактуванню, що є логічним продовженням триваючих наукових досліджень. Увагу науковців на наступному етапі привертає не тільки визначення самого поняття, а і його зміст, класифікація методів.

Так, на початку 60-х рр. С.С. Алексєєв визначив метод як сукупність прийомів і засобів юридичного впливу, спрямованих на регулювання правом суспільних відносин [7, с. 60-61]. Це визначення і зараз нерідко можна зустріти в науковій та навчальній літературі, і здебільшого воно сприймається як загальновизнане. Варто зазначити, що С.С. Алексєєв виступав

прихильником позиції, відповідно до якої особливість методу завжди спричиняється особливістю предмета правового регулювання, відтак метод завжди відповідає предметові [7, с. 46].

Дослідник Л.С. Явіч під методом пропонував розуміти сукупність юридичних засобів впливу, які застосовує держава під час правового регулювання суспільних відносин [8, с. 62]. Він також був одним із перших, хто наголосив на взаємозалежності методу та предмета, і додавав, що «методи правового регулювання чуттєво реагують на взаємне становище сторін юридично опосередковуваних відносин і досить індиферентні до того, у якій сфері суспільної діяльності складаються горизонтальні та вертикальні відносини» [9, с. 129]. Крім того, характеризуючи метод, Л.С. Явіч зазначав, що він включає в себе такі елементи:

- 1) порядок встановлення прав і обов'язків;
- 2) ступінь визначеності наданих прав і автономність дій суб'єктів;
- 3) характер відносин, які виникають між носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;
- 4) наявність чи відсутність конкретного юридичного зв'язку між суб'єктивними правами та обов'язками;
- 5) шляхи та засоби забезпечення встановлених прав і юридичних обов'язків [8, с. 60].

У цілому, 60-ті рр. ознаменувалися розширеним підходом до розуміння методу правового регулювання, об'єктом дослідження науковців стало не лише власне визначення методу правового регулювання, а і його структура.

Наступним етапом розвитку вчень про метод правового регулювання стало відокремлення загального та галузевих методів правового регулювання. Необхідність подібного розмежування була обґрунтована на початку 70-х рр. минулого століття [10, с. 52].

Так, А.М. Вітченко вказував, що загальний і галузевий метод співвідносяться як загальне й особливе. На його думку, загальний метод – це сукупність специфіч-

них нормативних засобів впливу на суспільні відносини, а галузевий – сукупність юридичних прийомів, засобів, способів, що відображають своєрідність впливу галузі права на суспільні відносини і що направлені безпосередньо на реалізацію можливої та необхідної поведінки суб'єктів, урегульованих такою галуззю правових відносин [10, с. 52]. Як влучно зазначає автор, при регулюванні правовідносин, як правило, один і той самий правовий прийом використовується як однією галуззю права, так і іншими. Незважаючи на це, структура галузевого методу залишається незмінною, а окремі правові прийоми можуть переходити від одного правового методу до іншого, не руйнуючи його структуру [10, с. 57-60].

Водночас, В.М. Горшенев визначає метод як різноманітний спосіб впливу на суспільні відносини з метою їх урегулювання [11], а О.І. Процевський під методом правового регулювання розуміє спосіб впливу на свідомість і волю людей [13, с. 102].

Подальший розвиток досліджень методу правового регулювання відбувався на рівні окремих галузей права. До згаданого розподілу методів правового регулювання на загальний і галузевий додалися метод регулювання визначеного виду чи комплексу відносин правовим інститутом і метод регулювання, притаманний окремій юридичній нормі [14, с. 90].

Виділення в окрему групу методу регулювання юридичної норми, на нашу думку, заслуговує окремої уваги, оскільки дає можливість відповісти на значну кількість питань, зокрема, в частині фінансового права. Як зазначили М.І. Байтін і Д.Є. Петров, метод регулювання юридичної норми вказує на ступінь категоричності та варіантність правил поведінки, співвідношення і характер прав та обов'язків учасників (суб'єктів) відносин, що регулюються, а також вид і міру юридичної відповідальності [14, с. 90].

Таким чином, сучасний розвиток правового регулювання вимагає не тільки переосмислення ролі методу у правовому регулюванні, а й уточнення самого поняття методу правового регулювання. Адже

науковці нового покоління здебільшого обмежуються якимось узагальнено стандартним визначенням методу, а то й ігнорують цю категорію як малозначну, що в подальшому спричиняє необґрунтоване розширення меж галузей права.

Метод правового регулювання у фінансовому праві розвивався під суцільним впливом науки теорії права. Тому й перші уявлення про метод фінансового права цілком відображають напрацювання тогочасної теорії права.

Дискусія про самостійність фінансового права розпочалася виходом у світ у 1940 р. підручника з фінансового права [15], проте самостійність цієї галузі все ще не сприймалася та потребувала обґрунтування. Незважаючи на це, у 1941 р. в тезах АН ЦРСР «Система радянського соціалістичного права» фінансове право було виділено в самостійну галузь права.

Якщо зважати на той факт, що самостійність фінансового права як галузі права була обґрунтована на початку 40-х рр. XX ст., то можна зробити висновок, що єдиним критерієм такого виділення був предмет правового регулювання. Яскравим підтвердженням цього є слова Р.О. Халфіної про те, що «фінансове право є частиною радянського державного і радянського адміністративного права, що виділилися в самостійну галузь права у зв'язку зі специфікою об'єкта правового регулювання і його суспільним значенням» [16, с. 182-214].

У 50-х рр. було обґрунтовано основні теоретичні положення фінансового права, у тому числі в частині методу правового регулювання. Саме тоді метод, поряд із предметом, стає одним із критеріїв виділення фінансового права в самостійну галузь права, але все ще не має самостійної ролі та виступає як допоміжний елемент.

Подібну позицію нерідко можна прослідкувати й у сьогоденних підручниках із фінансового права, автори яких, не заглиблюючись у сутність явища, обмежуються переписуванням класиків фінансово-правової науки.

Так, О.Ю. Грачова та Е.Д. Соколова вважають, що своєрідність предмета регу-

лювання зумовлює й особливості методу регулювання, притаманного фінансовому праву. Основним методом правового регулювання фінансового права є метод «влади і підкорення». І саме наявність власного предмета та методу правового регулювання є свідченням того, що фінансове право – самостійна галузь права [17, с. 18].

Про другорядне значення методу фінансово-правового регулювання та його залежність від предмета зазначають також Н.І. Хімічева та О.В. Покачалова, наголошуючи, що «зміст предмета фінансового права зумовлює особливості його методу регулювання, тобто прийомів, способів, засобів юридичного впливу на поведінку учасників фінансових відносин, на характер взаємозв'язків між ними» [18, с. 126].

Таку позицію поділяє і Л.К. Воронова, яка, підтримуючи С.С. Алексєєва, зазначає, що «додатковою ознакою для виділення галузей в системі права є метод правового регулювання, тобто сукупність юридичних прийомів і засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання якісно однорідних, відокремлених відносин» [19].

Так, О.П. Орлюк, посилаючись на позицію ряду теоретиків, робить висновок, що метод правового регулювання об'єднує об'єктивні та суб'єктивні моменти, виступає юридичним критерієм виділення галузей права, але має щодо предмета додатковий (процесуальний) характер.

Одночасно з наведеними, у сучасній фінансово-правовій літературі з'являються й інші, дещо відмінні погляди на роль методу правового регулювання в теорії фінансового права.

Наприклад, у виданнях другої половини 90-х рр. XX ст. можна знайти твердження, що «фінансове право є самостійною галуззю права, хоча не має власного притаманного тільки йому методу правового регулювання та не застосовує «різноманітні» («різні») методи регулювання, а ... використовує так званий адміністративний метод» [21].

З такою позицією важко погодитися, адже вона від початку є суперечливою. Якщо фінансове право має специфіч-

ний предмет, але відносини, які до нього включаються, регулюються за допомогою адміністративного методу, то й фінансове право є підгалуззю або інститутом адміністративного права, а не самостійною галуззю права. Крім того, аналіз фінансових правовідносин дає підстави зробити висновок, що метод правового регулювання у фінансовому праві дійсно схожий з адміністративним, проте має свою специфіку.

На початку 2000-х рр. російський науковець І.В. Рукавішнікова проводить дослідження методу фінансово-правового регулювання, його ролі та доходить висновку, що «метод фінансового права є самостійним, оригінальним інструментом правового регулювання, специфіка якого проявляється в його владно-майновому характері, зумовленому особливостями предмета цієї галузі права, а також безпосереднім зв'язком із фінансовою політикою держави» [24].

Однак, після 2005 р. висновки І.В. Рукавішнікової частково нівелюються. Якразовий приклад – публікації А.Т. Ковальчука, з яких можна зробити висновок, що автор фактично не визнає метод правового регулювання критерієм визначення меж фінансового права, а відтак і критерієм виділення останнього в самостійну галузь права. Науковець стверджує, що методом фінансово-правового регулювання є метод владних приписів (імперативний), поряд із яким використовуються методи рекомендацій, правових узгоджень, юридичних дозволянь і навіть юридичних заохочень, а останнім часом – також і диспозитивний метод [26]. Фактично, цим самим А.Т. Ковальчук характеризує фінансове право як комплексний інститут, але в жодному разі не як самостійну галузь права. Говорячи словами В.Ф. Яковлева, «якщо дослідник сприймає будь-яку групу норм за самостійну галузь права, але не може виявити специфіку методу їх регулювання, то він, швидше за все, бачить галузь права там, де її немає» [28, с. 58].

Подібні твердження, а також об'єктивний розвиток фінансово-правових відносин, у тому числі виникнення нових ін-

ститутів фінансового права, спричиняють необхідність повернення до наукового дослідження теоретичних засад фінансового права, зокрема методу фінансово-правового регулювання на сучасному етапі розвитку фінансового права.

Висновки

Метод правового регулювання, поряд із предметом, є одним із критеріїв поділу права на галузі, а також критерієм визначення меж цих галузей, у тому числі меж фінансового права.

Предмет правового регулювання вказує лише на особливе коло відносин, які регулюються конкретними нормами права. Поряд із цим, ті ж відносини можуть регулюватися за допомогою різних методів, а відтак становитимуть предмет не однієї галузі права, а різних.

Аналіз розвитку науки фінансового права дає змогу виділити три основних етапи розвитку вчення про метод як критерій виділення фінансового права в окрему галузь права, а відтак – критерій визначення меж фінансового права:

I етап (40-ві рр. XX ст.) – метод не розглядається критерієм виділення фінансового права в самостійну галузь, єдиним таким критерієм є предмет правового регулювання.

II етап (1950 – 2005 рр.) – поряд із предметом, критерієм виділення фінансового права як окремої галузі права стає метод правового регулювання.

III етап (2005 – наші дні) – тенденції до нівелювання значення методу правового регулювання як критерію виділення фінансового права самостійною галуззю права.

Крім того, аналізуючи дослідження в окресленій сфері, варто відзначити, що активно теоретичні питання галузі фінансового права досліджувалися в 50-х рр. XX ст., надалі ж у літературі наводяться лише висновки авторів без будь-якого обґрунтування, з чого важко зрозуміти, наскільки такі висновки є обґрунтованими.

Вважаємо практику, що поширюється останніми роками в частині нівелювання ролі методу правового регулювання у

визначенні меж фінансового права, неприпустимою та такою, що не має належного науково-теоретичного обґрунтування. Зважаючи на це, вбачається за доцільне

проведення ґрунтовного дослідження ролі методу правового регулювання у визначенні меж фінансового права на сучасному етапі розвитку.

Список використаних джерел

1. Аржанов М.А. Предмет и метод правового регулирования в связи с вопросом о системе советского права / М.А. Аржанов // Советское государство и право. – 1940. – № 8-9. – С. 12-28.
2. Миколенко Я.Ф. О предмете и принципах социалистического гражданского права / Я.Ф. Миколенко // Проблемы социалистического права. – Сб. 5. – М., 1938. – С. 47-68.
3. Кареева М. К вопросу о делении права на публичное и частное / М. Кареева // Советское государство и право. – 1939. – № 4. – С. 14-27.
4. Шаргородский М.Д. О системе советского права / М.Д. Шаргородский, О.С. Иоффе // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 104.
5. Павлов И.В. О системе советского социалистического права / И.В. Павлов // Советское государство и право. – 1958. – № 11. – С. 7.
6. Шебанов А.Ф. Система советского социалистического права / А.Ф. Шебанов. – М., 1961. – С. 12.
7. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М., 1961. – 187 с.
8. Явич Л.С. К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 44-66.
9. Явич Л.С. Общая теория права / Л.С. Явич. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. – 287 с.
10. Витченко А.М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений. – Саратов, 1972. – С. 52.
11. Горшенев В.М. Способы (методы) и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства : дис. ... докт. юр. наук / В.М. Горшенев. – Свердловск, 1969. – С. 116.
12. Рукавишникова И.В. Метод в системе регулирования общественных отношений / И.В. Рукавишникова // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 217.
13. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений / А.И. Процевский. – М., 1972. – 288 с.
14. Байтин М.И., Петров Д.Е. Метод регулирования в системе права / М.И. Байтин // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 84-95.
15. Гурвич М.А. Финансовое право / М.А. Гурвич. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 211 с.
16. Халфина Р.О. К вопросу о предмете и системе советского финансового права / Р.О. Халфина // Вопросы советского административного и финансового права. – М., 1952. – С. 182-214.
17. Грачева Е.Ю. Финансовое право: Учебное пособие. – 2-е изд., испр. и доп. / Е.Ю. Грачева, Э.Д. Соколова. – М. : Юриспруденция, 2000. – 304 с.
18. Химичева Н.И. Финансовое право / Отв. ред. Н.И. Химичева. – М. : Норма, 2005. – 464 с.
19. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М., 1961. – С. 62.
20. Воронова Л.К. Фінансове право : Підручник / Л.К. Воронова. – К. : Прецедент. Моя книга, 2006. – С. 36.
21. Бесчеревных В.В. Компетенция Союза ССР в области бюджета / В.В. Бесчеревных. – М., 1976. – С. 24-32.
22. Грачева Е.Ю. Финансовое право России : Учебник / Е.Ю. Грачева, Н.А. Куфакова, С.Г. Пепеляев. – М. : Тенс. – 1995. – С. 9.
23. Карасева М.В. Финансовое право. Общая часть : Учебник – М.В. Карасева. – М., 1998. – С. 41.
24. Рукавишникова И.В. Метод финансового права / Отв. ред. Н.И. Химичева. 2-е изд., перераб. и доп. / И.В. Рукавишникова. – М. : Юрист, 2006. – 285 с.

25. *Рукавишникова И.В.* Метод финансового права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.14. / И.В. Рукавишникова. – Саратов, 2004. – 50 с.
26. *Ковальчук А.Т.* Фінансове право : проблеми розвитку та застосування : Монографія / А.Т. Ковальчук, А.В. Матіос; За заг. ред. Л.К. Воронової. – К. : Парламентське вид-во. – 2010. – С. 173.
27. *Ковальчук А.Т.* Посилення регулюючого потенціалу фінансового права в публічних правовідносинах / А.Т. Ковальчук // Публічне право. – № 1 (2011). – С. 48.
28. *Яковлев В.Ф.* Объективное и субъективное в методе правового регулирования / В.Ф. Яковлев // Правоведение. – 1970. – №6. – С. 55-60.

Економічна та правова природа банківської гарантії

П.Д. Петренко

здобувач,
Інститут приватного права
і підприємництва
НАПрН України

Науковий керівник

Р.А. Майданик,
член-кореспондент
НАПрН України,
доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри цивільного права
юридичного факультету
Київського національного
університету імені
Тараса Шевченка

У статті проаналізовано останні наукові дослідження поняття, економічної та правової природи банківської гарантії. Надамо пропозиції на основі положень чинного законодавства України та практики його застосування щодо внесення змін до Цивільного кодексу України в частині визначення поняття «гарантія».

В статье проанализированы последние научные исследования понятия, экономической и правовой природы банковской гарантии. Предложено на основании положений действующего законодательства и практики его применения внесение изменений в Гражданский кодекс Украины в части определения понятия «гарантия».

This article analyzes the latest research concepts of economic and legal nature of a bank guarantee. On the basis of the provisions of existing legislation and its implementation changes to the Civil Code of Ukraine regarding the definition of guarantee are proposed.

Ключові слова: гарантія, банківська гарантія, договір про надання гарантії, вимога про сплату платежу, забезпечення виконання зобов'язань.

Постановка проблеми

Поняття, економічна та правова природа банківської гарантії є предметом активного дослідження з моменту введення її до цивільного законодавства України та інших країн СНД. Незважаючи на це, єдиного підходу авторами так і не сформовано, що спонукає сучасних дослідників повертатися до окресленої проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загалом, цим питанням присвячені роботи низки науковців-класиків цивільного права: М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського, Т.В. Боднар, Б.М. Гонгало, О.В. Латинцева – і молодих дослідників: Г.А. Аванесової, Л.А. Бірюкової, К.В. Волошиної, Л.О. Єсіпової, К.Ю. Молодика, Р.П. Соїка, В.М. Сломи, Ю.В. Петровського та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на таку кількість наукових розробок як українських, так і закордонних акторів, питання економічної та правової природи банківської гарантії досі залишається дискусійним та не до кінця

вивченим, що спонукає до нових більш глибоких теоретичних досліджень. Крім того, з часу існування цього інституту сформувалася практика його застосування, що певною мірою відрізняється від наукової доктрини.

Формулювання цілей статті

Метою статті є комплексний аналіз існуючих підходів до теоретичного та легального визначення поняття і характерних ознак банківської гарантії з метою визначення її економічної та правової природи. Для цього необхідно вирішити такі завдання: дослідити поняття та особливості банківської гарантії, проаналізувати існуючі нормативно-правові акти, які регулюють правовідносини, що виникають унаслідок надання банківської гарантії, а також особливості їх застосування на практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Слід зазначити, що поняття «гарантія» широко застосовується як у повсякденному житті, так і в юриспруденції. Саме слово «гарантія» походить із французької мови та дослівно означає «забезпечення». Новий тлумачний словник української

мови визначає це поняття як «забезпечу, убезпечу, запоруку» [1, с. 413], а словник С.І. Ожегова – як «ручательство, поруку в чому-небудь, забезпечення» [2, с. 114]. При цьому, останній розкриває поняття «забезпечити», у тому числі, як «зробити цілком можливим, дійсним, реально виконуваним» [2, с. 374]. Тобто, поняття «гарантія» використовується тоді, коли йдеться про щось, що додає впевненості в тому, що певна дія буде вчинена, виконана, реалізована або щось відбудеться. При цьому, на побутовому рівні поняття «гарантія» та «порука» часто ототожнюються. Загалом, це не дивно, оскільки визнавалися практично синонімами в законодавстві та юридичній науці.

В Україні на законодавчому рівні поняття «гарантія» в її сучасному розумінні було введено Цивільним кодексом України 2004 р. (далі – ЦКУ), який визначив її як один із видів забезпечення виконання зобов'язань. Як убачається з положень ЦКУ, законодавець використовує термін «гарантія», хоча очевидно, що йдеться про інститут, який відповідає банківській або незалежній гарантії, що застосовується в міжнародній торгівлі. На нашу думку, такий вибір законодавця є вдалим, оскільки в Україні право видавати гарантії мають не лише банки, а й інші організації. Тому запровадження терміну «банківська гарантія» у цивільне законодавство України (наприклад, за аналогією з ЦК Російської Федерації) термінологічно обмежило б сферу застосування вказаного поняття. Водночас, зважаючи на те, що термін «банківська гарантія» є більш поширеним на міжнародному ринку, у подальшому в цій статті використовуватимемо переважно вказаний термін, а не термін «гарантія».

Згідно зі ст. 560 ЦКУ за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантують перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

За словами І.А. Безклубого, «запропонована дефініція є модифікацією визна-

чення банківської гарантії, що міститься в ст. 2 Уніфікованих правил МТП для банківських гарантій на першу вимогу 1992 року» [3, с. 381]. Це твердження є досить дискусійним, оскільки вказаний міжнародний акт визначає банківську гарантію на першу вимогу як будь-яку гарантію або платіжне зобов'язання банку, страхової компанії або іншої юридичної чи фізичної особи (гаранта), видану в письмовій формі, що містить зобов'язання сплатити грошову суму в разі надання письмової платіжної вимоги, складеної відповідно до її умов, а також інших документів, якщо таке зобов'язання видано:

1) за наказом і під відповідальність однієї сторони (принципала);

2) за наказом або під відповідальність банку, страхової компанії або іншої юридичної чи фізичної особи (емітент), що діє за наказом принципала, на користь іншої сторони (бенефіціара).

Отже, Уніфіковані правила 1992 р. дають розширене визначення поняття «банківська гарантія» на першу вимогу шляхом перерахування її основних ознак, чого немає в ЦКУ.

Ураховуючи викладене, можна погодитися з думкою В.М. Сломи, що «норми ЦК України, присвячені гарантії, були розроблені на підставі Уніфікованих правил 1992 року. Проте при розробці ЦК України був врахований не тільки міжнародний досвід, але й особливості вітчизняного цивільного обігу. У зв'язку з цим деякі положення Уніфікованих правил 1992 року не ввійшли у ЦК України, а також у Кодекси з'явилися норми, яких немає в Уніфікованих правилах МТП 1992 року» [4, с. 33].

Слід також зазначити, що, на нашу думку, при формулюванні ст. 560 ЦКУ законодавцем допущено логічну помилку, оскільки виходить, що «за гарантією банк... гарантує», тобто одне поняття визначається через його ж дієслівну форму, що є неприпустимим. При цьому, не зазначено, що мається на увазі під поняттям «гарнування».

Крім того, виходячи з дослівного тлумачення ч. 1 ст. 560 ЦКУ, незрозуміло, яким чином гарант гарантує виконання боржни-

ком свого обов'язку і чи означає це, що він якимось чином має спонукати боржника до виконання його обов'язків або що він виконує зобов'язання замість боржника. Ця норма також не містить вказівку на те, що гарант може виконувати лише грошові зобов'язання, а не забезпечувати виконання обов'язку в натурі, коли йдеться про обов'язок передачі речі або виконання робіт чи надання послуг.

Видається більш вдалим формулювання, використані в цивільних кодексах деяких країн СНД. Наприклад, у Російській Федерації за банківською гарантією банк або інша кредитна установа чи страхова організація бере на себе зобов'язання сплатити грошову суму.

Ураховуючи вищевикладене, пропонуємо змінити формулювання ч.1 ст. 560 ЦКУ та викласти її в такій редакції: «За гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) бере на себе зобов'язання сплатити на вимогу кредитора (бенефіціара) замість боржника (принципала) грошову суму відповідно до умов гарантії».

Слід зазначити, що поняття «гарантія» визначено на підзаконному рівні. Зокрема, згідно з Положенням про порядок здійснення банками операцій за гарантіями в національній та іноземній валютах, затвердженим постановою правління Національного банку України від 15.12.2004 № 639 (далі – Положення № 639) гарантія – це спосіб забезпечення виконання зобов'язань, відповідно до якого банк-гарант приймає на себе грошове зобов'язання перед бенефіціаром (оформлене в письмовій формі або формі повідомлення) сплатити кошти за принципала в разі невиконання останнім своїх зобов'язань у повному обсязі або їх частину в разі пред'явлення бенефіціаром вимоги та дотримання всіх вимог, передбачених умовами гарантії.

Вказане визначення було піддане критиці в літературі. Так, К.Ю. Молодіко вважає, що «хоча таке визначення в цілому є непоганим, воно не вичерпно та недостатньо характеризує суть гарантії» [5, с. 23]. Далі науковець критикує відсутність низки ознак, які, на його думку, є визна-

чальними (зокрема, односторонній характер, договірна презумпція невиконання (порушення) основного зобов'язання, можливість гаранта відмовити у платежі в разі наявності ознак зловживання своїми правами та формалізованість документарних зобов'язань). Крім того, він не погоджується з тим, що «гарант бере на себе обов'язок сплатити гроші «за принципала», оскільки гарантіями забезпечуються не лише грошові зобов'язання [5, с. 23].

На наш погляд, визначення гарантії, що міститься в Положенні № 639, досить точно характеризує це поняття. Більше того, надмірна деталізація призвела б до перевантаження та могла б бути складною для сприйняття, а відповідно – для правозастосування. Як слушно зауважив І.А. Безклубий, «гарант несе своє зобов'язання перед бенефіціаром тільки у сумі грошового еквівалента» [3, с. 382], тому вказівка в Положенні № 639 на сплату гарантом коштів за принципала є абсолютно обґрунтованою та доцільною.

ЦКУ відносить гарантію до видів забезпечення виконання зобов'язань. Водночас, рішення законодавця визначити гарантію як один із видів забезпечення виконання зобов'язань є більш дискусійним, ніж це може здатися на перший погляд. І справа навіть не в тому, що лише гарантія є самостійним незалежним від основного зобов'язання правочином. Справа у правовій та економічній природі цього інституту. Наприклад, Б.М. Гонгало вважає, що воля законодавця при включенні банківської гарантії до системи способів забезпечення виконання зобов'язань була продиктована не її правовою природою, а так званім зовнішнім впливом, який за цих обставин мав, на його думку, першорядне значення [6, с. 42-43].

Після появи інституту гарантії в законодавстві Російської Федерації думки науковців щодо її природи розділилися. Окремі автори на чолі з Т.А. Фадєєвою вважали, що за правовою природою банківська гарантія близька до договору страхування, оскільки в обох випадках підставою для здійснення платежу (гарантом або, відповідно, страхувальником) є гарантійний

або страховий випадок. Інші автори, зокрема, Є.А. Павлодський, стверджували, що банківська гарантія взагалі не є способом забезпечення виконання зобов'язань. Більше того, на його думку, «віднесення банківської гарантії до способів забезпечення виконання зобов'язань має не більше підстав, ніж, наприклад, страхування ризику неповернення позикових коштів» [цитовано за: 7, с. 589].

На переконання Н.Ю. Рассказової, банківська гарантія забезпечує лише економічно, будучи в юридичному значенні «запродажем коштів», тобто зобов'язанням надати уповноваженій особі в майбутньому необхідну суму в разі дотримання цією особою низки формальних вимог [цитовано за: 8, с. 27-28].

Водночас, більшість дослідників усе-таки вважають, що гарантія є одним із видів забезпечення виконання зобов'язань, пояснюючи це зв'язком гарантії з основним правочином. Щоб довести цю думку, необхідно зупинитися на особливостях економічної та правової природи цього інституту.

Як зазначає українська дослідниця В.М. Слома, «оскільки гарантії властива забезпечувальна функція, то з економічної точки зору гарантія є інструментом, який дозволяє попередити або зменшити розміри негативних наслідків, які можуть наступити у майновій сфері кредитора при невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання боржником» [4, с. 37]. З наведеною думкою важко не погодитися, проте це твердження стосується й інших видів забезпечення виконання зобов'язань, а відтак не є специфічною ознакою саме гарантії. Наприклад, передача майна в заставу виконує ту ж саму функцію – вона спрямована на зменшення негативних майнових наслідків для кредитора, який у разі порушення боржником своїх обов'язків отримає право реалізувати заставлене майно та погасити заборгованість перед ним.

Пропонуємо розпочати дослідження економічної природи гарантії з точки зору банківського законодавства, ураховуючи той факт, що гарантії видаються пере-

важно банками. Так, Закон України «Про банки і банківську діяльність» відносить будь-які гарантії до категорії банківських кредитів (ст. 2), а операції з надання гарантій, поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають виконання у грошовій формі, – до кредитних операцій (ст. 49), тобто операцій, які згідно зі ст. 345 Господарського кодексу України полягають у розміщенні банками від свого імені, на власних умовах та на власний ризик залучених коштів юридичних осіб (позичальників) і громадян.

З теоретичної точки зору кредит розуміється у двох значеннях: вузькому – як сума коштів, що отримує позичальник від кредитора; і широкому – як сукупність суспільних правовідносин, що виникають, здійснюються та припиняються в процесі надання залучених раніше кредитором коштів у борг позичальнику [9, с. 76]. Ознаками кредиту, визнаними переважною більшістю дослідників, є строковість, платність і повернення.

На нашу думку, визначення гарантії як одного з видів банківських кредитів, є обґрунтованим, оскільки зобов'язання гаранта перед бенефіціаром про сплату за його вимогою певної суми грошей за принципала можна охарактеризувати як обіцянку банку про надання боржнику (принципалу) визначеної в гарантії певної суми (кредиту) за умови настання певних обставин. Після виконання банком свого обов'язку зі сплати обумовленої суми у нього на підставі прямої норми закону виникає право регресу до принципала. Крім того, згідно зі ст. 567 ЦКУ гарант має право на оплату послуг, наданих ним боржникові, тому, як правило, договори про надання банківських гарантій або правочини з видачі гарантій передбачають виплату принципалом певного відсотка суми, яка була сплачена на користь бенефіціару.

Отже, після виконання банком свого обов'язку принципал зобов'язаний буде протягом установленого часу (ознака строковості) повернути банку сплачену суму (ознака повернення – через реалізацію банком права на регрес), а також сплатити банку певну винагороду за надану послу-

гу (ознака оплатності). З цього випливає, що з економічної точки зору банківська гарантія є кредитом.

Водночас, із юридичної точки зору поняття «гарантія» та «кредитний договір» не співпадають. Зокрема, останній визначається у ст. 1054 ЦКУ як договір, за яким банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати кошти (кредит) позичальникові в розмірі та на умовах, установлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит і сплатити проценти.

Відмінність між цими поняттями полягає в тому, що гарантія є зобов'язанням, обов'язок виконання якого пов'язаний із настанням певної події (надання вимоги бенефіціаром). Тобто, банк, видаючи гарантію, не знає напевно, чи доведеться йому виконувати свій обов'язок зі сплати коштів, чи ні. Водночас, при укладенні кредитного договору банк бере на себе безумовний обов'язок надати кошти. Не повністю співпадають також суб'єкти гарантійних і кредитних правовідносин. Так, страхові компанії мають право видавати гарантії, однак, вони не наділені правом укладати кредитні договори. Проте, основною відмінністю є те, що кредитний договір є основним договором, а гарантія – акцесорним зобов'язанням, тобто зобов'язанням, що забезпечує виконання іншого – основного зобов'язання.

Якщо ж аналізувати правову природу банківської гарантії, то доцільно погодитися із Ю.В. Байгушевою, яка вважає, що при виявленні правової природи банківської гарантії вирішальне значення повинно надаватися не формальному аналізу тексту статті цивільного кодексу, а дослідженню сутності цього правової [10, с. 20]. На думку Г.А. Аванесової, сутністю банківської гарантії є сукупність необхідних ознак, притаманних їй: спеціальний суб'єкт, здатний виступати як гарант; незалежність від основного зобов'язання (самостійність); умова платежу – пред'явлення письмової вимоги бенефіціара та вказаних у банківській гарантії документів [11, с. 26-27]. Дослідниця вважає, що «без названих ознак банківська гарантія існувати не може,

оскільки ці ознаки виражають природу банківської гарантії і тим самим відрізняють її від об'єктів інших видів і родів. Ці три ознаки, що виражають сутність банківської гарантії, є ядром суджень про банківську гарантію» [11, с. 27].

На нашу ж думку, правова природа гарантії значно складніша та не може обмежуватися лише перерахуванням або навіть аналізом трьох вказаних вище ознак. Узагалі, поняття «правова (або юридична) природа» є неоднозначним. Не заглиблюючись у його дослідження, наведемо позицію О.А. Красавчикова, який ще понад півстоліття тому один із небагатьох спробував визначити це поняття. На його думку, під юридичною природою цивільних правовідносин необхідно розуміти галузеву (родову та видову) приналежність правоутворюючих юридичних фактів і норм права (що визначають юридичну значимість фактів), які (факти та норми) тягнуть за собою виникнення конкретних правовідносин» [12, с. 230].

Виходячи з наведеного, для виявлення правової природи гарантії, необхідно аналізувати правовідносини, пов'язані з наданням гарантії та виконанням зобов'язаними особами своїх обов'язків згідно з умовами гарантії. Загалом, пропонуємо в цій статті називати правовідносини, у яких гарант бере на себе обов'язок сплатити замість принципала (боржника) певну суму, визначену умовами гарантії, на користь бенефіціара (кредитора) у разі пред'явлення останнім вимоги про сплату «гарантійними правовідносинами».

Суб'єктами гарантійних відносин є гарант (банк, інша фінансова установа, страхова організація), принципал та бенефіціар, якими можуть виступати фізичні та юридичні особи; об'єктом – кошти, у сумі, визначеній умовами гарантії, які повинні бути сплачені гарантом на користь бенефіціара за його вимогою; зміст правовідносин становить обов'язок гаранта сплатити на користь бенефіціара певну суму коштів у разі пред'явлення до нього вимоги.

Слід наголосити, що наведене вище поняття «гарантійні правовідносини» не

слід плутати з поняттям «гарантійні зобов'язання». Останнє розуміється або як зобов'язання, що виникає у гаранта перед бенефіціаром [13, с. 60] (вузьке розуміння), або як поняття, що одночасно включає в себе:

1) гарантійні зобов'язання в договорах;

2) банківські гарантії;

3) державні та муніципальні гарантії [14, с. 32] (широке розуміння).

При дослідженні правової природи гарантійних правовідносин необхідно визначитися з юридичними фактами, які є підставою їх виникнення. З цього приводу протягом останнього десятиріччя розгорнулася жвава дискусія.

На переконання більшості дослідників, серед яких М.І. Брагінський, В.В. Вітринський, Л.Г. Єфімова, Н.Ю. Рассказова, Н.Ю. Єрпілова, гарантія є одностороннім правочином, відповідно до якого гарант зобов'язується сплатити на користь бенефіціара певну грошову суму згідно з умовами гарантії.

Проте, в останніх дослідженнях цього питання науковці висловлюють критичні зауваження стосовно того, що гарантія є одностороннім правочином. Досить слушним вважається зауваження Ю.П. Петровського, який, критикуючи зазначену вище позицію, вказує, що «банківська гарантія повинна включати істотні для всіх учасників умови: суму гарантії, строк гарантії, а також інші важливі для усіх учасників (а не лише для гаранта) положення, які підлягають узгодженню зацікавленими особами. Виходить, що гарант в односторонній угоді сам визначає всі умови гарантії та вручає її деякій особі, приймаючи на себе незрозуміло з яких міркувань та інтересів невігідне для нього зобов'язання сплатити грошову суму» [14, с. 65]. Далі науковець доводить, що підставою правовідносин за гарантійним зобов'язанням (зобов'язанням гаранта перед бенефіціаром по сплаті грошової суми) є складний юридичний склад із двох юридичних фактів (послідовно вчинених правочинів):

1) угода (договір) про надання банківської гарантії (що укладається між принципалом та гарантом);

2) одностороння угода з видачі банківської гарантії (що вчиняється гарантом на виконання вказаної вище угоди) [14, с. 70].

Продовжуючи дослідження Ю.В. Петровського, українська дослідниця Л.О. Єсіпова пропонує розглядати банківську гарантію «як сукупність трьох правочинів, що утворюють складний юридичний склад: угоди про надання банківської гарантії (що укладається між принципалом та гарантом); одностороннього правочину щодо видачі банківської гарантії (що укладається гарантом у виконання вказаної вище угоди); одностороннього правочину з боку бенефіціара, що свідчить про прийняття гарантії» [15, с. 129].

Слід зазначити, що нами було проаналізовано практику Публічного акціонерного товариства «Держаний експортно-імпортний банк України» в частині видачі гарантій на користь як резидентів, так і нерезидентів України. Із виявленого вбачається, що для українських банків характерно:

1) укладення між гарантом (банком) та принципалом договору про надання гарантії, на підставі якого за погодженнями сторін банк видає (надає) гарантію платежу на користь бенефіціара в забезпечення виконання зобов'язань за основним договором. У договорі про надання гарантії встановлюються взаємні права та обов'язки банку та принципала, визначаються умови, яким повинна відповідати вимога бенефіціара про здійснення платежу, та підстави такої вимоги (так званий гарантійний випадок), а також передбачається оплата банку певної комісійної винагороди за надання гарантії. Слід наголосити, що основним обов'язком банку за таким договором є видача та супроводження гарантії, у тому числі, виконання зобов'язань по гарантії, а основним обов'язком принципала є оплата послуг банку та, здебільшого, надання додаткового забезпечення виконання ним обов'язку з повернення грошової суми, сплаченої банком у разі настання гарантійного випадку та звернення із регресними вимогами до принципала. Можливість укладення договору між гарантом та принципалом передбачена ст. 569 ЦКУ, а не є лише породженням практики. Такий

договір є двостороннім, оплатним і консенсуальним;

2) надання банком гарантії (або інша назва, що використовується на практиці – гарантії платежу) на підставі та на виконання договору про надання гарантії. Згідно з гарантією банк гарантує перед бенефіціаром виконання принципалом зобов'язань за основним договором. Банк також гарантує сплатити бенефіціарові визначену суму після отримання письмової вимоги бенефіціара про оплату за цією гарантією в розмірі платежу, що не перевищує розміру, гарантованого гарантією. Гарантія є одностороннім і безоплатним правочинном, у якому встановлені обов'язки банку вчинити певні дії на користь уповноваженої сторони – бенефіціара.

На нашу думку, сукупність юридичних фактів (юридичний склад), а саме – укладення договору про надання гарантії та, власне, видача гарантії, є підставами виникнення гарантійних відносин. За відсутності одного із зазначених фактів гарантійні відносини не виникають;

3) пред'явлення бенефіціаром вимоги до гаранта про сплату платежу, що можна вважати третім юридичним фактом, який є підставою для зміни гарантійних правовідносин – переходу від статички до динаміки. Така вимога, як односторонній правочин, є підставою для виконання гарантом свого обов'язку, який він узяв на себе внаслідок укладення договору про надання гарантії та видачі самої гарантії.

Висновки

Беручи до уваги вищевикладене, можна дійти таких висновків:

1) у побуті поняття «гарантія» та «поручка» часто ототожнюються та використовуються тоді, коли йдеться про щось, що додає впевненості в тому, що певна дія буде вчинена, виконана, реалізована або щось відбудеться;

2) за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) бере на себе зобов'язання сплатити на вимогу кредитора (бенефіціара) замість боржника (принципала) грошову суму відповідно до умов гарантії. Це визначення більш точно передає правову сутність гарантії, тому пропонуємо внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 560 ЦКУ;

3) правовідносини, у яких гарант бере на себе обов'язок сплатити замість принципала (боржника) певну суму, визначену умовами гарантії, на користь бенефіціара (кредитора) у разі пред'явлення останнім вимоги про сплату гарантійними правовідносинами;

4) за своєю економічною природою гарантія є кредитом;

5) за своєю правовою природою гарантія є складним правовідношенням, який включає три відносно самостійні правочини – договір про надання банківської гарантії, видачу гарантом гарантії та пред'явлення бенефіціаром вимоги до гаранта про сплату платежу.

Список використаних джерел

1. Новий словник української мови / укл. В. Яременко, О. Сліпушко Т. 1. – К. : Аконіт. – 2006. – 926 с.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М. : Русский язык. – 1984. – 815 с.
3. Безклубий І.А. Банківські правочини : Монографія / І.А. Безклубий. – К. : Ін Юре, 2007. – 456 с.
4. Слома В.М. Гарантія як вид забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань / В.М. Слома // Дис. ... канд. юрид. наук. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – 205 с.
5. Молоди́ко К.Ю. Банківські гарантії у міжнародному та внутрішньому обігу : питання теорії та практики застосування / К.Ю. Молоди́ко. – К. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 176 с.
6. Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств / Б.М. Гонгало. – М. : Статут, 2002. – 222 с.
7. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга I. Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2005. – 842 с.

8. *Соболева Н.В.* Банковская гарантия как способ обеспечения исполнения обязательств и практика ее применения в банковской деятельности / Н.В. Соболева // Дис. ... канд. юрид. наук. – Томск : Томский Государственный университет, 2005. – 245 с.
9. Банківське право України: навч. посібник / Д.О. Гетманцев, Н.Г. Шукліна; МОН України, Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ЦУЛ, 2007. – 344 с.
10. *Байгушева Ю.В.* Банковская гарантия / Ю.В. Байгушева // Дис. ... канд. юрид. наук. – Ярославль : Ярославский государственный университет, 2008. – 162 с.
11. *Аванесова Г.А.* Применение банковской гарантии в товарном обороте / Г.А. Аванесова // Дис. ... канд. юрид. наук. – М., Московский Государственный университет, 1999. – 144 с.
12. *Красавчиков О.А.* Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков // Красавчиков О.А. Категории науки гражданского права. Избранные труды: В 2 т. Т. 2. – М. : Статут, 2005. – 493 с.
13. *Петровский Ю.В.* Банковская гарантия в российском гражданском праве / Ю.В. Петровский // Дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург : Уральская государственная юридическая академия. – 2001. – 176 с.
14. *Садиков О.Н.* Гарантийные обязательства в гражданском праве / О.Н. Садиков // Хозяйство и право. – 2004. – № 9. – С. 31-41.
15. *Єсіпова Л.О.* Гарантія та її види за цивільним законодавством України / Л.О. Єсіпова // Університетські наукові записки. – 2006. – № 1 (17). – С. 128-131.

Удосконалення взаємодії та координації діяльності органів державної податкової служби України

В.І. Теремецький

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університету внутрішніх справ

Статтю присвячено розгляду сучасного стану взаємодії та координації діяльності державної податкової служби. Уточнено зміст категорій «взаємодія» та «координація». Визначено принципи, види, форми взаємодії та координації діяльності суб'єктів податкових правовідносин. Запропоновано основні напрями оптимізації і вдосконалення взаємодії та координації органів державної податкової служби України.

Статья посвящена рассмотрению современного состояния взаимодействия и координации деятельности государственной налоговой службы. Уточнено содержание категорий «взаимодействие» и «координация». Определены принципы, виды, формы взаимодействия и координации деятельности субъектов налоговых правоотношений. Предложены основные направления оптимизации и совершенствования взаимодействия и координации органов государственной налоговой службы Украины.

The article is analyzing the modern state of co-operation and co-ordination of activity of state tax service. The categories «is specified co-operation» and «co-ordination» were defined. Principles, types and forms of co-operation and co-ordination of activity of subjects of tax legal relations, are determined. Basic directions of optimization and improvement of co-operation and co-ordination of organs of state bodies of tax service of Ukraine are offered.

Ключові слова: податкова політика, податкові правовідносини, реформування, державна податкова служба, взаємодія, координація.

Постановка проблеми

Модернізація сучасного українського суспільства безпосередньо пов'язана з ефективною реалізацією економічної політики держави, невід'ємною складовою якої є податкова політика. Її успішність значною мірою залежить від взаємодії основних суб'єктів діяльності у сфері податкових правовідносин. Провідне місце в системі державних інститутів, до функцій яких відноситься здійснення податкової політики, посідають органи державної податкової служби. Саме тому на сьогодні одним із головних завдань реформування вітчизняної податкової системи є організації роботи й ефективного управління органами державної податкової служби України. Серед найважливіших аспектів цієї проблеми – пошук механізмів і засобів оптимізації та вдосконалення взаємодії та координації їхньої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Наукову базу для аналізу сучасного стану податкової системи та діяльності суб'єктів правовідносин у сфері оподаткування становлять численні дослідження відомих вітчизняних та іноземних учених. Проблеми податкової політики досліджували такі зарубіжні вчені: Ш. Бланкарт, Дж. Бьюкенен, А. Вагнер, А. Лаффер, Дж. Стігліц. Значний внесок у дослідження теоретичних і прикладних аспектів податкових правовідносин зробили праці російських учених, зокрема: О. Басалаєвої, А. Ільїна, В. Кашина, А. Погорлицького та інших. Серед українських учених найбільш вагомими є доробки таких науковців, як В. Андрущенко, О. Василик, Л. Воронова, А. Крисоватий, М. Кучерявенко, С. Юрій. Дослідженнями основних принципів і функцій адміністративно-правового регулювання податкових правовідно-

син займалися такі вітчизняні науковці, як: М. Азаров, О. Башняк, Т. Гега, В. Попович, Л. Савченко. Організаційно-правові аспекти управління державною податковою службою висвітлено у працях О. Бандурки, О. Дзісяка, Т. Проценка, Т. Сараскіної. Питання реформування податкової системи досліджували О. Долгий, Н. Новицька, І. Романов, Н. Фліссак, Г. Цимбал. Проблему оптимальної побудови системи державних податкових органів у контексті адміністративної реформи в Україні у своїх працях розглядали В. Загорський, В. Мельник, В. Суторміна, В. Федосов, Ю. Швед. Вагомий внесок у дослідження взаємодії суб'єктів податкових правовідносин зробили Д. Бекерська, Н. Воротіна, А. Дудніков, Т. Кушнарєва та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Отже, питанням функціонування податкової системи та розвитку правовідносин у сфері оподаткування присвячено достатньо велику кількість досліджень. Разом з тим, аналіз зазначених робіт дає підставу стверджувати, що більшість із них стосується загального аналізу податкової системи, з'ясування принципів і завдань податкової політики, визначення специфіки оподаткування в сучасних умовах тощо, однак питання модернізації вітчизняної податкової системи, підвищення ефективності діяльності основних суб'єктів у сфері податкових правовідносин, на наш погляд, висвітлені недостатньо та потребують більш глибокого аналізу.

Формування цілей статті

Метою статті є вдосконалення взаємодії та координації органів державної податкової служби на сучасному етапі реформування податкової системи, що передбачає вирішення таких основних завдань:

- уточнення наукового змісту категорій «взаємодія» та «координація»;
- аналіз принципів, видів і форм взаємодії та координації діяльності суб'єктів податкових правовідносин;
- установлення основних напрямків оптимізації, удосконалення взаємодії та ко-

ординації органів державної податкової служби України.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасній науці існує декілька відмінних поглядів на зміст і співвідношення понять «взаємодія» та «координація». У найзагальнішому розумінні взаємодія може бути визначена або як процес налагодження контактів, зв'язків між суб'єктами певних відносин, або як їх взаємовплив у процесі реалізації власних інтересів [3, с. 59]. У юридичній літературі під взаємодією деякі автори розуміють об'єднання зусиль для узгоджених дій і досягнення загальної мети, яке здійснюється у формах, передбачених законом або напрацьованих практикою. Інші трактують її як узгоджену за метою, місцем і часом діяльність, що спрямована на ефективну розстановку сил, комплексне використання методів і засобів. Так, В. Лисенко визначає взаємодію як співробітництво, змістом якого є розроблення відповідних програм, що регламентують координацію діяльності учасників взаємодії в ході спільних заходів [7, с. 163]. На думку І. Герасимова, взаємодія – це взаємозв'язок органів і посадових осіб, що забезпечує правильне співвідношення повноважень, притаманних кожному з учасників взаємодії [6, с. 662]. Досліджуючи питання взаємодії в органах державної податкової служби, М. Касьяненко також визначає її саме як «певний стан взаємозв'язків між елементами системи органів ДПС, за яким вони завдають взаємного впливу один на одного та на відповідну сферу діяльності» [5, с. 118]. Узагальнюючи розглянуті визначення, можна сказати, що взаємодія є узгодженою діяльністю суб'єктів правовідносин, яка спрямована на досягнення загальної мети, з чітко визначеним співвідношенням повноважень, методів і засобів.

Поряд із поняттям «взаємодія» використовується й поняття «координація», співвідношення якого з попереднім у сучасній науці трактується по-різному – від їх отождошення до визнання більш широким за змістом поняття «взаємодія» або, навпаки, зведення її до різновиду координації.

На наш погляд, взаємодія є, безумовно, більш широкою категорією, ніж координація – як за змістом, так і за суб'єктивним складом. Загальний зміст поняття «координація» може бути визначений як певна узгодженість елементів системи, що забезпечує її цілісність, тобто як форма взаємодії, що характеризується встановленням функціонального взаємозв'язку дій і засобів досягнення цілей [11, с. 186]. Відзначаючи таку спільну із взаємодією характеристику, як узгодженість діяльності, координацію в органах податкової служби можна визначити як управлінську діяльність, спрямовану на узгодження діяльності суб'єктів взаємодії, що забезпечує найбільш ефективне досягнення поставлених перед системою цілей. Таким чином, координація постає перед нами як організація взаємодії.

До основних характеристик, що визначають ефективність взаємодії та координації суб'єктів податкових правовідносин належать: ступінь дотримання основних принципів взаємодії, визначеність форм взаємодії та координації, ступінь визначеності цілей і напрямів взаємодії, ступінь нормативно-правового, організаційного, інформаційного, матеріально-технічного забезпечення взаємодії та координації.

Провідне місце в системі забезпечення взаємодії та координації суб'єктів податкових правовідносин займають принципи взаємодії, тобто такі загальнозначущі вихідні положення, що відображають об'єктивні закономірності діяльності суб'єктів податкових правовідносин, які взаємодіють з метою виконання покладених на них загальних та індивідуальних завдань [4, с. 80].

Принципи взаємодії суб'єктів податкових правовідносин доцільно поділити на дві групи: основні та спеціальні. Основні принципи, що стосуються взаємодії суб'єктів податкових правовідносин, безпосередньо спираються на загальні принципи управління – об'єктивності, законності, системності, ефективності, науковості, компетентності, інформаційної достатності [15, с. 64]. Ці принципи виступають основою нормотворчості у сфері

оподаткування, відіграючи роль головних орієнтирів і гарантуючи логічність, послідовність і збалансованість усього процесу взаємодії.

До спеціальних принципів діяльності суб'єктів взаємодії у сфері податкових правовідносин відносяться такі принципи, як:

- комплексність використання сил і засобів суб'єктів взаємодії за умови чіткого розмежування компетенції;
- процесуальна самостійність (у виборі засобів і методів роботи) суб'єктів податкових правовідносин, які беруть участь у спільних заходах;
- персональна відповідальність уповноважених керівників, на яких покладено функцію координації зусиль за організацію та наслідки заходів;
- використання новітніх наукових і технічних досягнень і постійний обмін інформацією;
- безперервність взаємодії суб'єктів податкових правовідносин;
- принцип «головної ланки» (спрямованість діяльності суб'єктів взаємодії на вирішення основного, найбільш важливого завдання);
- принцип «резерву» (організація взаємодії з певним «запасом міцності»);
- гнучкість (можливість внесення коректив до порядку взаємодії);
- оптимальне використання можливостей суб'єктів взаємодії (вивчення специфіки функціонування, середовища, сил та засобів) [13, с. 47-48; 5, с. 119].

У системі суб'єктів податкових правовідносин особливе місце займають органи державної податкової служби. Відповідно до спрямованості форм і засобів їх взаємодії можна виділити такі її види, як внутрішня та зовнішня. Об'єктивна необхідність оптимізації та вдосконалення внутрішньої взаємодії органів державної податкової служби зумовлюється як загальними інтересами, так і важливістю підвищення ефективності їх діяльності, що може бути досягнута лише за умов об'єднання всіх сил і засобів. Зовнішня взаємодія дає змогу забезпечити успішне виконання завдань через усунення дублю-

вання в діяльності взаємодіючих суб'єктів; раціональне використання сил і засобів, а також відповідних форм і методів діяльності [14, с. 42].

Державна податкова служба України є централізованою системою, побудованою за принципом багаторівневої ієрархічної організації. До системи органів державної податкової служби України належать центральний апарат і територіальні органи – державні податкові служби в Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі, областях, округах, державні податкові інспекції в районах, містах, районах у містах, міжрайонні, об'єднані та спеціалізовані державні податкові інспекції [8]. Кожен рівень має свою специфіку, функції, особливості організаційного, інформаційного та матеріального забезпечення, необхідного для ефективної роботи за всіма напрямками діяльності. Структурні елементи державної податкової служби є взаємопов'язаними, що зумовлює необхідність узгодження їх діяльності за допомогою внутрішньої взаємодії. Використання певних форм і засобів внутрішньої взаємодії визначається специфікою завдання, умовами конкретної діяльності, особливостями функцій суб'єктів взаємодії.

Ефективність діяльності державної податкової служби значною мірою залежить і від зовнішньої взаємодії – своєчасної, злагодженої роботи з іншими органами виконавчої влади, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, з органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, профспілками, установами та організаціями, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій [8]. Так, Державна податкова служба взаємодіє із іншими державними органами: при наповненні державного та місцевих бюджетів (взаємодія із Державним казначейством, органами прокуратури, контрольно-ревізійною службою); з приводу розшуку платників податків (взаємодія із Міністерством внутрішніх справ, державною прикордонною службою); при поверненні помилково та/або надміру сплачених податків, зборів платникам податків (взає-

модія з фінансовими органами, органами Державного казначейства); у зовнішньоекономічній діяльності (взаємодія з митними органами) [2].

Об'єднання зусиль дає змогу сконцентрувати сили та засоби всіх суб'єктів податкових правовідносин, а також краще використати їхні можливості, створюючи необхідні умови для досягнення поставлених цілей і завдань.

Підвищення ефективності діяльності суб'єктів податкових правовідносин безпосередньо пов'язане з вибором форм їх взаємодії та координації. Досліджуючи це питання, більшість науковців вказують на наявність цілої низки організаційних форм взаємодії, серед яких основними є: узгоджені розроблення, планування та спільне виконання окремих заходів; використання спеціальних, науково-технічних знань, засобів і методів у процесі вирішення відповідних завдань; оптимізація інформаційного забезпечення; досягнення необхідного рівня матеріально-технічного та фінансового забезпечення виконання спільних заходів; обмін досвідом взаємодії, підвищення кваліфікації та професіоналізму; участь у законотворчій діяльності тощо [1, с. 71; 5, с. 119].

Отже, результат діяльності державної податкової служби залежить від чітко налагодженої взаємодії між усіма її органами та підрозділами, що вимагає закріплення її механізмів і заходів на законодавчому рівні. Адже велика частка проблем, що виникають у сфері взаємодії та координації між суб'єктами податкових правовідносин, прямо пов'язана з недосконалістю законодавства та неоднозначним розумінням законів, зумовленим їх постійними змінами. Належне правове забезпечення взаємодії та координації у сфері податкових правовідносин сприятиме чіткому розподілові функцій і повноважень усіх суб'єктів, їхніх прав та обов'язків, створенню раціональної системи прийняття рішень на основі чіткого нормативного закріплення компетенції всіх державних органів і посадових осіб.

Основу правового забезпечення взаємодії та координації у сфері податкових

правовідносин становлять такі джерела, як: Конституція України, закони України «Про державну службу», «Про державну податкову службу в Україні», «Про систему оподаткування», Податковий кодекс України, укази Президента України, декрети та постанови Кабінету Міністрів тощо. Необхідність оптимізації та вдосконалення взаємодії та координації діяльності державної податкової служби визначено такими нормативно-правовими актами: Стратегічний план розвитку державної податкової служби України [12], накази ДПА України «Про порядок взаємодії органів державної податкової служби» [9], «Про порядок координації та взаємодії структурних підрозділів ДПА» [10] тощо.

З метою забезпечення дієвої взаємодії та координації діяльності державної податкової служби в межах реалізації проекту модернізації державної податкової служби України розроблено та затверджено порядок взаємодії, головними складовими якої є: реформування організаційної структури державної податкової служби, її побудова за функціональним принципом; удосконалення виконавчих процесів і процедур, що забезпечують реалізацію функцій органів державної податкової служби; модернізація інформаційної інфраструктури, що передбачає розроблення інформаційно-аналітичної системи взаємодії податкової служби з іншими державними органами; засвоєння передового світового досвіду та вдосконалення вітчизняного податкового законодавства, його адаптація до міжнародних стандартів; оптимізація управління персоналом державної податкової служби, удосконалення системи професійної підготовки кадрів.

Модернізація організаційної структури державної податкової служби відбувається в контексті адміністративної реформи відповідно до конкретних положень Стратегічного плану розвитку державної податкової служби України, якими визначено сукупність основних принципів і цілей управління наявною матеріально-технічною, науковою базою та персоналом органів ДПС. Основним завданням модернізації організаційної структури

державної податкової служби є перехід її на функціональну структуру та створення дієвої, прозорої та неупередженої системи функціонування шляхом чіткого розподілу функцій та усунення дублювання функцій різними структурними підрозділами, що забезпечить ефективну взаємодію та координацію їх діяльності.

Одним із найважливіших напрямів оптимізації взаємодії та координації державної податкової служби є вдосконалення інформаційного забезпечення її діяльності. Система інформаційного забезпечення, що є комплексом засобів і методів забезпечення інформаційних зв'язків між елементами податкової системи та всіма суб'єктами податкових правовідносин, визначає ефективність роботи державної податкової служби в усіх напрямках. До проблем у сфері інформаційного забезпечення взаємодії та координації діяльності податкової служби з іншими державними органами відносяться неузгодженість інформаційних систем різних рівнів, а також відсутність загального підходу до інформаційно-довідкового забезпечення державних органів, які мають право користуватися інформацією в цій сфері правовідносин. Таким чином, основним завданням у сфері інформаційного забезпечення є створення високоорганізованого інформаційного середовища, яке повинно охоплювати в межах усієї податкової служби інформаційне, телекомунікаційне, комп'ютерне, програмне забезпечення, а також «створення і використання ефективного системно-аналітичного апарату, що дозволить на необхідному рівні здійснювати системний аналіз стану та перспектив діяльності державної податкової служби України в цілому і приймати науково-обґрунтовані рішення з реалізації податкової політики» [5, с. 131].

До основних форм координації, що сприяють більш повному взаємному інформуванню суб'єктів про напрями діяльності та її результати, відносяться також проведення спільних нарад, робочих зустрічей, тематичних засідань, конференцій. Такий обмін інформацією є конструктивною формою координації діяльності

всіх суб'єктів податкових правовідносин, безпосередньо сприяючи виробленню та реалізації узгоджених заходів з метою забезпечення об'єднаних дій із досягнення загальної мети та вирішенню спільних завдань.

Ефективна взаємодія та координація діяльності державної податкової служби багато в чому залежить від рівня її матеріально-технічного забезпечення, а також належного фінансування, що дає можливість успішно виконувати покладені на неї завдання. Важливою умовою підвищення рівня взаємодії та координації діяльності податкової служби є також поліпшення роботи з кадрами. Особливо актуальними нині є завдання підвищення рівня управління персоналом податкової служби шляхом удосконалення системи професійної підготовки та перепідготовки кадрів, стажування працівників різних державних органів.

Серед інших напрямів оптимізації, удосконалення взаємодії та координації суб'єктів податкових правовідносин можна назвати: аналіз, узагальнення та засвоєння передового досвіду взаємодії суб'єктів у сфері оподаткування; приведення законодавства України у відповідність до норм міжнародного, фінансового та податкового права; організація співпраці органів державної податкової служби

України з правоохоронними та контролюючими органами іноземних держав тощо.

Висновки

Таким чином, оптимізація і вдосконалення взаємодії та координації діяльності податкової служби повинна забезпечуватися: дотриманням основних принципів взаємодії; визначеністю форм взаємодії та координації; високим ступенем нормативно-правового, організаційного, інформаційного та матеріально-технічного забезпечення; створенням єдиних підходів до проведення спільних і скоординованих заходів з іншими суб'єктами податкових правовідносин; постійним підвищенням фахового рівня працівників органів податкової служби та інших державних органів.

Реалізація розглянутих принципів і значених напрямів з оптимізації та вдосконалення взаємодії та координації органів державної податкової служби сприятиме створенню високопрофесійної, високо-ефективної, інформаційно-розвиненої податкової служби, яка у своїй діяльності спиратиметься на чітко визначені та закріплені в податковому законодавстві норми, матиме відповідний розподіл повноважень, форм і заходів співпраці з іншими органами державної влади та користуватиметься довірою і підтримкою суспільства.

Список використаних джерел

1. Бандурка О.О. Поняття та види взаємодії органів податкової міліції України з іншими суб'єктами / О.О. Бандурка // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2004. – № 4. – С. 67-73.
2. Взаємодія державної податкової служби з іншими державними відомствами : наук.-метод. матеріали / Укл. наук.-метод. відділ. – Козин : ЦПН ДПА України, 2008. – 139 с.
3. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота : Термінологічно-понятійний словник / М.Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
4. Заброда Д.Г. Основні принципи організації взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією. Проблеми взаємопорозуміння, співпраці та взаємодії органів охорони правопорядку / Д.Г. Заброда. – Донецьк : ДІВС, 2000. – С. 79-83.
5. Касьяненко М.М. Організація роботи та управління органами державної податкової служби України : навчальний посібник / М.М. Касьяненко, М.В. Гринюк, П.В. Цимбал. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 229 с.
6. Криміналістика : учебник для вузов / под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Дряпкина, Е.П. Ищенко. – 2-е издание. – М. : Высшая школа, 2000. – 672 с.
7. Лисенко В.В. Загальні положення теорії взаємодії та координації діяльності у розслідуванні податкових злочинів / В.В. Лисенко // Науковий вісник Нац. академія державної податкової служби України. – 2003. – № 2 (2). – С. 161-168.

8. Указ Президента України «Про Положення про Державну податкову службу України» від 12 травня 2011 р. № 584/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13572.html>

9. Наказ ДПА України «Про порядок взаємодії органів державної податкової служби» від 12 листопада 2004 р. № 649 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sta.gov.ua>

10. Наказ ДПА України «Про порядок координації та взаємодії структурних підрозділів ДПА України в АР Крим, областях, мм. Києві та Севастополі» від 10 березня 2006 р. № 118 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sta.gov.ua/control/uk/index>

11. Словарь общественных наук / авт.-сост. Е.А. Подольская, Д.Е. Погорелый, В.Д. Лихвар. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 475 с.

12. Наказ ДПА України «Про затвердження Стратегічного плану розвитку державної податкової служби України на період до 2013 року» від 7 квітня 2003 р. № 160. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0160225-03>

13. Ковальський В.С., Білоус В.Т., Демський С.Е. та ін. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : Навчальний посібник / В.С. Ковальський, В.Т. Білоус, С.Е. Демський та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 320 с.

14. Цимбал Г.П. Взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів : дис... канд. юрид. наук : 12.00.2009 р. / Г.П. Цимбал; Нац. академія державної податкової служби України. – Ірпінь, 2005. – 223 с.

15. Четвериков В.С Основы управления в органах внутренних дел / В.С. Четвериков, В.В. Четвериков. – М. : Новый Юрист, 1997. – 128 с.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Інститут судового контролю на досудовому провадженні: історія, сучасність, майбутнє

О.В. Мазур

кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено генезу інституту судового контролю у вітчизняному кримінальному процесі, його сучасні недоліки, на підставі чого обґрунтовано ідеї щодо подальшого вдосконалення.

В статье исследован генезис института судебного контроля в отечественном уголовном процессе, его современные недостатки, на основании чего обоснованы идеи относительно дальнейшего совершенствования.

In article the genesis of institute of judicial control in domestic criminal process is analysed, also its failings and ideas on improvement are proposed.

Ключові слова: судовий слідчий, суддя, слідчий суддя, судовий контроль, досудове розслідування.

Постановка проблеми

Ідеї побудови правової держави та демократичного суспільства передбачають можливість судового захисту прав людини на кожному з етапів кримінального судочинства. Однак, особливого значення судовий контроль набуває саме на досудовому провадженні, де особа зазнає найбільших обмежень своїх конституційних прав. Як справедливо зазначав один із укладачів Судових статутів 1864 р. М.А. Буцковський, свавілля слідчого у

збиранні доказів небезпечніше свавілля судді при визначенні їх сили, оскільки воно не може бути виправленим з огляду на те, що докази з часом псуються [а].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню проблематики реалізації судового контролю присвячені роботи сучасних українських учених: М.І. Сірого [2], С.Г. Герасименка [3], О.А. Струць [4], І.В. Гловюк [5] та інших. Високо цінуючи внесок цих науковців, слід зазначити, що

їхні дослідження були здійснені до прийняття 13 квітня 2012 р. нового КПК України, що й зумовлює подальше наукове розроблення проблем реалізації судового контролю.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Судовий контроль на досудовому провадженні від імені держави захищає як права і свободи потерпілого, так і підозрюваного, обвинуваченого. Значення такого контролю для підвищення рівня правової захищеності особи важко переоцінити, адже нерідко такий судових захист є єдиним засобом правового захисту особи на досудовому провадженні. Тому дослідження історичного аспекту розвитку інституту судового контролю дасть можливість виявити не лише його нинішні недоліки, а й запропонувати шляхи їх подолання та відстежити тенденції майбутнього розвитку.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження закономірностей виникнення та розвитку інституту судового контролю на досудовому провадженні в кримінальному процесі України, викриття його принципових недоліків і надання відповідних пропозицій щодо подальшого вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження

З проголошенням у 1991 р. незалежності України розпочався процес реформування вітчизняного законодавства в напрямі його демократизації та наближення до міжнародних стандартів прав людини. Так, 28 квітня 1992 р. було прийнято «Концепцію судово-правової реформи в Україні», у другому розділі якої вказувалося на необхідність створення такого судочинства, яке забезпечувало б умови для дійсної змагальності сторін і реалізацію принципу презумпції невинуватості [6].

Протягом останніх одинадцяти років чинний досі КПК України 1960 р. зазнав численних змін і доповнень, однак це докорінно не змінило пострадянський підхід до ідей судового контролю.

Зокрема, за повідомленням омбудсмена, станом на 1 січня 2011 р. Європейський суд з прав людини виніс 715 рішень щодо України, у абсолютній більшості яких констатовано порушення Україною ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) щодо права на справедливий судовий розгляд. У низці своїх рішень, зокрема справах Нечитайло, Сланько, Неханченко проти України, Євросуд констатував факти порушення розумних строків розслідування та розгляду справ, що тривало від восьми до десяти років. Через відсутність у чинному КПК України граничних термінів тримання підсудного під вартою, багато людей в очікуванні рішення суду фактично відбувають під вартою увесь термін призначеного зрештою покарання [7].

З огляду на вищевикладене можна дійти висновку, що застаріле кримінально-процесуальне законодавство в нових суспільних умовах вже не може забезпечити належний рівень гарантованості прав, передбачених ст.ст. 5, 6 Конвенції. Оскільки досудове встановлення фактичних обставин справи відбувається на стадії досудового розслідування, то саме ця стадія процесу потребує докорінних змін. Тому, незважаючи на велику кількість проєктів нового КПК України, майже всі розробники були спільними в одному – досудове розслідування потребує значної оптимізації, зокрема шляхом посилення судового контролю на досудовому провадженні.

Подібні причини зумовили проведення понад 150 років тому судової реформи 1860-1864 рр., результатом якої стало прийняття відомого Статуту кримінального судочинства (далі – СКС). Обґрунтовуючи необхідність докорінної реформи кримінальної юстиції, відомий юрист А.Ф. Коні справедливо зазначав, що суд не міг бути замкнений у колишні, застарілі, вузькі, позбавлені життєвої правди форми [8].

Досліджуючи історичний аспект судового контролю на досудовому провадженні, варто зазначити, що пріоритетами судової реформи 1864 р. було: тотальний судовий контроль (безперешкодне оскарження до суду будь-яких дій органів розслідування;

повна судова підконтрольність дій прокурора та поліції); доступність правосуддя та правової допомоги; незалежність судів; гарантії змагальності судового процесу та рівноправності сторін; зміна моделі поліцейського розслідування.

Указом імператора Олександра II від 8 червня 1860 р. слідство було відокремлено від поліції та у 44 губерніях введено посади судових слідчих. Посада судового слідчого прирівнювалася до посади члена повітового суду, а призначення на неї та звільнення здійснювалися міністром юстиції за поданням губернатора та згодою губернського прокурора. Таким чином, судовий слідчий знаходився в організаційному та процесуальному підпорядкуванні окружного суду, а не прокурора.

Відповідно до ст. 249 СКС завданням судового слідчого було провадження попереднього слідства за злочинами та провинами, що підсудні окружним судам.

Попереднє слідство провадилося судовими слідчими за сприянням поліції (ст. ст. 249, 261 СКС). Однак, участь поліції в попередньому слідстві мала допоміжне значення. Так, її право на провадження окремих слідчих дій було закріплене у ст. 258 СКС і могло бути реалізоване нею лише в таких випадках: 1) поліція застала злочинне діяння, що вчиняється або тільки що вчинене; 2) до прибуття на місце події судового слідчого сліди злочину можуть зникнути. Однак, із прибуттям судового слідчого поліція негайно передавала йому все провадження та припиняла свої дії по слідству до отримання спеціальних доручень. На відміну від поліції, судовий слідчий повинен був неупереджено досліджувати обставини справи. При цьому, судовий слідчий мав право перевіряти, доповнювати та скасовувати дії поліції щодо проведеного нею попереднього дослідження та доручати останній проведення дізнання та збирання довідок (ст.ст. 269-271 СКС). Законні вимоги судового слідчого повинні були виконуватись як поліцією, так і посадовими та приватними особами без зволікань (ст. 270 СКС).

Прокурор мав право запропонувати судовому слідчому затримати обвинувачено-

го, якого залишено на свободі чи звільнено з-під варті. Але якщо на думку судового слідчого обвинувачений не викликав до себе достатньої підозри у вчиненні злочину, за який передбачено позбавлення всіх прав стану чи всіх особливих прав і переваг, то судовий слідчий, не виконуючи такої вимоги прокурора, повідомляв про це до суду (ст. 285 СКС). Вказане положення закону було спрямоване на захист прав обвинувачених від безпідставного застосування до них як слідчими, так і прокурорами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

Скарги на дії поліції подавалися до прокурора, а на дії судового слідчого, вчинені ним за власною ініціативою чи на вимогу прокурора або його товариша, – до окружного суду (ст. 493 СКС). Такий порядок оскарження пояснювався тим, що і прокурор, і судовий слідчий були на той час судовими чиновниками.

Таким чином, згідно з СКС судовий контроль на досудовому провадженні здійснювався:

1) судовим слідчим – як представником судової влади – шляхом: перевірки (доповнення, скасування) дій поліції (ст.ст. 269-271 СКС); обрання запобіжних заходів, зокрема, взяття особи під варту (звільнення з-під варті) (ст. 105, 285 СКС); проведення слідчих дій, наслідком яких було формування процесуальних доказів;

2) окружним судом та судовою палатою, шляхом: розгляду скарг на дії судового слідчого (ст. 491-509 СКС); вирішення питання про відвід судового слідчого (ст. 274 СКС); накладення стягнень на поліцейських за допущені ними недоліки (ст.ст. 485, 486, 488 СКС); припинення чи зупинення досудового провадження (ст.ст. 16, 277), а також шляхом повідомлення судового слідчого про вчинення певних дій (за ст. 285 СКС, якщо прокурор, чи його товариш пропонує слідчому затримати обвинуваченого, а слідчий не вбачає для цього достатньої підозри у злочині, то, не виконуючи такої вимоги прокурора, слідчий повідомляв про це окружний суд, який і вирішував питання).

Чинний КПК України 1960 р. вже не

містить такої процесуальної фігури, як судовий слідчий. Нині слідчі позбулися своєї судової ознаки й організаційно перебувають у складі розшукових органів виконавчої влади: органів внутрішніх справ, прокуратури, СБ України та податкової міліції. Тому, можна цілком погодитись із процесуалістом А.І. Макаркіним, який зазначає, що на сьогодні функція юстиції здійснюється посадовими особами (слідчими – авт.), які підпорядковані органам кримінального переслідування [9], що не є характерним для європейської, континентальної систем права.

Слід визнати, що за чинним КПК України 1960 р., судовий контроль на досудовому провадженні здійснюється шляхом лише епізодичної участі суду в процесі розслідування справи. При цьому, основними «господарями» процесу на досудовому провадженні залишаються прокурор та органи розслідування. Так, чинним КПК України 1960 р. зміст судового контролю становить: надання судом дозволу на затримання особи, яка перебуває на волі (ст. 165-2); санкціонування обшуку (виїмки) житла чи іншого володіння особи, а також виїмки документа виконавчого провадження та виїмки оригіналів первинних фінансово-господарських та/або бухгалтерських документів (ст.ст. 177, 178); санкціонування накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187); розгляд скарг щодо затримання підозрюваного (ст. 106); розгляд скарг на постанову про порушення, закриття чи відмову в порушенні кримінальної справи (ст.ст. 236-1 – 236-8) тощо.

Водночас, судовий контроль повністю відсутній у механізмі закріплення доказів на досудовому провадженні. Так, органи кримінального переслідування в односторонньому порядку, тобто без участі сторони захисту, здійснюють такі юстиційні (судові) повноваження: надають фактичним даним статусу процесуальних доказів; вирішують питання щодо зупинення провадження у справі; приймають рішення про відсторонення особи від посади; виносять постанови про накладення арешту

на майно тощо. При цьому, можливості захисника щодо впливу на вирішення вищевказаних питань залишаються вкрай обмеженими – заявляти клопотання, розгляд яких належить до компетенції тих самих органів кримінального переслідування. При цьому, відповідно до ст. 234 КПК України 1960 р. скарги на інші дії та рішення слідчого розглядаються судом першої інстанції лише при попередньому розгляді справи або розгляді її по суті, якщо інше не передбачено цим документом. Вказане положення закону яскраво свідчить про те, що сторони обвинувачення та захисту перебувають у заздалегідь нерівному процесуальному становищі, що виключає змагальність на досудовому провадженні. Звідси й подальший «обвинувальний ухил» у діяльності судів, оскільки нерідко судді бачать у прокурорі, так би мовити, керівника процесу.

Позитивно оцінюючи внесені протягом останніх двадцяти років зміни до КПК України 1960 р., зазначимо, що більшість із цих новацій на практиці стикається з нездоланими труднощами, що пояснюється як радянською моделлю самого досудового розслідування, так і правовим нігілізмом окремих правозастосовників. Наведемо деякі приклади.

У квітні 2011 р. захисником було оскаржено до суду постанову про порушення кримінальної справи щодо особи. Постановою Печерського районного суду м. Києва від 22 квітня 2011 р. у справі № 4-1926/11 захисникові відмовлено у відкритті провадження за його скаргою з тієї підстави, що в матеріалах справи відсутня постановою про допуск захисника, «... а тому у суду відсутні підстави вважати, що скарга подана саме захисником особи» [10]. Категорично заперечуючи проти такої практики, варто вказати, що їй сприяє недосконала конструкція ст. 44 КПК України («Захисник»), яка не передбачає обов'язку для слідчого надати адвокату копію постанови про його допуск до участі у справі як захисника. Тому слідчий може умисно не надавати захисникові постанову про його допуск до участі у справі, що унеможливорює здійснення судового контролю. Зазначимо, що

при повторному направленні захисником скарги, останню було розглянуто без жодних зауважень іншим суддею того ж суду.

Також, у 2012 р. генеральним директором ТОВ «Н» громадянкою З. було подано до суду скаргу на постанову про порушення кримінальної справи за фактом заволодіння службовими особами ТОВ «Н» державними коштами в особливо великих розмірах, що розслідується вже майже два роки. Постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 15 червня 2012 р. у справі № 2610/14137/2012 відмовлено у відкритті провадження за скаргою з тієї підстави, що до матеріалів справи не було долучено оскаржувану постанову слідчого «...що позбавляє суд можливості зробити обґрунтований висновок про її наявність та про порушення прав та законних інтересів З.» [11]. Нагадаємо, що ст. 98-2 КПК України 1960 р. передбачає вручення копії постанови про порушення справи виключно особі, щодо якої порушено справу, та потерпілому. Якщо ж справу порушено «за фактом», то особа позбавлена процесуальної можливості отримати її копію від слідчого, про що суду достеменно відомо.

Цікавим є те, що при повторному поданні громадянкою З. своєї скарги на ту ж саму постанову про порушення кримінальної справи, їй удруге відмовили у відкритті провадження. Як було вказано в постанові Шевченківського районного суду м. Києва від 22 червня 2012 р. у справі № 2610/15398/2012, підставою для відмови тепер було те, що у скарзі З. «...не надала достатніх обґрунтувань порушення її прав та законних інтересів» [12]. Виникає слушне питання: які конкретно обґрунтування має надати до суду особа, яка є генеральним директором ТОВ «Н», стосовно якого майже протягом двох років розслідується за фактом кримінальна справа? Невже, дворічного строку допитів, виїмок, відібрання різноманітних зразків не достатньо для суду чи є сумнів відносно того, що генеральний директор є службовою особою товариства?

Вбачається, що вищевказані відмови у відкритті провадження не можуть вважа-

тися обґрунтованими з точки зору логіки та закону. При цьому, чинний КПК України не передбачає процедури подання апеляції на вищевказані судові рішення. Фактично ж подібні відмови суду у відкритті провадження порушують гарантоване громадянам ст. 8 Конституції України право на судовий захист своїх конституційних прав і свобод. Авторів цієї статті навіть відомий випадок, коли через подібну відмову суду в захисті своїх прав особа звернулася із заявою про вихід із громадянства України. На жаль, офіційна статистика подібних звернень відсутня.

Також, нерідко після подання особою скарги на постанову про порушення справи слідчі негайно оголошують особі про закінчення розслідування та наводять до цієї скарги напрямляють справу до суду для розгляду її по суті. Ідея полягає в тому, щоб у такий спосіб не допустити розгляду скарги особи. Дійсно, відповідно до п. 4. Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи» від 4 червня 2010 р. № 6 [13] скаргу на постанову про порушення кримінальної справи суд приймає до розгляду протягом перебування справи у провадженні органу дізнання, слідчого, прокурора до моменту закінчення досудового слідства. Якщо ж скарга надійшла до суду після складання протоколу про оголошення обвинуваченому про закінчення слідства та пред'явлення йому матеріалів справи, то вона мотивованою постановою судді передається посадовій особі чи органу, у провадженні яких перебуває справа, для розгляду її в порядку, передбаченому ст.ст. 110, 234 та 236 КПК України (тобто, для розгляду скарги судом першої інстанції при попередньому розгляді чи розгляді справи по суті).

Так, 18 квітня 2012 р. громадянин П. подав скаргу на постанову про порушення щодо нього кримінальної справи. Дізнавшись про відкриття судом провадження за скаргою, 28 квітня 2012 р. слідчий раптово оголосив обвинуваченому та його захис-

никові про закінчення досудового слідства у справі і пред'явив матеріали для ознайомлення. Таким чином, на день розгляду скарги в суді слідство у справі вже було закінченим. На цій підставі постановою Печерського районного суду м. Києва від 17 травня 2012 р. у справі № 4-1707/12 вирішено передати скаргу до Голосіївського районного суду м. Києва для приєднання її до матеріалів кримінальної справи для розгляду скарги судом першої інстанції при попередньому розгляді чи розгляді справи по суті [14]. При цьому, суд залишив поза увагою доводи захисту про те, що скарга надійшла до суду до закінчення досудового слідства і, отже, підлягала розглядові судом по суті. У подальшому вищевказано постановою суду у травні 2012 р. було скасовано апеляційною інстанцією з направленням скарги П. на новий розгляд в іншому складі суду.

Сучасна юридична практика переповнена такими прикладами слабкості судового контролю і навряд чи новоприйнятий КПК України кардинально змінить ситуацію.

Як відомо, новий КПК України був прийнятий 13 квітня 2012 р. і набере чинності з 20 листопада 2012 р. [15]. Новацією КПК України 2012 р. стало запровадження фігури слідчого судді, до повноважень якого належатиме здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Основними напрямками діяльності слідчого судді за КПК України 2012 р. є:

1) забезпечувальні заходи – здійснення судового виклику осіб для отримання від них показань (ст. 134), санкціонування приводу (ст. 142), відсторонення підозрюваного чи обвинуваченого від посади (ст. 155), розгляд клопотання захисту про залучення експерта (ст. 244);

2) надання дозволу на тимчасове обмеження конституційних прав особи – користування спеціальним правом (ст. 150), санкціонування тимчасового доступу до речей і документів (ст. 163), накладення арешту на майно (ст. 170), обрання запобіжних заходів (ст. 176), проникнення до житла (ст. 233), обшук (ст. 234), огляд житла чи іншого володіння особи (ст. 237),

відбирання біологічних зразків у особи (ст. 245), санкціонування проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 248) та інші;

3) розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора (ст.ст. 303-310).

Отже, запровадження інституту слідчого судді є кроком уперед у напрямі демократизації вітчизняного кримінального процесу та посилення судового контролю на досудовому провадженні.

Новим КПК України також буде спрощено стадію порушення кримінальної справи. Відповідно до ст. 214 КПК України 2012 р., досудове розслідування розпочинатиметься з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що здійснюватиметься не пізніше 24 годин після подання особою заяви чи безпосереднього виявлення прокурором чи слідчим кримінального правопорушення. У Єдиному реєстрі досудових розслідувань автоматично фіксуватиметься дата внесення інформації та присвоюватиметься номер кримінального провадження.

Убачається, що така відмова від дослідчої перевірки та винесення окремої постанови про порушення кримінальної справи дасть змогу уникнути бюрократичної тяганини при відкритті розслідування, що слід визнати позитивним. Дійсно, відтепер буде скасовану принизливу для потерпілого процедура подання, реєстрації заяви про злочин та очікування доброї волі органу розслідування на порушення кримінальної справи. Однак, автоматична реєстрація відомостей у Єдиному реєстрі досудових розслідувань може призвести до безпідставного відкриття кримінального провадження за неперевіреною інформацією або, наприклад, від недієздатної особи. А після початку досудового розслідування, як відомо, можна здійснювати будь-які щодо будь-кого слідчі дії, що в нинішніх реаліях викликає серйозне занепокоєння. Оскаржити незаконність і безпідставність початку такого розслідування за новим КПК буде неможливо. Водночас, заявник (потерпілий) матиме право оскаржити бездіяльність слідчо-

го, прокурора щодо невнесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України 2012 р.), що не відповідає змагальній моделі системи стримувань і противаг та є нелогічним.

Крім того, у новому КПК України 2012 р. залишиться пострадянське розшукове коріння, яке полягає в тому, що докази формуватимуться органами кримінального переслідування, а слідчому судді відводитиметься лише роль спостерігача за законністю найбільш гострих, на думку законодавця, етапів цієї діяльності. Так, відповідно до ст. 92 КПК України 2012 р., обов'язок доказування обставин справи покладається на слідчого та прокурора, а у ст. 94 цього ж закону прямо вказано, що слідчий і прокурор оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – із точки зору достатності.

Висновки

Таким чином, новий КПК увібрав у себе інквізиційне правило про те, що докази формуються на досудовому провадженні та ще й виключно органами кримінального переслідування. Вказане суперечить європейській правовій традиції, відповідно до якої докази утворюються виключно в суді, а на досудовому провадженні органи розслідування закріплюють лише відомості про факти, перевірка й оцінка яких є прерогативою неупередженого суду. Це правило має неабияке практичне значення, оскільки реально запобігає застосуванню тортур, необґрунтованим затриманням та іншим видам поліцейського тиску з метою отримання потрібних свідчень.

Автор також не згодний із самою процедурою обрання слідчих суддів, яка передбачена п. 18 Перехідних положень КПК України 2012 р. і полягає в тому, що слідчі судді обиратимуться з числа суддів місцевого загального суду на зборах суддів цих же судів. На нашу думку, нові

ідеї вимагають нових людей, які не були б пов'язані з іншими суддями того ж суду та не мали б попередніх відносин із представниками правоохоронних органів. Адвокати погодяться, що на практиці є чимало випадків, коли ще до початку судового засідання прокурор під тим чи іншим приводом перебуває у кабінеті судді. А тому важко уявити ситуацію, за якої з моменту набрання новим КПК України законної сили колишній суддя – тепер слідчий суддя – перетвориться на неупередженого арбітра між прокурором і захисником. З цього приводу позитивним вбачається досвід Грузії, у якій не стільки змінили законодавство, скільки провели реформу кадрів, призначивши суддями та правоохоронцями нових, незаангажованих молодих людей і майже подолали корупцію.

Таким чином, аналіз вищевказаних нововведень судового контролю у співвідношенні зі старою моделлю досудового провадження свідчить про те, що за новим КПК України процесуальні функції сторін залишаться й надалі не розподіленими, а процедура закріплення доказів, як і раніше, буде позбавлена судового характеру. З огляду на це, за новим КПК України 2012 р. органи кримінального переслідування зберігатимуть за собою домінуюче становище. Окремі ж елементи нововведених змагальних процедур і судового контролю не змінять саму розшукову модель пострадянського досудового провадження, що вказує на суперечливий характер реформ.

Безумовно, певні кроки щодо наближення вітчизняного кримінального провадження до демократичних стандартів зроблено. Але в контексті цього розвитку концептуальних змін вимагають як модель досудового розслідування, так і сама ідеологія діяльності правоохоронних органів, пріоритетом якої повинно бути реальне забезпечення прав і свобод громадян. Автор вірить у те, що за умови комплексного підходу судової реформа в Україні досягне своєї мети.

Список використаних джерел

1. Буцковский Н.А. Об основных началах уголовного судопроизводства / Н.А. Буцковский // Материалы по судебной реформе в России 1864 г. – Т. 17. – С.-Пб, 1864. – С. 34.
2. Сірий М.І. Українська модель здійснення судового контролю на досудових стадіях кри-

мінального процесу / М.І. Сірий // Вісник Центру суддівських студій. – 2005. – № 4-5. – С. 5-7.

3. Герасименко С.Г. Співвідношення понять «судовий контроль», «прокурорський нагляд» та «відомчий контроль» на досудових стадіях кримінального процесу / С.Г. Герасименко // Вісник Запорізького юридичного інституту ДУВС. – 2009. – № 1. – С. 193-201.

4. Струць О.А. Забезпечення судом законності та обґрунтованості слідчих дій на досудових стадіях провадження у кримінальній справі / О.А. Струць // Судова апеляція. – 2009. – № 1(14). – С. 70-76.

5. Гловюк І.В. Судовий контроль порушення кримінальної справи : актуальні питання / І.В. Гловюк // Часопис Академії адвокатури України. – 2009. – № 4. – С. 1-10.

6. Постанова Верховної Ради України «Про концепцію судово-правової реформи в Україні» від 28 квітня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.

7. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення у Верховній Раді України щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні від 14 січня 2011 р. // Голос України. – 2011. – № 72 (20.04.2011).

8. Кони А.Ф. Судебная реформа и суд присяжных : в 8-ми т. – Т. 4 / А.Ф. Кони. – М. – 1967. – С. 204.

9. Макаркин А.И. Состязательность на предварительном следствии / А.И. Макаркин. – С.-Пб : Юр. центр. Пресс. – 2004. – С. 79.

10. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 22 квітня 2011 р. у справі № 4-1926/11 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.court.gov.ua

11. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 15 червня 2012 р. у справі № 2610/14137/2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.court.gov.ua

12. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 22 червня 2012 р. у справі № 2610/15398/2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.court.gov.ua

13. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи» від 4 червня 2010 р. № 6 // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 7. – Стор. 3.

14. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 17 травня 2012 р. у справі № 4-1707/12 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.court.gov.ua

15. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – С. 15.

15. Кримінальний процесуальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Стор. 11. – Ст. 1370.

Захист прав затриманих та ефективність розслідування фактів жорстокого поводження: європейські стандарти та українські реалії

О.Ю. Льошенко

старший викладач
кафедри державно-
правових дисциплін,
Національна академія
прокуратури України

У статті розглянуто проблеми захисту прав затриманих та ефективність розслідування правоохоронними органами фактів жорстокого поводження щодо осіб, які тримаються під вартою, у контексті рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України.

В статье рассмотрены проблемы защиты прав задержанных и эффективность расследования правоохранительными органами фактов жестокого обращения с лицами, содержащимися под стражей, в контексте решений Европейского суда по правам человека по делам против Украины.

The article focuses on the issues of protection of detained persons' rights and the effectiveness of investigation the facts of ill-treatment by the domestic law-enforcement bodies in the light of the case-law of the European Court of Human Rights against Ukraine.

Ключові слова: жорстоке поводження, тримання особи під вартою, надання медичної допомоги, практика Європейського суду з прав людини.

Постановка проблеми

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод на відміну від інших міжнародно-правових актів у галузі прав людини закріплює не лише декларативне визнання відповідних прав і свобод, а й передбачає дієвий контрольний механізм їх фактичного забезпечення, а саме – Європейський суд з прав людини.

Україна, ратифікувавши 17 липня 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, автоматично визнала обов'язковою на своїй території юрисдикцію Європейського суду з прав людини, і, відповідно, багаторічну прецедентну практику цього наддержавного інституційного органу. Таким чином, задля дотримання європейських стандартів у сфері захисту прав і свобод людини, Україна повинна керуватися правовими позиціями, викладеними в рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд), у своїй законодавчій, судовій та адміністративній практиці.

Проблема захисту прав затриманих та ефективності розслідування фактів жорстокого поводження набуває особливого значення у зв'язку із констатацією Європейським судом порушень Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Так, станом на грудень 2011 р. Європейським судом винесено 47 рішень проти України за ст. 3 Конвенції, і ще декілька десятків заяв зі скаргами громадян на аналогічні порушення перебувають на розгляді в Європейському суді [1]. Слід також зауважити, що компенсації, які присуджуються Європейським судом у цій категорії справ, є чи не найбільшими серед інших, що присуджуються цим судом як відшкодування матеріальної та моральної шкоди за порушення Конвенції, і в середньому становлять від 5 до 20 тис. євро.

Ураховуючи вищевикладене, постає загальна потреба вивчення правових позицій Європейського суду з метою вдосконалення адміністративної практики та

внесення відповідних змін у національне законодавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковий інтерес до дослідження зазначеної проблематики виявляли у своїх публікаціях такі вітчизняні та іноземні науковці та практики, як: Ю.Є. Зайцев, О.М. Толочко, С.В. Шевчук, Д. Гом'єн, Д. Харріс та інші. Одним із останніх дисертаційних досліджень за цією тематикою є «Концепція заборони неналежного поводження з людиною та її еволюція в діяльності Ради Європи» Е.В. Шишкіної, в якому висвітлено проблематику захисту осіб від жорстокого поводження, зокрема, проаналізовано правові акти інституцій Ради Європи в цьому контексті та розкрито такі поняття, як: «людська гідність», «катування», «нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження» тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на актуальність і складність зазначеної теми, науковий інтерес до її дослідження навряд чи можна вважати адекватним потребам практики. Проблема захисту прав затриманих та ефективності розслідування фактів жорстокого поводження в контексті аналізу європейської та національної правозастосовної практики не набула комплексного дослідження на дисертаційному рівні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є виявлення та аналіз проблем щодо захисту прав затриманих осіб і розслідування фактів жорстокого поводження з боку правоохоронних органів України, зокрема, органів прокуратури, які призводять до констатації Європейським судом порушень Україною ст. 3 Конвенції, аналіз національного кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства та розроблення пропозицій щодо шляхів вирішення зазначених проблем з метою уникнення констатації Європейським судом таких порушень Україною в майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стаття 3 Конвенції встановлює: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

Оскільки права, які захищає ст. 3 Конвенції, безпосередньо стосуються недоторканності та людської гідності особи, гарантії захисту від жорстокого поводження – це права, які мають надзвичайно серйозний характер, і відступ від зобов'язань держави щодо цих прав є забороненим.

Відповідно до усталеної практики Європейського суду в разі звернення особи зі скаргою на погане поводження з боку представників держави суд розглядає скаргу у світлі матеріального та процесуального аспектів ст. 3 Конвенції.

Вказана стаття у її матеріальному аспекті забороняє застосування до особи катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання. У своїй прецедентній практиці Європейський суд також визначив, що ст. 3 Конвенції розрізняє три основні поняття залежно від рівня жорстокості конкретного поводження чи покарання:

- катування: умисне нелюдське поводження, що спричиняє дуже серйозні й тяжкі страждання;
- нелюдське поводження або покарання: спричинення сильних фізичних і психічних страждань;
- поводження, що принижує гідність: жорстоке поводження, спрямоване на те, щоб спричинити у жертви почуття страху, болісне страждання й почуття неповноцінності, і таким чином принизити її гідність і, можливо, навіть зламати її фізичний чи моральний опір.

Аналізуючи практику Європейського суду, необхідно зазначити, що до більшості проблем, які призводять до порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції, належать: застосування до осіб, які тримаються під вартою, заходів фізичного впливу, зокрема, побиття, а також інших заходів з метою тілесного покарання; неналежні умови тримання особи під вартою; ненадання або несвоєчасне надання медичної допомоги затриманим. Зазначені

проблеми Європейський суд розглядає як такі, що становлять нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження.

Так, у справах: «Лотарєв проти України», «Лопатін і Медведський проти України», «Олексій Михайлович Захаркін проти України», «Давидов та інші проти України», «Охріменко проти України» до порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції призвело необґрунтоване застосування до осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, заходів фізичного впливу (побиття) та спеціальних засобів, наприклад, цілодобове застосування наручників до особи, що тримається під вартою, під час її перебування в лікарні за станом здоров'я, як це мало місце у справі «Охріменко проти України» [1].

У справі «Яковенко проти України» Європейським судом було констатовано порушення ст. 3 Конвенції в частині неналежних матеріально-побутових умов тримання заявника в Севастопольському ІТТ, а також у зв'язку з незабезпеченням державними органами заявнику вчасної та належної медичної допомоги щодо ВІЛ-інфекції та туберкульозу; та у зв'язку з поведінням, якому заявника було піддано під час його неодноразових етапувань із Сімферопольського СІЗО до Севастопольського ІТТ і навпаки. Аналогічні порушення Європейським судом було встановлено у справах «Кузнецов проти України», «Алієв проти України», «Данкевич проти України», «Хохлич проти України», «Полторацький проти України» тощо [2].

Неналежними умовами тримання осіб під вартою, які призводять до порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції, Європейський суд визнав, зокрема, переповненість камер, тримання осіб у антисанітарних умовах, погане харчування, відсутність водопровідного крана та умивальника, доступу природного світла, обмеженість житлового простору та вентиляції, недостатність щоденних прогулянок тощо.

Європейський суд неодноразово зазначав, що ст. 3 Конвенції покладає на державу обов'язок дбати про стан здоров'я осіб,

які тримаються під вартою та, відповідно, перебувають під контролем держави.

При визначенні сумісності стану здоров'я заявника з його перебуванням під вартою Європейський суд розглядає три основні елементи: а) захворювання, наявні у заявника; б) адекватність медичної допомоги, наданої заявнику в місці тримання під вартою; в) доцільність залишення запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з огляду на стан здоров'я заявника.

У разі, якщо держава вирішує помістити та тримати під вартою серйозно хвору особу, вона повинна забезпечити умови, що відповідають спеціальним потребам цієї особи. Сам факт проведення лікарем огляду є недостатнім. У разі необхідності та залежно від характеру захворювання держава повинна забезпечити систематичний і комплексний нагляд, який включає в себе всебічний план заходів із надання медичної допомоги, спрямований не на усунення симптомів, а на лікування захворювань таких осіб та попередження погіршення стану їхнього здоров'я.

Порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції у зв'язку з ненаданням медичної допомоги затриманим було констатовано в рішеннях: «Віслогузов проти України», «Похлебін проти України», «Давидов та інші проти України» тощо [2].

Аналіз відповідних рішень Європейського суду свідчить, що до вказаного порушення призводять:

- відсутність належного реагування співробітників відповідних установ на скарги вказаної категорії осіб щодо погіршення їх стану здоров'я та/або появи тілесних ушкоджень;

- вжиття заходів для усунення симптомів захворювання без забезпечення лікування самого захворювання;

- незабезпечення адекватної медичної допомоги особам, які тримаються у відповідних установах і хворіють на туберкульоз, ВІЛ/СНІД та онкологічні захворювання.

У справах «Віслогузов проти України» і «Давидов та інші проти України» Європейським судом було констатовано також

порушення ст. 13 Конвенції («Право на ефективний засіб юридичного захисту»). У цій категорії справ суд також застосовував позицію щодо відсутності ефективного засобу захисту від порушення прав, гарантованих Конвенцією, у разі, якщо таке порушення має системний характер і його усунення в цьому зв'язку неможливе за допомогою звернення зі скаргою до відповідних органів державної влади.

Відповідно, усунення підстав для порушення ст. 13 Конвенції у вказаній категорії справ безпосередньо залежить від вирішення комплексу проблем, що призводять до порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку з незабезпеченням осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, належною медичною допомогою.

Щодо процесуального аспекту ст. 3 Конвенції, то у своїх рішеннях щодо України Європейський суд неодноразово вказував на відсутність ефективного розслідування за скаргами осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, на погане поводження з боку співробітників правоохоронних органів або пенітенціарних установ. Суд неодноразово встановлював, що за відсутності офіційного та ефективного розслідування загальна законодавча заборона катування й тілесного покарання та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження є неефективною.

Розслідування таких скарг повинно мати наслідком установлення та покарання винних. Для того, щоб розслідування фактів поганого поводження з боку представників державної влади могло вважатись ефективним, як правило, необхідно, щоб особи, які відповідають за розслідування, а також особи, які проводять розслідування, були незалежними від осіб, які брали участь у подіях, стосовно яких провадиться це розслідування. Це означає відсутність будь-якого ієрархічного або інституційного зв'язку та практичну незалежність.

До порушення процесуального аспекту ст. 3 Конвенції у справах «Лотарев проти України», «Лопатін і Медведський проти

України», «Олексій Михайлович Захаркін проти України», «Давидов та інші проти України», «Охріменко проти України» призвела неефективність розслідування за скаргами осіб на погане поводження, що виявилась, зокрема, у:

- незабезпеченні безсторонності розгляду скарг осіб про погане поводження, зокрема у зв'язку з законодавчо закріпленим правом установ виконання покарань і слідчих ізоляторів провадити дізнання у справах про злочини, вчинені в розташованні зазначених установ (ст. 101 Кримінально-процесуального кодексу України);
- незабезпеченні безсторонності прокурорів, які здійснюють перевірку за скаргами осіб про погане поводження в місцях попереднього ув'язнення та виконання покарань;
- неодноразовому скасуванні національними судами та органами прокуратури постанов про відмову в порушенні кримінальної справи, винесених органами внутрішніх справ та органами прокуратури нижчого рівня за результатами перевірки скарг осіб на погане поводження з боку представників держави;
- затримки у вжитті необхідних заходів на початковому етапі перевірки відповідних скарг, що суттєво знижує рівень імовірності того, що розслідування за скаргою може бути ефективним.

Висновки

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку, що проблеми, які призводять до порушення Україною ст. 3 Конвенції, виникають через недоліки законодавства та відповідної адміністративної практики.

З метою усунення недоліків у адміністративній практиці необхідно систематично проводити заходи з роз'яснення службовим особам відповідних державних органів правових позицій Європейського суду у справах про порушення ст. 3 Конвенції. Крім того, вважаємо, що одним із дієвих заходів із запобігання жорсткому поводженню з особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення та виконання покарань, є впровадження пси-

хологічного тестування для працівників відповідних державних органів на визначення можливого рівня агресії, що в подальшому може призвести до порушення прав і свобод зазначених осіб.

Також задля своєчасного та належного надання медичної допомоги особам, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення та виконання покарань, необхідно розробити ефективний механізм взаємодії медичних закладів Міністерства охорони здоров'я з установами пенітенціарної системи та Міністерства внутрішніх справ.

Нагально необхідним є внесення змін до законодавства України, спрямованих на покращення умов обмеження волі до розгляду справи судом та приведення їх у відповідність до вимог Рекомендації № Rec (2006)13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про застосування попереднього ув'язнення, умови, в яких його відбувають та забезпечення гарантій проти зловживань», що сприятиме гуманізації попереднього ув'язнення, покращення матеріально-технічної бази установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, а також забезпечить упровадження Європейських пенітенціарних правил і захист від порушень прав людини.

Таким чином, проаналізувавши рішення Європейського суду у справах проти України, можна дійти висновку, що суд визнає порушення Україною ст. 3 Конвенції у зв'язку з неналежними умовами три-

мання осіб, несвоєчасним і неналежним наданням медичної допомоги особам, які тримаються під вартою, а також звертає увагу на ефективність розгляду скарг осіб щодо таких умов. У своїй практиці Європейський суд наголошував, що коли особа стверджує, що до неї було застосовано жорстоке поводження, окрім ретельного й ефективного розслідування, необхідно ще й забезпечення ефективного доступу скажника до слідчого процесу, а також, у разі обґрунтованості скарг, забезпечення виплати компенсації за порушення його прав.

У цьому контексті необхідно відзначити ключову роль Прокуратури України як основного правозастосовного органу державної влади, який у рамках здійснення нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян, повинен оперативно реагувати на скарги осіб, які тримаються під вартою, щодо неналежних умов тримання під вартою, поганого поводження з боку представників державної влади та ненадання або несвоєчасного чи неналежного надання медичної допомоги з метою відновлення порушених прав затриманих, а також уникнення подальшої констатації Європейським судом порушення Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Список використаних джерел

1. Рішення Європейського суду з прав людини і Європейської Комісії, оприлюднені в електронній базі рішень Європейського суду «HUDOC Database» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Case-Law/HUDOC/HUDOC+database>
2. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини, розміщені на офіційному сайті Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/9329>
3. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия : право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М., 1998. – 597 с.
4. Права людини в Україні – 2004. Доповідь правозахисних організацій [Електронний ресурс] / За ред. С. Захарова, І. Рапп, В. Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків : Фоліо. – 2005. – 332 с. – Режим доступу : <http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1124785374>
5. Звіт про візит до України Європейського комітету запобігання тортурам та нелюдяного і такого, що принижує гідність, поводження, прийнятий Комітетом на 59-му засідання 6-10 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1192856695>

6. *M. Delmas-Marty* The European Convention for the Protection of Human Rights. – Martinus Nijhoff Publishers. – 1995. – 346 p.
7. *D. J. Harris, M. O'Boyle, C. Warbrick* Law of the European Convention on Human Rights. – Butterworths. – 1995. – 752 p.
8. *F.G. Jacobs, R.A. White* The European Convention on Human Rights. – Clarendon Press, Oxford. – 1996. – 468 p.
9. *R. Macdonald, F. Matscher, H. Petzold* The European system for the protection of human rights. – Martinus Nijhoff Publishers. – 1998. – 940 p.
10. *Trechsel S.* Human Rights in Criminal Proceedings / Stefan Trechsel. – N.Y.: Oxford University Press. – 2005. – 611 p.

Соціально-історична обумовленість кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час спортивних заходів

О.Б. Сибаль

аспірант кафедри кримінального права та кримінології, Львівський національний університет імені Івана Франка

Науковий керівник

В.М. Бурдін, доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розкрито зміст існуючих у науці фізичного виховання та спорту основних теорій виникнення спорту. На основі аналізу історичних джерел кримінального права проілюстровано генезис кримінально-правових норм, що стосуються регламентації заподіяння шкоди під час спортивних заходів. Виокремлено причини дозволених існування силових контактних видів спорту в наш час.

В статье раскрыто содержание существующих в науке физического воспитания и спорта основных теорий возникновения спорта. На основе анализа исторических источников уголовного права проиллюстрирован генезис уголовно-правовых норм, касающихся регламентации причинения вреда при занятии спортом. Выделены причины разрешенности существования силовых контактных видов спорта в наше время.

The article deals with the content of major theories of sport existing in science of physical education and sports. Basing on the criminal law historical sources the genesis of criminal regulation concerning the injury infliction on the life or health of a person during sports activities is illustrated. The author pointed out the reasons for legality of strength and combative sports nowadays.

Ключові слова: *теорії виникнення спорту, історичні джерела кримінального права, причини існування силових контактних видів спорту в наш час.*

Постановка проблеми

Прагнення людей змагатися у фізичній силі, спритності та витривалості існувало завжди. У процесі історичного розвитку такого роду змагання в різних формах трансформувалися в сучасні силові та контактні види спорту, що становлять високий ступінь ризику спричинення шкоди здоров'ю та життю учасників. З'ясування соціально-історичної обумовленості їх виникнення та правової регламентації є однією з передумов належної кримінально-правової кваліфікації спортивного травматизму в нинішніх умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням історичних причин виникнення окремих видів спорту присвячені праці Б.Р. Голощапова, Є.Н. Грицака, С.І. Гуськова, Є.В. Конєвої, М.М. Лукашова,

В.К. Пельменєва, В.М. Платонова, Ю.Т. Чихачова та інших, у яких автори досліджують соціально-історичну обумовленість зародження фізичної культури та спорту. З'ясуванню особливостей охорони життя та здоров'я особи під час спортивних заходів в історії російського кримінального законодавства приділив увагу О.А. Скворцов [8].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нез'ясованими все ще залишаються питання причин історичного виникнення та сучасного існування власне силових контактних видів спорту, що становлять високий ступінь ризику спричинення шкоди життю чи здоров'ю особи. Окремої уваги також потребує дослідження генези кримінально-правової регламентації заподіяння

шкоди під час занять спортом на основі аналізу історичних джерел кримінального права України.

Формулювання цілей статті

Завданнями пропонованого дослідження є проведення ретроспективного аналізу еволюції історичних актів вітчизняного кримінального законодавства в частині, що стосується нормативно-правової регламентації заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час спортивних заходів, а також з'ясування на цій основі історичних причин виникнення окремих силових і контактних видів спорту та чинників, що зумовлюють їх існування в наш час.

Виклад основного матеріалу дослідження

У науці фізичного виховання та спорту існують різноманітні теорії походження останнього, кожна з яких по-своєму обґрунтовує причини та соціальну обумовленість виникнення цього явища.

1. Теорія гри (К. Бюхер, К. Гросс, Ш. Летурно, Ф. Шиллер). Відповідно до положень вказаної теорії спорт з'явився як практика й підготовка до трудової та військової діяльності [1]. Людина розвивалася розумово та фізично завдяки праці, а трудовий процес виник із гри [2, с. 5]. За твердженням Б.Р. Голощапова, більшість сучасних видів фізкультурно-спортивної діяльності сягає своїм корінням у трудову діяльність (ігри з м'ячем, підняття важких речей, полювання, стрільба з лука тощо), військову справу (стрільба, метання, біг на різні дистанції, єдиноборства, сучасне п'ятиборство тощо), необхідність долати значні відстані, перепони, сили природи (кінний спорт, ковзанярський і лижний, гребля, крос, плавання, бар'єрний біг тощо) [3, с. 5].

Варто зазначити, що вказана теорія знайшла відображення у вітчизняній історії. Так, за часів Київської Русі широко розповсюдженими були кулачні бої [4]. Відомим був також судовий поєдинок як спір між двома сторонами, у якому правоту доводили змаганням між позивачем і відповідачем «на кулаках». Учасник, який переміг суперника, вигравав судовий про-

цес [5, с. 251]. За твердженням Ю.Т. Чихачова, наявність у той час насильницьких змагань була зумовлена необхідністю підтримувати належну фізичну форму та бойові навички чоловічого населення з метою захисту від постійних нападів завойовників (половців, татар та ін.) [6, с. 8].

2. Теорія магії, культу (К. Дім, Б. Жилет, В. Кербе, С. Рейнак). За твердженням вказаних науковців, фізичні вправи та ігри мають культове та твариноподібне походження [2, с. 5]. У контексті характеристики практичного втілення аналізованої теорії варто зазначити той факт, що на території Київської Русі, поряд із кулачними боями та судовим поєдинком, відомою була також «тризна» – заключна частина поховального обряду язичницьких слов'ян, урочисте прощання із загиблими воїнами у вигляді військових змагань з бігу, їзди на конях, кулачного та рукопашного бою, боротьби, стрільби з лука тощо. Ціль обряду – відігнати смерть від живих і продемонструвати свою життєздатність [7, с. 274]. Таким чином, є підстави вважати, що вказані змагання були своєрідним прообразом відповідних їм сучасних видів спорту.

3. Теорія надлишкової біологічної енергії (Г. Спенсер) розглядає спорт як біологічну необхідність, засіб реалізації природженого імпульсу руху. Прагнення до самореалізації є властивістю повноцінного життя та єдиним, що протистоїть смерті. Не менш важливою в цій теорії є необхідність у спорті як засобі звільнення від властивої людині агресивності, зайвої негативної енергії [1]. Заняття фізичною культурою та спортом розглядається як інстинкт, а тому суспільство не несе відповідальності за ті пороки, що вони породжують [2, с. 5]. Нам видається, що мається на увазі також заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи як негативні наслідки заняття окремими видами спорту.

4. Матеріалістична, марксистсько-ленінська теорія (Г.В. Плеханов, Н.І. Пономарьов). Відповідно до положень цієї теорії в основі виникнення спорту лежать два чинники – об'єктивний і суб'єктивний. До об'єктивного відноситься те, що у

процесі трудової діяльності (полювання, риболовля, збиральництво) людина постійно змушена була розвивати свої навички. Вправляючись, вона вдосконалювала фізичні якості (спритність, витривалість, швидкість, силу). До суб'єктивного чинника відноситься власне свідомість людини, яка придумала вправи для підготовки до трудової діяльності, встановила зв'язок між попередньою підготовкою та результатами полювання, а також організувала передачу досвіду отриманих навичок, тобто здійснювала фізичне виховання. На відміну від теорії гри, відповідно до положень матеріалістичної теорії спортивними ці вправи стали лише тоді, коли людина розпочала свідомо використовувати їх з метою розвитку власних фізичних якостей, виділивши з трудових дій у відносно самостійний вид діяльності [2, с. 5].

Як бачимо, фізична тренуваність, що систематично здобувалась у процесі історичної еволюції різноманітних силових видів змагальницької діяльності спортивної спрямованості, мала життєво необхідний характер і значною мірою обумовлювалась способом мислення, геополітичним розташуванням народу, особливостями світобачення, специфікою способу життя тощо [1].

Однак, із розвитком правової системи суспільства та становленням демократичних цінностей держава не могла не звертати увагу на проблему заподіяння шкоди життю та здоров'ю під час змагань, прототипів сучасних видів спорту. Очевидно, що заходи, які закінчувалися смертю чи тілесними ушкодженнями, із видовищних перетворилися в суспільно небезпечні [8, с. 6].

Уже в першому писаному джерелі вітчизняного права «Руській правді» (Просторовій редакції) у ст. 6 було встановлено: «Но оже будет убил или в сваде, или в пиру явлено, то такое ему платити по верви ныне, иже ся прикладывають вирою» [9, с. 64; 8, с. 6-7]. Оскільки кулачні бої нерідко проходили під час святкувань, на весіллях та бенкетах, можна припустити, що вказана стаття застосовувалась і в разі порушення правил їх проведення, за-

значає О.А. Скворцов. Однак, при відсутності прямої вказівки на кулачні бої більш правильним, на думку автора, буде припущення, що вказана стаття в основному передбачала відповідальність за умисне вбивство [8, с. 7]. Аналогічно регламентувалося вбивство на бенкеті в короткій редакції «Статуту князя Ярослава Мудрого про церковні суди» (1051-1054 рр.), у ст. 29 якого зазначалося: «Свадебное и сгородное бои и убивство, аже что учиниться и душегубство, платятъ виру князю с владыкою напольш» [9, с. 170; 8, с. 7].

У ст. 80 Псковської судної грамоти 1467 р. вказувалося: «А если кто с кем побьется в волости на пиру, или где инде, а только приставом не позовутся, а промеж себя прощенье возьмут, ино ту князю продажи нет» [9, с. 21]. Тобто, за заподіяння тілесних ушкоджень у процесі бійки чи кулачного бою винні особи не несли відповідальності, якщо в ході поединку не були порушені встановлені правила, а після його закінчення відбулося примирення суперників [8, с. 7-8].

У період XIV–XVII століть на землях України, що входили до складу Литви та Польщі, а з 1569 р. – Речі Посполитої, діяли Литовські Статути (1529, 1566 та 1588 рр.), Судебник Великого князя Казимира (1468 р.), Магдебурзьке право (зокрема, Саксонське Зерцало), польський законодавчий акт «Порядок», а також багато власне українських звичаєвих норм [10, с. 222], у яких, однак, не містилося жодних положень, що хоча б побічно стосувалися кримінально-правової охорони життя та здоров'я під час спортивних заходів.

Із приєднанням України до Росії (1654 р.) на її території почали діяти російські законодавчі акти, одним із найбільших та систематизованих було «Соборне Уложення» 1649 року. Як уже зазначалося, теорія кримінального права того часу вважала, що злочином є лише завідоме посягання, тобто не відносилися до категорії злочинних помилкові, необережні та випадкові діяння [11, с. 23]. Підтвердження цієї тези знаходимо у ст. 20 вищевказаного акта, норма якої вірогідно поширювалася також на позбавлення життя під час спортивних

заходів: «...кто каким нибудь обычаем кого убьет до смерти деревом, или камнем, или стреляючи из лука, или чем нибудь не нарочным же делом, а не дружбы и никакая вражды наперед того у того, кто убьет, с тем, кого убьет, не бывало, и сыщется про то допряма, что такое убийство учинилось не нарочно, без умышления, и за такое убийство никого смертию не казнить, и в тюрьму не сажати» [12, с. 250].

Як бачимо, підставами виключення кримінальної відповідальності за заподіяння смерті особі відповідно до положень вказаної статті були:

1) наявність звичаю, який допускав учинення таких діянь;

2) відсутність особистих неприязних відносин між заподіювачем шкоди та потерпілим;

3) відсутність умислу на позбавлення життя особи.

Військовий артикул 158 Петра I від 1715 р. передбачав заборону проведення дуелей, однак, як справедливо з цього приводу зазначає О.А. Скворцов, оскільки дуельний поєдинок проходив у зв'язку з образою однієї особи іншою, тобто з особистих неприязних відносин, вказана заборона жодним чином не стосується спортивних змагань [8, с. 9].

У 1743 р. з'являється проект першого Кодексу українського права «Права, за яким судиться малоросійський народ», який так і не став офіційним, однак його норми реально діяли [13, с. 125]. Положення документа, на жаль, жодним чином не стосувалися кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди під час спортивних заходів.

Відповідно до ст. 261 «Статуту благочиння або поліцейського», який діяв на території України з 1782 р., проведення загальнонародних ігор і забав у місті без дозволу управи тягло покарання у вигляді триденного утримання на хлібі та воді [14, с. 379]. За твердженням О.А. Скворцова, проведення у той час народних ігор, у тому числі кулачних боїв, відбувалося з дозволу та під контролем поліції з метою забезпечення дотримання учасниками встановлених правил [8, с. 9]. Підставою

для такого рішення вірогідно були факти заподіяння шкоди життю чи здоров'ю учасників цих заходів.

З 1840-1842 рр. джерелами кримінального права в Україні стали 15-й том Зводу законів Російської імперії 1832 р. та введене в дію з 1846 р. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. зі змінами від 1857, 1866 та 1885 років. Однак, зазначені акти, на жаль, не містили спеціальних положень стосовно кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди життю чи здоров'ю особи під час заняття спортом.

В Україні 20 листопада 1864 р. було прийнято і запроваджено «Статут про покарання, що накладаються мировими судьями», у ст. 38 якого зазначалося: «За сварки, бійки, кулачний бій чи іншого роду буйності у публічних місцях, а також за порушення громадської тиші винні підлягали арешту на строк не більше семи днів, або грошовому стягненню у розмірі не більше двадцяти п'яти рублів» [15, с. 400]. Таким чином, відповідно до положень вказаної норми, проведення кулачних боїв заборонялося. Причиною такого рішення, на наш погляд, поряд із необхідністю забезпечення громадського порядку, було також те, що під час змагань мали місце факти заподіяння шкоди здоров'ю їх учасників, у тому числі, зі смертельними наслідками.

Відповідно до § 291 Угорського кримінального уложення про злочини і проступки від 1879 р., що діяло на західноукраїнських землях, у разі, якщо смерть людини настала внаслідок незнання винним власної професії чи знань, або несумлінного їх виконання, або внаслідок недотримання існуючих у них правил, призначається ув'язнення до трьох років і грошовий штраф від ста до двох тисяч гульденів [16, с. 388]. Вважаємо, що ця норма також могла застосовуватись у випадках заподіяння смерті внаслідок порушення спортивних правил стосовно осіб, для яких заняття спортом входило у професійні обов'язки (спортсменів-професіоналів).

Ряд нормативно-правових актів, прийнятих на початку XX ст. (Кримінальне уложення 1903 р., Керівні начала з кримі-

нального права 1919 р., КК УРСР 1922 р., Основні начала кримінального законодавства 1924 р., КК УРСР 1927 р.), не містили жодних положень, що стосувалися б охорони життя та здоров'я під час спортивних заходів.

Варто зазначити, що у свій час правила проведення деяких видів змагань передбачали, що умисне заподіяння шкоди одним спортсменом іншому може спричинити настання кримінальної відповідальності [17, с. 62]. Ідеться про «Положення про змагання за першість СРСР з футболу 1938 року», у пункті 17 якого було передбачено, що вилучені з поля за дисциплінарні проступки гравці автоматично пропускають одну гру і в подальшому до рішення Головної спортінспекції до ігор не допускаються. У разі грубої навмисної гри – притягаються до кримінальної відповідальності [18, с. 15].

На думку Ю.В. Бауліна, такий підхід з огляду на категоричність і безапеляційність, а також те, що був сформульований у правилах громадської організації, а не нормативно-правовому акті, не може бути підтриманий. Більше того, історія підтвердила його практичне незастосування: жоден футболіст не був притягнутий до кримінальної відповідальності за грубу навмисну гру, яка спричинила травму суперника, хоча, безумовно, такі випадки мали місце [17, с. 62-63; 18, с. 15].

У 1958 та 1960 рр. було прийнято Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік і новий КК Української РСР відповідно. Однак, вказані акти також не містили спеціальних положень щодо кваліфікації заподіяння шкоди життю та здоров'ю під час спортивних заходів.

Заняття деякими видами спорту у досліджуваній період було обмеженим. Так, Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 24 грудня 1981 р. «Про доповнення Кримінального кодексу Української РСР статтею 224-1 і внесення зміни до статті 112 Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» було встановлено кримінальну відповідальність за незаконне навчання карате: «Порушен-

ня встановлених правил відкриття секцій спортивного карате або набору до них громадян чи навчання в секціях прийомів, заборонених спортивними правилами, а також самовільне, без дозволу відповідних органів, навчання прийомів карате, вчинені після застосування адміністративного стягнення за такі ж порушення, – караються позбавленням волі на строк до двох років або штрафом у розмірі до п'ятисот карбованців» [19]. Відповідну статтю було розміщено в Главі X КК УРСР, унаслідок чого вказане діяння кваліфікувалось як злочин, що посягає на громадську безпеку, громадський порядок і народне здоров'я. Цей крок, на наш погляд, був дещо нелогічним, оскільки під час вчинення насильницьких злочинів могли бути використані прийоми й інших контактних видів спорту, наприклад, боксу, дзюдо тощо.

Новий КК України набрав чинності 1 вересня 2001 р., однак він також, на жаль, не містить спеціальної норми, яка виключала б злочинність заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час заняття спортом.

Однією зі складових обґрунтування правомірності заподіяння шкоди під час заняття окремими силовими та контактними видами спорту, на наш погляд, є з'ясування причин їх існування в сучасних умовах, що можуть бути зведені до таких груп:

1. Історико-культурна та міжнародна традиція. Заняття деякими видами спорту є невід'ємним елементом національної традиції та культури народів, де вони виникли. Так, наприклад, дзюдо притаманне культурі Японії, ушу – Китаю, тайський бокс – Таїланду тощо. У свою чергу, автентичними для України можна вважати такі види спорту, як: козацький двобій та український рукопаш «спас». Той чи інший вид спорту був сформований у процесі історико-культурного розвитку конкретного народу, а тому його заборона та викорінення видаються практично неможливими та неприйнятними з позицій населення цих держав. Проте, справедливим буде зазначити, що вказаний висновок характерний не для всіх випадків, адже навряд чи істинно українськими можна вважати такі

види спорту, як, наприклад, французький бокс Сават, греко-римську боротьбу, карате, які, однак, є доволі поширеними в нашій державі. Вказана ситуація, вірогідно, пояснюється тим, що на певному етапі свого розвитку зазначені види спорту в силу різноманітних обставин набули широкої популярності, поширились у різних державах, стали елементом фізичної культури багатьох народів, які прагнули до порівняння своїх досягнень, виявлення кращих, задоволення спортивних амбіцій. З цією метою виникли різноманітні міжнародні змагання, що стали невід'ємним елементом міжнародного співробітництва держав у соціально-культурній сфері, а участь їх громадян у таких заходах – складовою престижу на міжнародній арені. Тому визнання в Україні вказаних видів спорту – данина міжнародній традиції, прояв прагнення нашої держави не відставати від світових соціокультурних тенденцій.

2. Необхідність зміцнення здоров'я та розвитку фізичних здібностей населення. Не викличе сумніву той факт, що заняття певними видами спорту нерідко виступає одним із найефективніших засобів реабілітації після різноманітних захворювань, травм чи ушкоджень, є запорукою ведення здорового способу життя та довголіття для людей старшого покоління, а також сферою реалізації фізичних даних (здібностей) молоді.

3. Необхідність здобуття окремими категоріями осіб захисних бойових навичок. Ідеться про заняття деякими силовими видами спорту як підготовку кадрів для Збройних сил держави та інших силових структур (органів МВС, СБУ, охоронних фірм тощо). Наприклад, існування таких видів спорту, як рукопашний бій та військово-спортивні багатоборства, значною мірою обумовлюється метою забезпечити фізичну готовність військовослужбовців до діяльності в бойових умовах.

4. Прагнення публіки видовищ і розваг як засобу проведення дозвілля. Видовищність окремих видів спорту (наприклад, боксу, футболу, хокею з шайбою) на сьогодні є надзвичайно високою, оскільки

вони приваблюють своєю яскравістю, непередбачуваністю та інтригою. Дух спортивної боротьби, демонстрація найвищої спортивної техніки, краса і пластика, очікування результату змагання викликає інтерес у мільйонів уболівальників [20, с. 49].

5. Комерційні чинники. Інтенсивна комерціалізація сучасного спорту пов'язується з отриманням доходів від спонсорської діяльності; продажу телевізійних прав на трансляцію найрізноманітніших змагань; рекламних кампаній; продажу білетів, символіки, атрибутики; засобів, одержуваних унаслідок укладення контрактів зі спортсменами і тренерами [20, с. 49].

Висновки

Узагальнюючи результати проведеного дослідження соціально-історичної обумовленості кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час заняття спортом, варто зробити такі висновки:

- до основних теорій походження силових контактних видів спорту відносяться: теорія гри; теорія магії, культу; теорія надлишкової біологічної енергії; матеріалістична теорія;

- факти кримінально-правового регулювання заподіяння шкоди життю чи здоров'ю особи під час спортивних заходів у історичних джерелах кримінального права мають поодинокий характер та здебільшого стосуються змагань-прообразів сучасних видів спорту;

- причини існування в наш час видів спорту, пов'язаних із високою ймовірністю заподіяння шкоди життю чи здоров'ю особи, можуть бути об'єднані в такі групи:

- 1) історико-культурна та міжнародна традиція;

- 2) необхідність зміцнення здоров'я та розвитку фізичних здібностей населення;

- 3) необхідність здобуття окремими категоріями осіб захисних бойових навичок;

- 4) прагнення публіки видовищ і розваг як засобу проведення дозвілля;

- 5) комерційні чинники.

До актуальних питань досліджуваної тематики, що потребують подальшого розроблення, варто віднести, зокрема: встановлення умов правомірності заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи

під час спортивних заходів як в Україні, так і зарубіжному законодавстві, а також виокремлення чітких правил кримінально-правової кваліфікації їх перевищення чи недотримання.

Список використаних джерел

1. Яковенко Ю. Теорії зародження спорту / Ю. Яковенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uastudent.com/teorii-zarodzhennja-sportu/>. – Загол. з екрана.
2. Пельменев В.К., Конеева Е.В. История физической культуры : Учебное пособие / В.К. Пельменев, Е.В. Конеева / Калинингр. ун-т. – Калининград, 2000. – 186 с.
3. Голощапов Б.Р. История физической культуры и спорта : Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Б.Р. Голощапов. – М. : Академия, 2001. – 312 с.
4. По наследству. Россия : стенка на стенку – русский кулачный бой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://vrn.best-city.ru/articles/?id=174>. – Загол. з екрана.
5. Рогов В.А. История государства и права России IX – начала XX веков / В.А. Рогов. – М., 1995. – 263 с.
6. Чихачев Ю.Т. Рукопашный бой : Учебник для курсантов и слушателей института / Под ред. Ю.Т. Чихачева – Ленинград, 1979. – 319 с.
7. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 608 с.
8. Сковрцов А.А. Причинение вреда жизни и здоровью при занятиях спортом : проблемы уголовно-правовой квалификации / А.А. Сковрцов; отв. ред. Н.А. Лопашенко. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 120 с.
9. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. – Т. 1. : Законодательство Древней Руси / Под ред. О.И. Чистякова. – М., 1984. – 430 с.
10. Омеляненко М.І. Питання розвитку кримінального законодавства України щодо встановлення порядку поводження з майном, на яке накладено арешт або яке описано чи підлягає конфіскації / М.І. Омеляненко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 4. – С. 220-225.
11. Бернер А.Ф. Уголовное право : Части общая и особенная : Учебник / А.Ф. Бернер. – С.-Пб., 1865. – 916 с.
12. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства / Под ред. О.И. Чистякова. – М., 1985. – 520 с.
13. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : навч. посібн. / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2000. – 392 с.
14. Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / Под ред. О.И. Чистякова; Отв. ред. тома Е.И. Индова. – М. : Юридическая литература, 1987. – 527 с.
15. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков : Судебная реформа. В 9-ти томах. Т. 8 / Отв. ред. Б.В. Виленский; Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1991. – 496 с.
16. Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави та права України : У 2-х томах / За ред. В.Д. Гончаренка. – Т. 1 – К., 2001. – 463 с.
17. Баулин Ю.В. Причинение вреда с согласия «потерпевшего» как обстоятельство, исключающее преступность деяния / Ю.В. Баулин. – Харьков : Кроссрод, 2007. – 99 с.
18. Футбол-89 : Справочник-календарь / Автор-составитель П. Алешин, под общ. ред. Б. Федосова. – М. : Московская правда, 1989. – 82 с.
19. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про доповнення Кримінального кодексу Української РСР статтею 224-1 і внесення зміни до статті 112 Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 24 грудня 1981 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.licasoft.com.ua/component/lica/?view=dir&type=1&base=1&menu=569815&id=%3C%3F%3D%24row%5B%ID%5D%3F%3E>. – Загол. з екрана.
20. Лубышева Л.И. Социология физической культуры и спорта : Учебное пособие / Л.И. Лубышева. – М. : Академия, 2001. – 240 с.

Актуальні проблеми психології

Особистісне та професійне самовизначення як психологічна основа реалізації особистості в діяльності

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Н.Л. Шеленкова

заступник декана
з навчальної роботи,
викладач кафедри психології факультету соціальної та психологічної освіти,
Уманський державний педагогічний університет

У статті викладено результати науково-теоретичної проблематизації питання щодо особистісного та професійного самовизначення як психологічної основи самореалізації особистості в діяльності. Здійснено теоретичний аналіз досліджень у розрізі висунутої гіпотези про те, що професійне формування майбутнього фахівця в процесі навчання у вузі детерміноване сукупністю його індивідуально-психологічних особливостей.

В статье изложены результаты научно-теоретической проблематизации вопроса личностного и профессионального самоопределения как психологической основы самореализации личности в деятельности. Осуществлен теоретический анализ исследований в разрезе выдвинутой гипотезы о том, что профессиональное формирование будущего специалиста в процессе обучения в вузе детерминировано совокупностью его индивидуально-психологических особенностей.

In article results of a scientific-theoretical problematization of a question of personal and professional self-determination as psychological basis of self-realization of the personality in activity are stated. Theoretical analysis of researches on this problem is carried out in a cut put forward hypothesis that professional formation of future expert in process of higher school training determined by the sum of its individual-psychological features making the basis of personal potential and conditions of their development.

Ключові слова: особистісне та професійне самовизначення, самореалізація особистості, професійне формування, майбутній фахівець, індивідуально-психологічні особливості.

Постановка проблеми

Теоретичний аналіз досліджень із зазначеної проблеми буде здійснено в розрізі висунутої гіпотези про те, що професійне формування майбутнього фахівця в процесі навчання у вузі детерміноване сукупністю його індивідуально-психологічних особливостей, що становлять основу особистісного потенціалу та умов їхнього

розвитку. Саме в такому разі можлива оптимальна побудова процесу професійної підготовки та його психологічного супроводу.

Поряд із особистісним не менш важливим для педагогічної психології є поняття професійного самовизначення, сутність якого – знаходження особистісних смислів обраної, освоюваної в навчанні

або вже виконуваної діяльності, а також – знаходження смислів у самому процесі самовизначення [1]. При цьому, зміст конкретної діяльності завжди повинен визначатися в контексті всього життя, інакше не буде самовизначення як цілісності [2]. Примітно, що М.О. Бердяєв був вражений думкою: «Нехай я не знаю сенсу життя, але шукання смислу вже дає сенс життя, і я присвячу своє життя цьому шуканню смислу» [3, с. 74].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сфері педагогічної психології достатньо розроблені та обгрунтовані питання психологічного забезпечення підготовки спеціалістів у різних напрямках. Визначилися основні напрями досліджень із психології професійного навчання, досліджень професіоналізму, психологічних аспектів його змісту та становлення в процесі навчання у вузі: нормативно-методичний (П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, І.А. Зязюн, Н.І. Пов'якель та інші), комунікаційно-технічний (Т.В. Кудрявцев, Ю.Л. Трофімов та інші), структурно-логічний (П.Я. Гальперін, В.І. Загвязинський, І.Я. Лернер, Н.Ф. Тализіна, К. Чарнецькі), суб'єктний (Ю.М. Забродін, Г.С. Костюк, Н.В. Кузьміна, І.П. Маноха, В.А. Петровський та інші). У їхній основі – уявлення про вимоги професії до фахівця (професіограми, моделі, стандарти), вони реалізуються як шлях зверху, шлях навчання, а не самостійного оволодіння студентом професійною діяльністю. У зарубіжних дослідженнях акцент робиться на формуванні ефективних педагогічних зразків і ролей на основі багатофакторних моделей професійно значущих особистісних якостей (S.McClark, A.McCay, Sh.Deny, S.N. Elliot, J.F.Fravers, D.A. Marphy та ін.). І в тому, і в іншому випадках підготовка майбутнього фахівця ґрунтується на засвоєнні знань, конкретних умінь, зразків, незважаючи на те, що разом із розробленням базової психологічної моделі людини (Ю.М. Забродін, С.Д. Максименко та інші) її автори обгрунтовують актуальність формування цілісного психологічного вигляду професіонала. Тому закономір-

но, що як системний підсумок професійної підготовки багато авторів визначають професійну готовність фахівця і як один із її найважливіших аспектів – психологічну готовність (І.О. Зязюн, Т.В. Кудрявцев, К.К. Платонов, В.О. Сластьонін та інші). Однак, цілісного уявлення про структуру особистісного потенціалу фахівця, шляхи та психологічні механізми його розвитку в педагогічній психології поки що немає. Останнім часом серйозно постало питання про роль духовно-моральних якостей особистості у професійному вигляді фахівця та оцінці рівня його професіоналізму (Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, В.Д. Шадріков та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Суперечність методологічних позицій, теоретичних конструктів, підходів до визначення рушійних сил, періодичності, цілей, форм у психологічній науці визначає необхідність створення концепції професіоналізації психолога та дослідження психологічного змісту цього процесу, чільне місце в якому посідає процес його особистісного та професійного самовизначення.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз поглядів вітчизняних і зарубіжних психологів на сутність і зміст особистісного та професійного самовизначення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Два рівні в розумінні професійного самовизначення виділяє Є.О. Клімов, зокрема: гностичний (перебудова свідомості та самосвідомості людини, що самовизначається) і практичний (реальні зміни соціального статусу людини) [4, с. 62-63]. У цьому зв'язку М.С. Пряжников формулює парадокс, що існує в житті: з одного боку, багато хто пов'язує самовизначення особистості з професійною діяльністю, роботою, але з іншого боку, неясно, для чого ж сама ця робота, який її смисл? Відомо, що багато людей трудиться лише для того, щоб на одержувану за робо-

ту винагороду реалізовувати зовсім інші свої потреби, далекі від цієї праці (щось купити, подорожувати, створити можливості для реалізації своїх захоплень, позапрофесійної творчості тощо). Постає питання про те, як досягти гармонії того, чим людина займається, і сенсу, який вона вкладає в це заняття [5]. Здатність особистості на кожному етапі свого життя займатися саме тим, що становить її особистісний смисл, характеризує, на думку А. Маслоу, особистість, яка самоактуалізується [6, с. 94-95]. Тому, можна стверджувати, що професіонал – це і є та особистість, яка самоактуалізується.

Професійне самовизначення більше співвідноситься із самоорієнтуванням студента, що виступає вже в ролі суб'єкта самовизначення [4, с. 15-21]. Кар'єра (за Д. Сьюпером) розглядається як послідовність і комбінація ролей, які людина виконує протягом свого життя (наприклад, ролі дитини, яка вчиться, відпочиваючого, працівника, громадянина, дружини, хазяїна будинку, батька). При цьому, сам вибір професії розглядається як подія, але відзначається, що все життя людини складається з постійних виборів, які чергуються, і у цьому розумінні кар'єра близька до життєвого самовизначення [7].

Відповідно до поглядів Є.І. Головахи, професійний вибір – «це рішення, що зачіпає лише найближчу життєву перспективу школяра», який може бути здійснений «як з урахуванням, так і без урахування віддалених наслідків ухваленого рішення» і «в останньому випадку вибір професії як достатньо конкретний життєвий план не буде опосередкований віддаленими життєвими цілями» [8, с. 29].

Професійні плани – це програма дій на вибір та освоєння професії. Професійні перспективи можна розглядати як «цілісну картину майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку програмованих та очікуваних подій, із якими людина пов'язує свої цінності та індивідуальний смисл життя. Ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани становлять ядро життєвої перспективи, без якого вона втрачає свою основну регулятивну функцію. Життєві

цілі та плани – це кінцеві та проміжні події певного типу. Звідси – подієвий підхід (життєві плани – це засоби здійснення життєвих цілей) [8, с. 29].

Більш складним є співвідношення понять «професійне самовизначення» та «особистісне самовизначення». Професійне самовизначення – це більш конкретне утворення, його простіше оформити офіційно (у вигляді диплома, сертифіката тощо). Особистісне самовизначення набагато складніше представити у вигляді офіційних заслуг і досягнень (диплома на право називатися особистістю немає). Професійне самовизначення більше залежить від сприятливих для цієї діяльності умов, а особистісне – від самої людини (часто саме в несприятливих умовах особистість по-справжньому проявляється, загартовується та розвивається). Це може бути віднесено до розряду парадоксів, як зазначає М.С. Пряжников, оскільки виходить, що лише у невідповідних, важких умовах можна говорити про особистісне самовизначення [5]. Насправді, і в сприятливих умовах завжди існує можливість виявити себе більш творчо, ніж це звичайно роблять деякі люди.

На думку В.Ф. Сафіна, можна було б так розмежувати власне професійне, життєве та особистісне самовизначення. В одному випадку роль опановує особистістю, це, скоріше, відповідає ситуації, коли певна соціальна та професійна роль накладає свій відбиток на конкретну людину. В іншому випадку сама особистість опановує роллю, використовуючи її як інструмент для перебудови своєї поведінки в різних ситуаціях [9]. Тобто, людина використовує роль лише як засіб, і на перше місце для неї виходять питання, пов'язані з самим смислом використання цієї ролі. У найцікавіших випадках людина не просто опановує роллю, а й отримує можливість створювати свої власні ролі, виходячи, таким чином, на справжню неповторність і унікальність.

Як зазначає В.Е. Чудновський, сенс життя «маленької людини» за своєю якістю та питомою вагою може перевершувати життєвий смисл «великого масшта-

бу», а сама проблема сенсу життя – це не стільки проблема «масштабу» здійснень, скільки «усвідомлення людиною своїх можливостей, постановка реальних, а не позахмарних цілей...» [10, с. 24].

Концептуальну модель професіогенезу регулятивних компонент мислення фахівця, що містить п'ять стадій, розробила Н.І. Повякель, зокрема: професійного орієнтування та накопичення, професійної адаптації, професійного становлення, професійної універсалізації та стереотипізації, професійної конструктивності та творчої самореалізації і саморозвитку [11].

У класифікації стадій розвитку професіонала Є.О. Клімов виділяє поряд з іншими такі:

- оптації – це стадія підготовки до життя, праці, свідомого та відповідального планування і вибору професійного шляху; відповідно, людина, яка перебуває в ситуації професійного самовизначення, називається оптантом;

- професійної підготовки, коли освоюються основні ціннісні та операційні характеристики обраної діяльності;

- розвитку професіонала, що характеризується подальшим входженням людини у систему міжлюдських відносин конкретної професійної спільності та подальшим розвитком усіх елементів структури суб'єкта діяльності [12].

У ході розгляду проблеми розвитку професіонала в підготовці важливо з'ясувати, яким чином відбувається формування різних психологічних систем особистості суб'єкта. Так, В.Д. Шадріков проаналізував і виділив такі лінії розвитку складових особистостей у професійній підготовці: формування мотивів діяльності, формування мети діяльності, формування програми діяльності, формування інформаційної основи діяльності, формування блоку прийняття рішень, формування підсистеми професійно важливих якостей, формування психологічної структури професійної діяльності [14, с. 34-130]. У розглянутій моделі міститься певна програма побудови цілісного процесу навчання та підготовки професіонала.

У дослідженнях виділено низку «психо-

логічних просторів» особистісного самовизначення, які можна позначити як життєві простори, оскільки самовизначення – це не лише і не стільки вибір професії, скільки вибір усього життя.

1. Життєві сценарії. Розглядаючи проблеми побудови людського життя, Е. Берн виділяє життєві сценарії [14], тобто програми поступального розвитку, вироблені в ранньому дитинстві під впливом батьків, і визначальну поведінку індивіда у важливих аспектах його життя. Сценарії охоплюють усе життя людини в подробицях, а стратегії розглядаються як загальні уявлення про людське життя.

На відміну від попередника, М.В. Розін звертає увагу на те, що не можна пов'язувати побудову життя із суто несвідомими впливами. Творчі люди, на його думку, будують своє життя так, начебто «пишуть поему». При цьому, побудова життя як поеми припускає виділення та реалізацію таких основних моментів: образ героя (образ себе як героя поеми); сюжет; трагедійність (переживання, без яких життя стає нецікавим і позбавленим сенсу); несподівані повороти [15].

Розглядаються й такі поняття як «стиль» і «спосіб життя», оскільки самовизначення для багатьох – це вибір певного способу життя і життєвий стереотип. Спосіб життя – це комплексний розгляд життєдіяльності (навчання, праця, побут, громадське життя), часто пов'язане з розглядом якості життя. Стиль життя – це тип поведінки людей, де акцент робиться на суб'єктивній і динамічній стороні життя окремої людини.

2. Види професій. На сучасному пострадянському просторі найбільш відома типологія професій, запропонована Є.О. Клімовим, де як критерій виступає відношення людини (суб'єкта праці) до предмета праці. Усі професії співвідносяться з п'ятьма основними групами: людина-природа; людина-техніка; людина-людина, людина-знакові системи; людина-художній образ [12]. Так, Л.А. Йовайша розділяв усі професії за переважаючими професійними цінностями: цінності спілкування, інтелектуальна активність, прак-

тико-технічна активність, художня активність, соматична активність, матеріальна (економічна) активність [16].

За рубежем найбільш відомою та популярною є типологія Дж. Голланда, заснована на співставленні типів особистості та професійного середовища [17]. Виділяють, зокрема, такі основні типи: реалістичний, дослідницький, соціальний, конвенційний, підприємницький, артистичний. Передбачається, що певному особистісному типові повинен відповідати свій тип професійного середовища, що й забезпечує більш повноцінну реалізацію особистості в діяльності. Також, Е. Шпрангер виділив такі цікаві для мети нашого дослідження типи: теоретична людина, економічна людина, естетична, соціальна, політична, релігійна [18].

3. Життєве поле і час. Життєве поле особистості, у межах якого і розгортається професійне та життєве самовизначення, виділяє М.Р. Гінзбург. При цьому, поле визначається ним як «сукупність індивідуальних цінностей, смислів і простору реальної діяльності – актуальної та потенційної, яке охоплює минуле, сьогодення і майбутнє» [19, с. 21-22].

Аналогічно виділяються психологічні простори для минулого та майбутнього. Зокрема минуле, що існує як досвід, по вертикалі (у ціннісно-смысловій площині) представлено установками та відносинами, а в горизонтальній площині (просторово-тимчасовій) – досвідом у його традиційному розумінні [20]. Відповідно, психологічне майбутнє в ціннісно-смысловій площині представлено уявною проекцією себе в майбутнє, а в просторово-тимчасовій площині – конкретним плануванням свого життя в часі, тобто життєвими та професійними планами.

На основі цього М.Р. Гінзбург виділяє такі типи особистісного самовизначення: гармонійне; стагнующе; безтурботне; безперспективне; негативне; захисне; фантазійне; прагматичне; гедоністичне; залежне; бездуховне; пасивне; невротичне; бездіяльне; відстрочене [19].

Цікаву типологію людей запропонував Б.С. Братусь, використавши для цього та-

кий критерій, як спосіб ставлення до інших людей: езопова людина; групоцентрична людина; гуманістична людина; духовна, есхатологічна людина [21].

У зарубіжних дослідженнях також запропоновано низку цікавих класифікацій особистості, пов'язаних із процесом її самовизначення та професійного розвитку. Так, цікаву і, на наш погляд, важливу типологію запропонував Е. Фромм, виділивши два основних типи характеру (орієнтацій) людини: плідну орієнтацію та неплідну. При цьому, сам «характер – це відносно стійка форма, що служить провідником людської енергії в процесі асиміляції та дисиміляції; орієнтації, за допомогою яких індивід вступає у відносини зі світом, становлять сутність її характеру» [22, с. 63].

Типи особистості з погляду самовизначення на прикладі вчених виділяє Г. Сельє. При цьому, він зазначає, що «ідеали створюються не для того, щоб їх досягати, а для того, щоб вказувати шлях» [23, с. 45].

Подані варіанти просторів самовизначення дають змогу здійснювати оцінку того, якою людиною хотіла б стати в процесі свого навчання, професійної підготовки та у професійній праці, заради чого взагалі варто вчитися і трудитися. Ми вважаємо, що в ході вирішення завдань формування майбутнього фахівця інформація про ці простори повинна використовуватися в навчальній роботі зі студентами, наприклад, когнітивної та ціннісно-смыслові підготовки.

Цікавими та перспективними в цьому аспекті є ідеї та розробки В. Франкла, який запропонував метод логотерапії для розгляду смыслові сторони людського життя [24]. Його екзистенційна концепція розглядає як свій центральний стрижень, що утворює головну ідею, збагнення людиною життєвого смислу, духовність, що володіє інтенційністю і трансцендентністю, як подієву сутність людини, яку, у свою чергу, визначає умовна свобода людини, що виражається в прийнятті рішень у їхній інтенції, і яка тягне за собою міру відповідальності за їхні наслідки.

Сутність професійного та життєвого самовизначення розглядають деякі автори як пошук смислу в обраній (освоюваній або вже виконуваній) діяльності та в усій своїй життєдіяльності у цілому, а також пошук смислу в самому процесі самовизначення. Так, міркуючи про сенс життя, В.Е. Чудновський вважає, що його сутність як психологічного феномена полягає в тому, що, виникаючи в результаті взаємодії зовнішнього та внутрішнього, він починає діяти як буферний механізм, що не допускає «як однобічного підпорядкування людини зовнішнім обставинам, так і сліпого її підпорядкування інстинктам і потягам» [10]. Як зазначає Н.Л. Карпова, сенс життя – це те, що робить людину індивідуальністю та вільною, що реалізується цей смисл через волю до життя, що неминуче приводить людину до створення і власного способу життя і що саме спрага життя – головний, якщо не єдиний, мотиваційний механізм волі до життя як самообілізації (особливо в екстремальних ситуаціях) [25, с. 179-180].

Більшість людей, зауважує М.С. Пряжников, обирають не стільки професію, скільки спосіб життя, де професія виступає як один із засобів, один із шляхів до привабливого способу життя. При цьому, сам спосіб життя часто пов'язується з рівнем життя, а також із місцем людини в суспільній ієрархії. У повсякденній свідомості існує думка, що все-таки головним сенсом людського життя є «заробляння грошей», які й визначають часто життєвий успіх і сам сенс людського існування. Однак, і тут виникає питання: «А самі гроші для чого?..» Гроші, як і різні посади, привілеї, нагороди та інше, – це також лише конкретні засоби (символи), що показують особливе становище людини, це засоби довести собі та іншим значущість власного існування. Причому, золити це можна не лише за допомогою грошей (наприклад, відомо чимало випадків, коли навіть хапуги-мільйонери раптом починали займатися щирою доброчинністю, а то й віддавали свої капітали якому-небудь монастиреві або притулку) [1]. Таким чином, можна виділити щось більш важливе, ніж

гроші. Це – почуття власної значущості. Проблема багатьох людей полягає в тому, як знайти своє місце в суспільній системі (у суспільній ієрархії), як зайняти більш гідне місце, що зрештою забезпечить повноцінне почуття власної значущості. Ця проблема часто визначає життя дуже багатьох людей і особливо проявляється в плануванні кар'єри, професійних, життєвих та особистісних задумах і перспективах, особливе місце серед яких посідає професійне формування під час навчання у вузі.

У результаті аналізу різних уявлень про процес професіоналізації, можна виділити два різні підходи до визначення його сутності. Перший пов'язаний із розвитком і саморозвитком особистості, а другий – із вписуванням людини в ту чи іншу систему професійної діяльності, тобто «оволодінням», «привласненням» цієї системи діяльності. Однак, тим, що об'єднує різні підходи до дослідження професіоналізації, є положення про взаємний вплив індивідуально-психологічних особливостей людини та соціокультурного середовища, про етапність процесу, про залежність особового розвитку та професійного становлення.

Висновки

По суті, індивідуально-особистісні особливості фахівця, функціональна структура діяльності та об'єкт професійної діяльності є провідними в процесі генезису професіоналізації суб'єкта діяльності, і в принципі можуть бути використані стосовно будь-якої професії. Отже, генеза професіоналізації психолога як суб'єкта діяльності не зводиться до розвитку її предметно-операційної, когнітивної та комунікативної сфер – у вигляді накопичення знань, навичок і вмінь, а припускає формування складних психічних систем регуляції її соціальної поведінки. Розгляд професіоналізації як двостороннього процесу, з одного боку, входження людини у професійне середовище, засвоєння нею професійного досвіду, оволодіння стандартами та цінностями професійного співтовариства, а з іншого – як процесу

активної реалізації себе, безперервного професійного саморозвитку, дали змогу | виділити три напрями його дослідження: змістовне, динамічне та інституційне.

Список використаних джерел

1. *Пряжников Н.С.* Профессиональное и личностное самоопределение. – М. : Ин-т практической психологии / Н.С. Пряжников. – Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
2. *Асмолов А. Г., Петровский В. А.* О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности / А.Г. Асмолов, В.А. Петровский // Вопросы психологии. – 1978. – №1. – С. 70-80.
3. *Бердяев Н.А.* Самопознание: Опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 220 с.
4. *Климов Е. А.* Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации / Е.А. Климов. – М. : Знание. Серия «Педагогика и психология». – 1983. – № 2. – 95 с.
5. *Пряжников Н.С.* Психологический смысл труда / Н.С. Пряжников. – М., 1997.
6. *Калина Н.Ф.* О самоактуализации личности // А. Маслоу. Психология бытия. Пер. с англ. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 1997. – С. 283-300.
7. *Михайлов И.В.* Проблема профессиональной зрелости в трудах Д.Е. Сьюпера / И.В. Михайлов // Вопросы психологии. – 1975. – №5. – С. 110-122.
8. *Головаха Е.И.* Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1988. – 144 с.
9. *Сафин В.Ф., Ников Г.П.* Психологический аспект самоопределения / В.Ф. Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65-74.
10. *Чудновский Н.Э.* Смысл жизни : проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» / Н.Э. Чудновский // Психологический журнал. – Т.16. – 1995. – № 2. – С. 15-26.
11. *Повякель Н.И.* Психологічні умови професійного розвитку мислення та конкурентоспроможність сучасного фахівця з практичної та прикладної психології / Н.И. Повякель // Актуальні проблеми психології. Том 1. : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002, частина 6. – С. 284-288.
12. *Климов Е.А.* Развивающийся человек в мире профессий / Е.А. Климов. – Обнинск : МГУ, Центр «Детство», 1993. – 56 с.
13. *Шадриков В.Д.* Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В.Д. Шадриков. – М. : Наука, 1982. – 185 с.
14. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
15. *Розин В.М.* Психология судьбы: программирование или творчество / В.М. Розин // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 98-105.
16. *Йовайша Л. А.* Педагогика профессиональной ориентации / Л.А. Йовайша. – Каунас Швиеса, 1978. – 246 с.
17. *Процицкая Е.Н.* Джон Голланд о выборе профессии / Е.Н. Процицкая // Школа и производство. – 1993. – № 4. – С. 20-22.
18. *Шпрангер Э.* Основные идеальные типы индивидуальности / Психология личности : тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 55-59.
19. *Гинзбург М.Р.* Психологическое содержание жизненного поля личности старшего подростка / М.Р. Гинзбург // Мир психологии и психология в мире, 1995. – № 3. – С. 21-28.
20. *Лактіонов О.М.* Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / О.М. Лактіонов / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 36 с.
21. *Братусь Б.С.* Психология. Нравственность. Культура / Б.С. Братусь. – М. : Менеджер, Роспедагогство, 1994. – 61 с.
22. *Фромм Э.* Человек для себя / Э. Фромм. – Минск : Коллегиум, 1992. – 253 с.
23. *Селье Г.* От мечты к открытию : Как стать ученым / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1987. – 368 с.
24. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
25. *Карпова Н.Л.* Психологические аспекты проблемы смысла жизни / Н.Л. Карпова // Психологический журнал – 1996. – Т. 17. – № 2. – С. 178-183.

Ризики у формуванні ідентичності дитини в процесі її вікового розвитку

Т.В. Бондаренко

психолог Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, аспірант кафедри загальної та практичної психології, Університет менеджменту освіти НАПН України

Науковий керівник

Г.М. Бевз,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології, Університет менеджменту освіти НАПН України

Статтю присвячено дестабілізуючим факторам впливу на розвиток ідентичності у дітей до підліткового віку. Розкрито зв'язок між дериваційними умовами та змінами в розвитку ідентичності дітей у їх наслідку на основі аналізу наукових джерел.

Статья посвящена дестабилизирующим факторам влияния на развитие идентичности у детей до подросткового возраста. Раскрыта связь между депривационными условиями и изменениями в развитии идентичности детей в их следствии на основании анализа научных источников.

The article is devoted to the destabilizing factors of influence on development of identity for children to the teens-age. On the basis of analysis of a doctrine sources the connection between derivation conditions and changes in development of children's identity were developed.

Ключові слова: ідентифікація, прихильність, деривація, дестабілізація, рання сепарація, травма, ізоляційні умови.

Постановка проблеми

Уведення в Україні такої форми замісної опіки над дитиною, як прийомні сім'ї, поставило перед практиками ряд суттєвих питань, що потребують наукового осмислення. Прийомні діти, як правило, мають низку труднощів, пов'язаних із їхнім переміщенням, втратами значущих зв'язків, відсутністю інформації про кривну родину, або досвідом проживання в асоціалізованій сім'ї, що може створювати ризики для формування їхньої ідентичності. Оскільки в країні триває реформа системи опіки над дітьми та все більше поширюється практика влаштування дітей у прийомні сім'ї, видається актуальним вивчення особливостей розвитку некривних дітей, зокрема питань формування їх ідентичності в умовах прийомної сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню феномена ідентичності присвятили свої праці Е. Еріксон, Н. Холланд, Д. Марсія, Х. Ремшмідт, С. Мадді, Б. Шефер, Б. Шледер, Ю. Хабермас, Д. Мід, Е. Гоффман, Р. Фогельсон, П. Бергер, Т. Лукман, А. Ліпкіна, М. Ярошевський, А. Кузмін. Більшість учених визнають ба-

гатоликість і множинність чинників, що впливають на його формування. Соціальні психологи (К.В. Коростеліна, С. Московічі, Л.Е. Орбан-Лембрик, Г.У. Солдатова, Дж. Шрогер, С. Стрікер та інші) визначають соціальну ідентичність як важливий регулятор міжгрупових відносин. У вивченні ідентичності набуває значущості генетичний підхід (С.Д. Максименко), а також структурний (Б.Г. Анан'єв). Незважаючи на широкий обсяг дослідницького матеріалу, наукове осмислення процесів формування ідентичності у дітей із сирітським статусом залишається поза увагою вчених.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наразі немає вітчизняних досліджень стосовно розвитку ідентичності у прийомних дітей, що вказує на актуальність постановки цієї наукової проблеми та пошуку шляхів її вирішення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз наукових напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених з питань впливу деприваційних і травма-

тичних факторів на формування та розвиток ідентичності дитини та їх поведінкові презентації. Завданням дослідження є визначення чинників впливу на розвиток ідентичності в умовах втрати батьківської опіки та їх наслідків у психологічному розвитку дитини. Методом дослідження слугував науковий аналіз літературних джерел із питань розвитку ідентичності дитини та її порушень унаслідок внутрішніх і зовнішніх несприятливих впливів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ідентичність визначається як центральне надбання особистості та підґрунтя для становлення успішної та гармонійної людини. Науковці визначають, що результатом розвитку ідентичності є особистісні новоутворення у сфері самовизначення, що стосуються цінностей і цілей життя, міжособистісних взаємин, гендерної та сексуальної орієнтації, професії, референтної групи, етнічної приналежності, а також моральних, релігійних і статеворольових ідеалів [3; 4; 6; 8]. Наскрізним процесом становлення ідентичності є усвідомлення власного «Я», визначення своєї подібності та відмінності від інших людей, що відображається в самосвідомості особистості та її здатності до самостійності та саморегулюючої поведінки (Е. Еріксон, С.Л. Рубінштейн, Дж. Мід, В.В. Столін).

В умовах значущого оточення, через інтегрування варіативного визначення соціальних ролей (жінка, чоловік, мати, дружина, друг, приятель тощо) відбувається процес формування цілісного уявлення індивіда про себе, як людину тієї чи іншої статі з певним репертуаром ролей, що розвиваються в часі (минулому, теперішньому та майбутньому: хлопчик – юнак – чоловік; дівчинка – юнка – жінка) і рольовому визначенні – син, батько, дядько, дід; донька, мати, тітка, баба. Доведено, що порушення стабільності щодо первинного кола соціалізації прийомної дитини не сприяють формуванню її здорової ідентичності та вносять викривлення у формування подальших соціальних і особистісних уявлень дітей із прийомних сімей [4; 6]. Науковцями доведено, що депривацій-

ні умови суттєво впливають на розвиток дитини, у тому числі на формування її ідентичності. Дитина, яка залишилася без батьківського піклування, особливо відчуває деприваційні впливи.

У дослідженнях вітчизняних і західних психологів (І.В. Дубровіна, З. Матейчек, А.М. Прихожан, А.Н. Толстих, Н.К. Асанова, Л.В. Долинської, В.С. Мухіна, Н.Ю. Максимова, М.І. Лисіна) подано порівняльну характеристику дітей, які залишилися без батьківського піклування [1; 2; 4; 6; 7]. Основним чинником, що впливає на розвиток дитини, позбавленої можливості виховуватися в сім'ї, є психічна депривація, яка виникає внаслідок того, що дитина позбавлена можливості задовольнити основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою та протягом достатнього часу. До основних життєвих потреб можна віднести потреби в різноплановому та розвиваючому оточенні; в емоційних зв'язках перш за все з матір'ю, батьком і близькими людьми, які повинні їх забезпечити; наявність затишку для дитини, відчуття комфорту, захищеності, довіри, постійності та доброзичливості оточуючого середовища, що потім сприяє здатності до самореалізації. Психічна депривація розрізняється за формами прояву стосовно того, яких саме життєво необхідних факторів не мала дитина. Діти, позбавлені батьківського піклування, можуть одночасно переживати кілька видів деприваційних впливів, чим і зумовлюється їхній подальший розвиток як у психофізіологічному, так і особистісному напрямках [3; 5].

Аналіз оглядових публікацій Х. Волффгейм (1958-1959) про стан дітей після перебування в концентраційних таборах показує, що через 2-3 місяці реабілітації діти мали вже здоровий вигляд. Однак, у ракурсі вирішення проблем прийомної сім'ї, привертає увагу висновок М. Ейнсуорт про те, що нетривалий деприваційний досвід, який піддається швидкій реабілітації без наявних наслідків, не проходить безслідно та залишає або підвищену вразливість, або готовність використати захисні компенсаторні механізми, якщо виникне будь-яка подібна несприятлива

ситуація в житті дитини [14]. Глибину цих порушень визначає взаємодія індивідуальних особливостей організму дитини та несприятливих умов середовища, у якому вона перебуває. Саме індивідуальні передумови (стать, вік, конституційні якості, психічні властивості), які вносить сама дитина в негативну життєву ситуацію, є визначальними для особливостей її розвитку та ступеня деприваційних уражень: від мінімальних до максимально загрозливих для життя та здоров'я.

Дослідження сфери спілкування, проведені В. Мухіною [7], показали, що дитина, яка зростає в умовах установи інтернатного типу, не засвоює навичок продуктивного спілкування. Науковець звертає увагу й на серйозні порушення структури самосвідомості дітей-сиріт, результатом яких є негативне ставлення до власної особистості; неможливість співвіднесення себе сьогоденного із собою в минулому та майбутньому; проблеми статевої ідентифікації, які відбиваються в неясному та спотвореному уявленні про майбутню статевою роль, в ускладненні формування статево-рольових еталонів і стереотипів поведінки. Реалізація домагань на визнання реалізується найчастіше через фізичну силу в середовищі однолітків, а часом і через асоціальні форми поведінки.

Приклади впливу ізоляційних умов та функціонування образу «Ми» серед дітей, які виховуються в закладах, яскраво ілюструють А. Прихожан і Н. Толстих. Під час їхнього дослідження діти перебували у звичайних обставинах, у своїх кімнатах. Через деякий час в інтернаті розпочали ремонт, дітей повинні були розподілити по різних установах. З'ясувалося, що навіть загони, де діти постійно конфліктували, стали дружними та вимагали, щоб усіх перевели кудись тільки разом [2, с. 101].

Феномен «Ми» – протилежний феномену ідентифікації, який є початком формування та розвитку ідентичності. Ідентифікація – це феномен ототожнення суб'єктом себе із взірцем. Матеріали зарубіжної та вітчизняної літератури дають змогу розширити тлумачення внутрішніх механізмів ідентифікації. Ідентифікація

– це не лише усвідомлене наслідування (М. Форверг), а й копіювання (А. Бандура), засвоєння (Д. Гевіртц), установлення відносин (Р. Адабек, Е. Дейгер), уподібнення (М. Герберт, Б. Паригін) [13, с. 91]. Ідентифікація означає стимулювання специфічного соціально-психологічного мислення, пов'язаного з циклами процесів ототожнення та відчуження кожним індивідуальним або груповим «Я» з тими, хто поруч. Вона забезпечується також формуванням певних взірців, які слугуватимуть референтними зразками та ідеалами, що виконують завдання контролю та порівняння. За рахунок виокремлення і моделювання елементів ідентифікаційного процесу відбувається проєктивне перетілення «Я» і «не-Я» [13].

Механізм формування «Ми-образу» пов'язаний із феноменом групової залежності, завдяки чому виникає те відчуття безпеки, захищеності та безумовного прийняття, яке дала б дитині родина. В умовах життя без батьківського піклування стихійно складається інтернатське «Ми». Від чужих вони всі разом готові отримати особисту користь. При цьому, усередині групи діти можуть жорстоко поводитися зі своїми однолітками. Ця позиція формується через нереалізовану потребу в любові й визнанні, через емоційно нестабільний статус дитини [7, с. 5]. Наявність «Ми-образу» є захисним фактором, що допомагає дітям вижити в умовах системи закладів. Без прийнятних зразків поведінки формується психологічний бар'єр, який є однією з причин появи страху та почуття невпевненості під час контактування з відкритим світом.

Ще одним аспектом, на який варто звернути увагу, є дослідження російського професора Н.К. Асанової. При вивченні психосоціального розвитку немовлят і дітей, що виховуються в закладах опіки, вона вказує на встановлення твердих меж «Я» і через це усвідомлення себе й інших, як на аспект здорового психосоціального розвитку індивіда [2]. Це усвідомлення будується насамперед через реальну й ефективну взаємодію, усередині якої й може встановлюватися відчуття особистої

ідентичності. Маленькі діти і травмовані діти в «сирітських» установах не розвивають ефективний контроль меж або тверду ідентичність. Дослідник вказує на необхідність обачності в перетині меж простору дитини для створення благополучних факторів у розвитку ідентичності. Цей ефективний контроль над межами має позитивний вплив на розвиток ідентичності, що виявляється в сильному почутті приналежності до того, що є в середині (свій внутрішній світ), що надзвичайно важливо для ідентифікації як процесу формування ідентичності. Це виражається у відчутті приналежності «мого місця», або «нашого місця», де є «я» і до чого «я» належу та «ми» належимо разом. Діти не можуть отримати ідентичність, ідентифікуючись із цілим великим виховним інститутом. Вони розвивають свою ідентичність через безпечне «контейнування», що містить у собі те, що має відношення лише до маленької частини з цього великого закладу, маленької кімнати, свого ігрового куточка тощо. Тут же Асанова говорить про феномен «множинної нерозрізної турботи», яка зовсім не сприяє, а навпаки шкодить установленню безпечної ідентичності, оскільки ставить перешкоди дитині на шляху ознайомлення з ідентичністю інших, таких необхідних для встановлення особистої ідентичності.

Розвиток дітей, які виховувалися поза сім'єю, свідчить не про збочення в розвитку особистості, а про формування принципово інших механізмів її активності, які, даючи змогу пристосуватися до життя в інтернатній установі, обмежують її входження в суспільне соціальне оточення [2].

Наслідком є неминучі втрати в житті дітей-сиріт, вироблення механізму захисту від душевного болю – байдужості та черствості. Дефіцит адекватного спілкування з дорослими та дітьми, що є характерним для вихованців інтернатних установ, зумовлює розвиток неадекватності в побудові моделі подальшого спілкування: переважання захисних форм поведінки у конфліктних ситуаціях, що проявляється в нездатності до конструктивного вирішення проблемних ситуацій, агресивних

спалахах, прагненні перекласти відповідальність на інших. Відсутність постійної значимої фігури та безумовного прийняття дорослим дитини, тиск ситуації, необхідність постійно пристосовуватися знижує активне ставлення до життя, а отже, створює умови для підвищення конформізму – схильності уникати прийняття самостійних рішень, пасивна, пристосовницька орієнтація на запропоновані стандарти оцінок, поведінки [3].

Численні дослідження Н.В. Тарабріної, Л.В. Трубіциної, К. Хорні, Е.Г. Ейдемиллер та інших доводять, що в дитячому віці саме хронічні психотравмуючі ситуації мають найбільш патогенний вплив на розвиток особистості дитини, оскільки безпосередньо витікають із сімейних відносин і тісно пов'язані із взаємодією між дітьми та батьками [5; 8; 9].

Один із чинників, що впливають на формування ідентичності, – феномен прихильності, який є як її необхідною базою, так і окремою якісною характеристикою особистості. Дослідники поняття «прихильність», а саме: Р. Шпіц, Дж. Боулбі, М. Ейнсуорт, М. Мейн, В. Фалберг та інші – визначають його як тривалий зв'язок між двома людьми, що не залежить від їх місцезнаходження та є джерелом емоційної близькості. Прихильність також розвивається в декілька стадій і має ті ж індикатори, що й ідентичність у ранньому віці.

Варто підкреслити, що вчені довели негативне значення для подальшого розвитку дитини як довготривалого, так і короткотривалого розлучення з матір'ю (Анна Фрейд, Rutter, Fahlberg, Bowlby та інші) [14].

Так, Дж. Боулбі стверджує, що рання розлука з матір'ю призводить до синдрому «афективної тупості». Унаслідок ранньої сепарації у дитини формується активне неприйняття самої себе, нездатність до дружби, любові, відсутність спільності, подібності з іншими людьми, нехтування собою та іншими. Найчастіше все це знаходить своє вираження та розрядку в агресії, що спрямована на інших людей, і проявляється або на зовнішньому рівні (задикуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресив-

на жестикуляція), або на внутрішньому, прихованому (озлобленість, недоброзичливість, готовність «дати здачу» в найдошкульніший момент, зірвати зло на будь-кому).

Тривалі негативні переживання дитини через відсутність емоційних контактів із близькими дорослими можуть призвести до негативних наслідків – формування комплексів. Один із таких комплексів К. Обуховський називає комплексом «Попелюшки». Дитина, яка має такий комплекс, відчуває себе гіршою за інших дітей, але водночас вірить у якесь диво, у те, що одного щасливого дня все зміниться [12].

Відсутність досвіду взаємодії негативно позначається на емоційному, когнітивному та особистісному розвитку дітей. Неповноцінне спілкування з дорослими породжує ланцюг деформацій у міру дорослішання. У дослідженнях Т.М. Землянухіної та М.І. Лисіної [12], які вивчали особливості спілкування у вихованців інтернатних закладів у ранньому віці, показано, що у дітей, які виховуються без сім'ї, пізнавальна активність є набагато нижчою, ніж у їхніх однолітків із сім'ї. З віком різниця між двома групами збільшується; діти, які виховуються в сім'ї, випереджають у своєму розвитку тих, які виховуються в закладах інтернатного типу.

Для того, щоб відстежити ієрархію впливу насильства на розвиток ідентичності дитини, необхідно визначити наслідки насильства залежно від його виду. Зокрема, психологічне насильство негативно позначається на спроможності дитини довіряти. Вона відчуває тривогу та небезпеку. Сфера самосвідомості зазнає негативних деформацій, оскільки дитина відчуває себе «ніким», отже, формується спотворене розуміння того, хто «Я» і яке місце займаю в суспільстві. У жертви (дитини) закріплюється почуття даремності, нікчемності, непривабливості, неповноцінності. Оскільки вона не відчуває себе прийнятою, потрібною, на щось здатною, майже припиняється розвиток мотиваційної сфери, адже відчуття нездатності гальмує формування інтересу до навчання, праці, творчої діяльності тощо. Тому,

деформації зазнає й пізнавальна сфера дитини, через відсутність стимулювання інтересу до навчання та праці.

Під впливом сексуального насильства дитина зазнає психічної травми також на рівні емоційної сфери та сфери самосвідомості – виникає депресія та відчуття безнадійності. Можливим є вияв недиференційованості емоційної сфери, відчуття провини та сорому, гнів, лють, некерований вибух емоцій узагалі. До того ж, можуть мати місце думки про самогубство, особливо в підлітковому віці. На рівні сфери самосвідомості дитина відчуває свою нікчемність, бездарність, неприйняття самої себе. Усе це гальмує розвиток мотиваційної та пізнавальної сфер дитини, оскільки відсутній інтерес не лише до навчання, праці, а й до життя в цілому.

Нехтування спричиняє емоційні переживання самотності, непотрібності, відчуження. Оскільки батьки залишають дитину наодинці в її «виховному просторі», відповідно не навчають ставити цілі, долати життєві перешкоди. Проте, якщо інтерес до навчання в дитини є, але відсутні засоби для нього, то у класному колективі вона відчуває сором, безпорадність, комплекс неповноцінності. [8]. Отже, у кожному конкретному випадку симптоматика дітей, позбавлених батьківської опіки, має різні якісні характеристики, що зумовлюються, у першу чергу, причиною самого сирітства, наявним індивідуальним резервом дитини, тим, у якому віці вона потрапила в сирітський заклад, та особливостями стрес-фактора, що в ситуації біологічного сирітства виступає як гострий, а в ситуації соціального сирітства – хронічний чинник. Ці чинники в ситуації соціального сирітства, за відсутності будь-яких відомостей про дитину, можуть утруднити проведення та ефективність психологічної корекції.

Дослідження засвідчують складність аналізу ризиків формування ідентичності, які слід проводити паралельно на двох рівнях: макрорівні – це соціально-економічні чинники, тобто вид сирітства (біологічна сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, яка проживає в інтер-

наті тощо) і сімейний статус дитини, що втратила батьківську опіку; та мікрорівні – небажана вагітність, психотравмуючий вплив біологічної сім'ї, жорстоке ставлення або насильство над дитиною.

Висновки

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що вилучення дитини з її середовища, втрата значущих людей, дериваційні впливи, травми, насильство та нехтування потребами розвитку дитини несуть ризики щодо формування її ідентичності. Глибина негативних наслідків для розвитку ідентичності варіюватиметься залежно від: 1) часу перебування дитини в несприятливих умовах розвитку (депривація, насилля тощо); 2) досвіду відносин

дитини з батьками або дорослими, які їх заміщували (досвід ранніх відносин із дорослими, прихильність, умови вилучення чи сепарації від значущих дорослих); 3) внутрішніх особистісних характеристик (рівень психічного розвитку, поведінкові та невротичні розлади, здатність до адаптації тощо). Дослідження підтвердило відсутність прицілних наукових праць щодо розвитку у дітей, які зростають у некревній родині, їхньої ідентичності та особливостей перебігу процесів її формування.

Проаналізовані та виділені в статті чинники деструктивного впливу на формування тотожності дитини можуть бути орієнтиром для побудови подальших наукових досліджень в означеній сфері, зокрема відносно дітей із прийомних сімей.

Список використаних джерел

1. Асанова Н.К. Руководство по предупреждению насилия над детьми : Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических вузов / Н.К. Асанова. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 230 с.
2. Прихожан А.М. Психология сиротства. 3-е изд. / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – С.-Пб. : Питер, 2007. – 416 с.
3. Дитина в прийомній сім'ї : Нотатки психолога / Г.М. Бевз, І.В. Пеша. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001.
4. Діти державної опіки : проблеми, розвиток, підтримка / За ред. М. Боришевського, Г. Бевз. – К., 2005. – 375 с.
5. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки : Навч. посібник / Н.Ю. Максимова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 308 с.
6. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте. Авиценум / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага, 1984.
7. Лишённые родительского попечительства : Учебное пособие для студ. пед. институтов, университетов / Ред. В.С. Мухина. – М. : Просвещение, 1991. – 235 с.
8. Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка : пособие для психологов и педагогов / И.А. Фурманов, Н.В. Фурманова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 319 с.
9. Удовенко Ю.М. Вплив несприятливих умов соціалізації на психічний розвиток дитини : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 260 с.
10. Жестокое обращение с детьми. Помощь детям, пострадавшим от жестокого обращения, и их родителям / Под. ред. Т.Я. Сафоновой, Е.И. Цимбала. – М., 2001. – 124 с.
11. Психологические особенности формирования личности школьника / Под ред. И.В. Дубровиной. – М. : АПН, 1983. – 138 с.
12. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / М.И. Лисина. – М., 1984. – 220 с.
13. Швачко О.В. Соціальна психологія : Навч. посібник / О.В. Швачко. – К. : Вища школа. – 2002. – 111 с.
14. Боулби Дж. Привязанность: Пер. с англ. / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.

Етимологія та сутність поняття «психологія безпеки»

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних
наук,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто етимологію поняття «безпека» та одного з її аспектів – «психологія безпеки», що вирішує завдання інтеграції теоретичних основ дослідницької роботи та осмислення технологій практичної діяльності фахівців стосовно психологічних характеристик безпеки людини та суспільства.

В статье рассмотрена этимология понятия «безопасность» и один из его аспектов – «психология безопасности», которая решает задачи интеграции теоретических основ исследовательской работы и осмысления технологий практической деятельности специалистов относительно психологических характеристик безопасности человека и общества.

The article is dedicated to the concept of security and the etymology of one of its aspects – the «psychology of security». In a separate area of psychological knowledge psychology job security solves integration of theoretical foundations of research and understanding of technology practice professionals in the psychological aspect of the safety of man and society.

Ключові слова: безпека, психологія безпеки, ризики, загрози, небезпеки.

Постановка проблеми

Життя та діяльність людини протягом усієї історії її існування завжди пов'язані з різноманітними ризиками, загрозами, небезпеками, які у звичайних ситуаціях створюють певні труднощі, а в складних та екстремальних стають небезпечними та загрозливими. Забезпечення безпечного життя людини є більш нагальною й актуальною проблемою. Якщо забезпечення фізичної безпеки людини вивчається давно й ґрунтовно, то інші аспекти (інформаційний, економічний тощо) – порівняно недавно. Психологічний компонент безпеки завжди враховувався в ході вивчення різних площин безпеки, але останнім часом нагальним є виділення психологічної безпеки як самостійного напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Роботи з проблем безпеки мислителів минулого (Платон, Аристотель, Цицерон і багато інших) та дослідження сучасників (В.Г. Волович, Г. Силласте, В.А. Медведєв, Д.Г. Негодов, А.С. Прудников, Л.В. Брусніцин, М.В. Грищенко, та інші) свідчать про те, що безпека розглядається

як захищеність від природних і суспільних катаклізмів, якість такого стану життєдіяльності людини, за якого в часі не знижується ймовірність досягнення головної життєвої мети. Вона сприймається як одна з основоположних цінностей. Людська цивілізація найбільш значимим орієнтиром свого розвитку вбачала безпеку людини як основу збереження досягнутого позитиву та можливості подальшого самовдосконалення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Історія людської цивілізації була б неможливою без історії життя окремої людини. Від народження до смерті вона перебуває в оточенні різних предметів і явищ, що як забезпечують її життєдіяльність, так і становлять загрози. Наприклад, вода є необхідною для життя людини, але може й спричинити її смерть. Вогонь може або зігріти, або спалити. Увесь зовнішній світ є безпечним або небезпечним залежно від розумної міри його використання.

Людина відповідно до власного розуму та життєвого досвіду, як особистого, так

і громадського, використовує зовнішній світ для своєї життєдіяльності. Вона виживає в зовнішньому середовищі, пристосовуючись до нього або змінюючи його чи місце існування. Вижити людина може в умовах, ступінь загроз яких для її життя є допустимим, інакше вона гине. Таким чином, людина виживає в безпечному для неї середовищі, і проблема забезпечення безпеки була завжди актуальною як основна умова виживання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд етимології поняття «безпека» та одного з його аспектів – «психологія безпеки», а також сутність і понятійне осмислення безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження

Спроби тлумачення поняття «безпека» здійснювались активно. Наприклад, В.І. Даль у «Тлумачному словнику живої великоросійської мови» трактує це поняття як стан, властивість за прикметником «безпечний» і одночасно – дію. Безпечний – означає незагрозливий, той, що не може заподіяти зла чи шкоди, нешкідливий, збережений, вірний, надійний. Безпека – це відсутність небезпеки, збереженість, надійність. Безпечити (когось) – захищати, забезпечувати відсутність небезпеки. Небезпека – стан, властивість за прикметником «небезпечний». Небезпечний – означає ненадійний, загрозливий, той, що несе шкоду, біду, хворобу, нещастя. Слова «небезпека» і «безпека» характеризують якість, властивість, стан [1].

Також І.А. Брокгауз та І.А. Ефрон у «Енциклопедичному словнику» дають пояснення поняттям «небезпека» і «безпека», що характеризуються різним рівнем небезпеки, безпека досягається усуненням небезпеки. У граничному абсолютному значенні слова «безпека» розуміється стан із повною відсутністю небезпеки [2].

Мовознавець С.І. Ожегов у «Словнику російської мови» дає визначення спорідненим поняттям: «безпека» – це стан, за якого не загрожує небезпека кому-небудь або чому-небудь, а «безпечний» – не загрозливий небезпекою [3].

У тлумаченнях захист від небезпеки розуміється як силова функція, захищати – означає обороняти, закривати, загороджувати що-небудь; це річ, предмет, явище, що приховують, охороняють, огороджують когось або щось.

Багато сучасних уявлень про сутність безпеки та механізм її забезпечення беруть свій початок у глибокій давнині. У міфах народів Європи, Азії та Америки в тій чи іншій формі можна знайти роздуми про золотий вік людства, коли всюди панував мир. Принцип неспричинення зла в діях, тобто принцип ахімса отримав величезне значення в буддійській філософії. В індійській історико-філософській традиції правитель Магадхи з династії Маур'їв Ашока (268-232 рр. до н.е.), прийнявши буддизм, розглядав принцип ахімса як національну чесноту, відмовився від завоювань із використанням зброї, проголосив підкорення світу любов'ю [4]. Це був один із перших рецептів наближення до безпечного світу в історії гуманізму.

Історія розвитку соціально-економічної думки свідчить про те, що понятійне осмислення безпеки розпочалося ще в давнину. Так, в античній філософії розроблялася проблема взаємозв'язку безпеки з господарськими та політичними відносинами, робилася спроба розкрити її роль у суспільному житті. Безпека трактувалася як захист держави та її громадян від загроз, які зазвичай пов'язували з проявом недоброзичливості та злої волі надприродних сил.

Однак, Демокрит розумів безпеку як можливість пристосування людини до умов життя та виживання у зв'язку з цим найбільш пристосованих істот. Саме так, на його думку, виникла людина, а причиною об'єднання людей і створення суспільства була «потреба», тобто необхідність підвищення ступеня захисту кожного [5].

Демокрит розглядав безпеку як невід'ємний атрибут держави, головним завданням якого є забезпечення спільних інтересів вільних громадян. Висловлюючи погляди рабовласницької демократії, філософ писав: «Бідність у демократії на-

стільки ж переваж ніша, так званого, благополуччя громадян при царях, наскільки, свобода краще рабства» [5]. Гарантом безпеки суспільства та його громадян Демокрит вважав державу та говорив, що допоки зберігається держава – усе ціле, а загине вона – з нею разом загине все. У зв'язку з цим він вимагав суворо карати людей, які порушують закони держави, і закликав не звільняти від заслуженого покарання тих, хто повинен бути покараний.

Ідею зв'язку безпеки з політичними відносинами в епоху розквіту античної філософії розвинули інші мислителі. Платон у соціально-філософських міркуваннях про суспільний устрій говорив про систему безпеки, напрями діяльності із забезпечення військової безпеки, про соціально-політичний механізм, створюваний для цієї мети. Державу, що ототожнюється суспільством, і людину Платон розглядав як дві симетричні та взаємодіючі системи, тому безпека держави включає безпеку суспільства. У людини виділяються три головні частини (тіло, душа, розум), у людській душі три початки (жадання, запал, розсудливість), суспільство поділяється на три соціальні групи: працівників (виробників), воїнів (варту) і правителів (філософів). «Ми, – писав Платон, – уподібноли упорядковану державу тілу, страждання і здоров'я якого залежить від стану його частин» [6]. За Платоном, сутність безпеки – це запобігання шкоди. Це поняття у нього асоціюється з такими поняттями, як: «допомога», «рятування», що видно з його визначень: «допомога – перешкода для існуючого або можливого зла», «рятувати – оберігати когось від шкоди» [6].

Не менш вагомий внесок у розвиток уявлень про безпеку зробив Аристотель. Свої погляди на безпеку суспільства він будує через образ політизованої культури. Філософ до найважливіших елементів системи безпеки ідеальної держави відносив розумні розміри території та конфігурацію її кордонів. Він визнавав необхідність спеціальних соціальних інститутів для виконання загальнозначущого соціального завдання – захисту держави,

її громадян, підкреслюючи, що вони повинні бути тільки засобом забезпечення миру. Згідно з Аристотелем, держава є вищою формою спілкування між людьми. Вона виникає тільки тоді, коли створюється спілкування заради благого життя між окремими родинами та родами, заради забезпечення їх безпеки та благополуччя. Тому людина за своєю природою – істота політична (державна). І якщо хто-небудь у силу своєї природи, а не в силу випадкових обставин, живе поза державою, той є або вищим людини, або недорозвиненим у моральному відношенні. Будь-хто стає досконалим громадянином тільки в рамках держави, яка дає змогу розраховувати на особисту свободу та безпеку. Розмірковуючи про найкращий державний лад, Аристотель центром своїх думок щодо способів управління суспільними справами робить критерій безпеки громадян – особистість, її розвиток [7].

У Марка Туллія Цицерона можна знайти обґрунтування необхідності безпеки. Він стверджував, що з появою власності на землю виникла й необхідність її охорони, забезпечення безпеки її власників, а в цілому – потреба в системі забезпечення безпеки держави. Він ставив забезпечення безпеки на перший ряд практичної діяльності, вище теорії. Філософ писав: «Пізнання і споглядання природи були б у якомусь відношенні неповними та тільки розпочатими, якби за ними не прослідувала дія. Дія ця буває найбільш видимою в охороні інтересів людей; вона, таким чином, має пряме відношення до людського суспільства, тому її треба ставити вище пізнання» [8].

Таким чином, еволюція наукових уявлень про безпеку в античній філософії протікала у двох основних напрямках. По-перше, безпека розглядалася в тісному зв'язку з господарськими відносинами, основою яких був поділ праці стосовно рабовласницького ладу. По-друге, вона трактувалася в контексті становлення політичних відносин і соціальних установ, покликаних забезпечити безпеку громадян і держави в цілому. Своє логічне завершення ці ідеї отримали в епоху елінізму, де були оста-

точно визначені та зафіксовані політико-правові засади концепції безпеки.

Про це ж висловлювався Гай Юлій Цезар. Він вважав державу публічно-правовою спільністю, якою керують обрані. Їх безпека обов'язково повинна забезпечуватися системою – збройною силою [9].

Римські філософи та вчені-юристи вважали, що безпека може реалізовуватися лише за допомогою права. Останнє повинно офіційно закріплюватися в законодавчому порядку, завдяки якому регламентуються всі соціально-економічні відносини в суспільстві.

Релігійно-загострені уявлення про безпеку склалися у Фоми Аквінського, середньовічного філософа. За його твердженням, блага держави – вище блага окремо взятої людини і гарантується Божественною волею. Страждання держави призводять до страждань її громадян. Аквінський вважав, що ретельне виконання людиною обов'язків, установлених Богом, є гарантією загальної безпеки [9].

Звертався до проблеми безпеки й чеський мислитель-гуманіст Ян Амос Коменський. У своїй роботі «Загальна рада про виправлення людських справ» він писав: «...метою людського суспільства є загальний мир і безпека», – і далі: «...слід закріпити все, що може будь-яким чином порушити спокій людства, поставити під загрозу, підірвати або зруйнувати ланки суспільної або особистої безпеки» [9].

Іммануїл Кант збагатив підходи до забезпечення безпеки. У своїх роботах він писав про подолання людських вад і їх негативних наслідків, необхідності обмеження окремої волі людей, підпорядкуванні їх дисципліні громадянського суспільства, законам держави, які покликані захищати безпеку людей і самої держави. Система безпеки, у баченні Канта, передбачає необхідність законодавчих і виконавчих механізмів, виділення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави та громадянського суспільства, взаємозалежність національної безпеки кожної країни з безпекою міжнародної спільноти, міжнародною безпекою [10].

Небезпека і безпека є взаємозалежними

сторонами, що перебувають у динамічній взаємодії. Оскільки безпека опосередковується небезпекою, вона за своїм змістом завжди є предметною та конкретною, вона не може бути абстрактною. У контексті безпеки та безпеки людина розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й здійснювати певну діяльність з її забезпечення [11, с. 169].

У відчутті людини власної безпеки багато як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, якісь загрози та небезпеки людина прораховує, а наближення якихось відчуває. За тисячоліття мозок розробив складні механізми, щоб долати небезпеки. Розуміння того, як мозок працює і в яких випадках дає збій, є істотною умовою розуміння відчуття безпеки. Коли людина приймає рішення діяти певним чином, то враховує ступінь ризику наслідків. Психологія вивчає сприйняття ризику, намагаючись з'ясувати, коли людина перебільшує небезпеку ризиків і коли надає їй меншого, ніж варто було б, значення. При цьому, мається на увазі, що абсолютної безпеки не існує, і за забезпечення певного ступеня безпеки людина розплачується часом, зручностями, можливостями, свободою тощо.

Досвід у забезпеченні безпеки існування людина передається з покоління в покоління, як у вигляді усної народної творчості, народного епосу, так і за допомогою літературних джерел. На побутовому рівні цей досвід безцінний, він акумулює в собі мудрість старших поколінь, але без наукового підходу залишається сирим емпіричним матеріалом, доступним невеликій групі людей і ступінь її достовірності є дуже спірним.

У психології категорія безпеки активно досліджується з середини ХХ ст., перш за все в роботах психологів гуманістичної орієнтації (А. Маслоу, Е. Фромм, К. Хорні). Посилення гуманістичного начала означив підвищений інтерес до індивідуаль-

ності людини та визнання пріоритетних напрямів сучасної психологічної науки. Вивчення психологічної безпеки особистості розглядається не лише як дослідження суб'єктивних її переживань, найважливішим є врахування різноманітних систем, у яких людині доводиться діяти.

Поняття психологічної безпеки починає вивчатися щодо професійної діяльності людей у предметній сфері наприкінці 70-х – початку 80-х рр. у зв'язку з інтенсивним розвитком промислової соціальної психології.

Психологія безпеки сформувалася на перетині дисциплін: загальної та соціальної психології, психології та психофізіології праці, педагогічної психології, психології розвитку, психотерапії, екстремальної психології, екологічної психології, а також загальної теорії безпеки, соціології, психіатрії, медицини тощо (І.О. Баєва, В.В. Ковров, В.В. Рубцов, Н.Т. Оганесян, С.Д. Дерябо, Г.А. Ковальов, В.А. Ясвін, В.П. Лебедева, В.І. Панов, В.А. Орлов, В.І. Слободчиков, Т.Г. Івашина та інші).

Усвідомлення значущості теоретико-практичного розроблення питань безпеки знайшло відображення в психології праці (І. Балінт, М. Мурані, С.А. Єлісєєв, Г.Т. Береговий, М.А. Котик, В.П. Третьяков, С.В. Саричев, В.М. Попов), психології спорту (А.Д. Ганюшкін, Н.П. Казаченко, Ю.В. Банківський, Р.М. Загайнов), соціальної психології (О.Я. Анцупов, А.І. Сичилов, Н.В. Гришина, Б.І. Хасан, В.Г. Зазикін), педагогічної психології (Л.І. Шершньов, І.А. Баєва, В.А. Дмитрієвський, В.Н. Мошкін, А.В. Мусатова, Д.С. Синіцин), юридичної психології (В.В. Авдєєв, В.В. Андрєєв, А.В. Буданов, І.І. Бондаревський, В.С. Новиков), військової психології (А.В. Відповідачів, І. Панарін) та інших галузей психології.

Питання, пов'язані з аналізом психологічної безпеки, вивчалися спеціалістами в контексті інформаційної та організаційної безпеки (Г.В. Грачов, В.Є. Лепський, Т.С. Кабаченко). Психологічна безпека визначається як засіб захисту від деструктивних культів і тоталітарних сект (Е.Н. Волков). У дослідженнях розглядаються соціаль-

но-психологічні аспекти безпеки, в основі яких – конфліктологічний підхід (А.Н. Сухов).

Незважаючи на те, що навіть етимологічно безпека містить у собі негативне визначення, вона є не просто заперечення небезпеки, а має стверджуючий характер [11, с. 170]. Психологія безпеки вивчає соціопсихологічні явища та процеси, що виникають у ситуації небезпеки.

Предметом психології безпеки є психологічна безпека особистості та соціального середовища. Об'єктом психології безпеки, як і будь-якої іншої галузі психологічної науки, є психічна реальність, особливості визначення якої як об'єкта дослідження обумовлені характером задоволення потреби в безпеці, станом захищеності психіки від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також характером взаємодії людини з соціальним середовищем. Таким чином, об'єктом психології безпеки є психологічні характеристики людини, соціальної групи, суспільства як суб'єктів безпеки.

Структуру психології безпеки розглядають у двох аспектах: психологічна безпека середовища та психологічна безпека особи. Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із декількох площин: як процес, стан, характеристики особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, локального середовища мешкання, особистості.

На думку І.О. Баєвої, існують два головних системоутворюючих види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші на низуються на них як на стрижень. Тому є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та навколишнього її фізичного та соціального середовища [12]. Критеріями психологічної безпеки є:

- референтна значимість середовища (відображена в позитивному ставленні до неї);
- задоволеність міжособистісним спілкуванням;
- захищеність від психологічного насильства.

Як окрема галузь психологічного знан-

ня психологія безпеки вирішує завдання інтеграції теоретичних основ дослідницької роботи та осмислення технологій практичної діяльності фахівців у аспекті психологічних характеристик безпеки людини та суспільства.

Висновки

У контексті небезпеки та безпеки людина розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначе-

ності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), але й здійснювати певну діяльність з її забезпечення.

Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають з декількох площин: у якості процесу, в якості стану, в якості характеристик особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, на рівні локального середовища мешкання, на рівні особистості.

Список використаних джерел

1. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка. / В.И. Даль. – М. : ТЕРРА, 2000. Т. 1. – С. 167.
2. *Брокгауз И.А.* Энциклопедический словарь. Т. 5 / И.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – М. – С. 304.
3. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1991. – С. 47.
4. *Плутарх.* Сравнительные жизнеописания: В 3 т. Т. 2 / Плутарх. – М., 1968-1972.
5. *История древнего мира* / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. – М., 1982. – С. 384.
6. *Платон.* Государство. Законы. Политика / Платон. – М. : Мысль, 1998. – С. 166.
7. *Аристотель.* Политика. Т. 4 / Аристотель. – М. : Мысль, 1997. – С. 64.
8. *Цицерон.* Об обязанностях / Цицерон. – М., 1999. – С. 218.
9. *Трактаты о вечном мире.* – М. : Соцэкгиз, 1963.
10. *Кант И.* Сочинения: В 6 т. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1964-1966.
11. *Рыбалкин Н.Н.* Философия безопасности: учебное пособие. / Н.Н. Рыбалкин. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 296 с.
12. *Баева И.А.* Категория психологической безопасности // Вестник Практической психологии образования. – № 4 (13) октябрь – декабрь 2007, № 4 (3) октябрь – декабрь 2007.

Практическая философия повседневной жизни: опыт проведения экзистенциального коучинга

Ю.А. Живоглядов

кандидат
психологических наук,
доцент кафедры
психологии

ВУЗ «Университет
экономики и права
«КРОК»

В статье представлены некоторые размышления автора по поводу «экзистенциальной позиции» коуча в его помощи развитию когнитивного мышления клиента, а также его содействия клиенту в поиске аутентичного бытия и возможности самотрансцендирования.

У статті подано деякі роздуми автора з приводу «екзистенціальної позиції» коуча в його допомозі розвитку когнітивного мислення клієнта, а також його сприяння клієнтові в пошуку автентичного буття та можливості самотрансцендування.

This article presents some of the author's reflections on the «existential position» in his coaching development aid cognitive thinking client, and his assistance to the client in the search for authentic existence and the possibility of self-transcendence.

Ключевые слова: экзистенциальный коучинг, рефлексивное мышление, осознанность, вера.

Постановка проблемы

Общая перспектива работы в экзистенциальном коучинге строится на допущении о том, что трудности человека связаны с его картиной мира. В зависимости от того, как человек отвечает себе на вопросы «что есть мир?», «каково мое место в мире?», «что/кто есть «я в мире?», он в большей или меньшей мере сталкивается с теми или иными проблемами или их создает. Экзистенция, способность экзистировать, является, таким образом, предпосылкой продуктивности и благополучия человека – как понятие, прежде всего, характеризующее и его мировоззрение, и его душевное благополучие, которые, в свою очередь, человек укрепляет как рассудочно-рациональными способами, так и верой, как способом осознания и сохранения ритма жизни, наполнения ее качеством равновесия стабильности и изменчивости.

Анализ последних исследований и публикаций

Коучинг, как известно, отличается своей функцией от психотерапии [3; 4; 5]. Это также не пастырское вспомоществование,

опирающееся на религиозное мировосприятие [2; 9; 10]. Философия экзистенциализма может выступить глубинным основанием практического мышления, обеспечивающего коучу надежные и эффективные инструменты в его профессиональной деятельности [1; 7; 8].

Согласно европейской традиции философии, состояние, в котором «случается» мысль, называют трансцендированием [8]. Поскольку саму мысль помыслить невозможно, то философы имеют дело с этим состоянием. Трансцендирование мы можем ухватить только актом сознания, на уровне рефлексивного высказывания о том, что содержится в трансцендировании, на уровне рефлексивного дублирования проявления некой силы (в виде мысли). Исходя из того, что трансцендирование есть, а трансцендентного нет (поскольку человек не имеет возможности «выйти из себя», иметь некое место вне себя), то все, что мы делаем как философы, – это обращаемся к сознанию как материалу, из которого строятся действительные или истинные понятия о вещах внешнего мира. Анализ сознания есть инструмент философствования и то, с чем он работает [1; 2; 9; 10].

Не решенные ранее части общей проблемы

Для того, чтобы экзистенциальный коучинг стал эффективной практикой, его философские идеи необходимо привести в форму рабочих средств практики. Его инструментальную базу необходимо наполнить психологическим содержанием тех или иных философских идей. Практикующие коучи нуждаются в эпистемологических картах, позволяющих им соединить теорию и практику [2; 3]. Чтобы «делать то, что они думают» о мире, практикующим экзистенциальную позицию коучам необходимо каждый раз решать задачу экзистирования, то есть навигации между чувством бытия и структурами сознания, в которых это чувство может быть выражено или описано.

Формулирование целей статьи

Цель статьи – предложить практикующим психологам и коучам некоторые теоретические обоснования возникающих в практике коучинга моментов понимания происходящего с экзистенциальной позиции. Как состояния присутствия (или бытийствования), такие моменты отражают стремление коуча не только участвовать в освоении клиентом своих когнитивных ресурсов, но и поощрять его к трансценденции как поиску возможностей открытия потенций своей аутентичности.

Изложение основного материала исследования

Как способ содействия развитию личности коучинг также направлен на развитие когнитивных (умственных) способностей человека. Развитие навыков мышления позволяет строить новые планы и осуществлять их практически, обеспечивая индивидууму качество восприятия и направление действий. Содействовать развитию умственных способностей – в свою очередь, помочь человеку в открытии и использовании им достаточной мотивации к этому, которая может быть сформирована в полной мере в процессе переживания и переосмысления личностных измерений его опыта, на пути самоосознания, в труде

обретения самости. Коуч помогает своему клиенту приобрести максимум возможностей для развития – на всех уровнях сознания, от качества действий до духовного производства. И тот орган, который в коучинге обретает свою силу – это рефлексивное мышление. Иными словами, сознание нашего клиента есть то, с чем мы работаем и философски (рефлексивное сознание), и психологически (репрезентативное сознание, перцептивное сознание). В качестве мета-модели тех психологических проблем, которые приносит в коучинг клиент, модель рефлексивного мышления предоставляет коучу крупномасштабную карту для понимания источников и механизмов этих проблем. Подобные карты позволяют коучу обращаться с историей и глубинными механизмами тех трудностей, с которыми клиент хочет справиться. Эти механизмы часто отражают экзистенциальные аспекты жизни, описать, измерить которые невозможно, если оставаться в психологической парадигме.

Философствование служит мостом между повседневными заботами и мировоззрением человека. Философия, как мета-методология коучинга, предоставляет коучу максимально общие фреймы для понимания клиента и построения процесса содействия ему. Философская карта коуча дает ему более широкую картину того, с чем он имеет дело, говоря о той или иной проблеме человека. Эта карта связывает переживания человека – в конкретной и наполненной чувственной тканью форме – с пониманием их неизбежности и необходимости для жизнедеятельности, бытия. Именно философия начинается с принятия того факта, что мир, в котором мы живем, нам не принадлежит. И, одновременно, нам необходимо его знать, чтобы чувствовать себя в нем комфортно. Философия отвечает на оба вопроса и является, тем самым, необходимым современным человеку ресурсом. Тем, что утверждает: человек способен найти свои собственные ответы на эти вопросы и жить с правдой, истиной. Эта мысль достойна искреннего восхищения в нашу эпоху отсутствия у человека высших форм поддержки...

Практически, идея оправдания нашего существования как человека, отличная от идеи христианского спасения и приемлемая для современного атеистичного сознания, заключается в простой формуле большей осознанности. Согласно этой идее, наши проблемы есть пространство, образуемое нашим сознанием или осознанностью. Проблема, стоящая за всеми другими проблемами, это сужение сознания. Само по себе решение проблемы качества жизни – это присутствие в сознании. Осознанность в своем чистом виде предоставляет контекст, в котором происходит весь опыт, но впоследствии преодолевает его границы. Она предоставляет объединяющее основание для различных диапазонов и уровней человеческого опыта. Когда осознанность полностью бодрствует и имеет полную ясность, она пробуждает и высвобождает новые возможности. Все техники, которые мы используем в коучинге, предполагают некоторое освобождение и пробуждение сознания. Когда эти техники фреймированы философскими идеями, они способны направить внимание (и коуча, и клиента) к тем уровням опыта, переживания, которые открывают новые перспективы и позволяют далее строить рабочие пространства для более тонкого, репрезентативного поиска решений.

Одна из ключевых предпосылок коучинга: коммуникация и взаимодействие суть системные процессы. Люди не могут не влиять друг на друга. Каждый элемент нашего поведения, переживания или мысли влияет на нас. А также – на других людей и на те системы, частью которых мы являемся. Поэтому, степень открытости поступающей к нам информации, а также богатство наших ответов на нее, определяют качество наших действий. Для того, чтобы стать достаточно чувствительными (посредством наших органов чувств) к посланиям мира, нам необходимы хорошие ментальные органы, позволяющие ориентироваться в сложности поступающей информации. Такие органы мы можем в себе развить практикой философствования.

Так, философское понятие рефлексии, как инструмент для анализа дублирования

сознанием (в виде мысли) того, на что направлено в данный момент времени внимание, находит свое отражение в модели «Общего Поля», которое используется в НЛП. Согласно этой модели, мы обращаемся к тому, что предлагает нам клиент, как игре, разворачивающейся в его сознании. Самые общие элементы этой модели, создающие многообразие всевозможных вариантов проявления психических сил человека, – это Я, Другой и Внешняя цель в мире, или Направленность жизни.

Сознание коуча, организованное данными философскими построениями, можно описать в терминах пространственного мышления. Коуч видит ситуацию клиента, как пространство взаимодействия сил, создающих многообразие переплетений и структур психики, которые в самом общем виде можно себе представить в трехмерном пространстве. С этой идеи коуч начинает свою работу понимания клиента. «На чем, в большей степени, сфокусирован клиент – на себе самом, своих отношениях с другими людьми, на своей цели?» Коуч использует средства анализа, способные дать ответ и на более специфические вопросы: «Что именно происходит в текущий момент? Как человек ищет и реализует в поведении (мыслях, эмоциях) свои решения, которые составляют сам процесс игры жизни?»

Карта коуча, таким образом, организована философскими идеями о положении дел своего клиента: его внутренней игрой, которую он ведет с самим собой в процессе поиска путей получить желаемое. Эта игра, как феномен сознания, требует от человека достаточной ловкости обращения со своими мыслями, чувствами, физическим состоянием. И в этом ему нужна помощь коуча. Коуч становится на время и участником, и свидетелем, и помощником своего клиента в его игре ума. Он как бы наблюдает за теми маневрами, которые его клиент предпринимает в своем стремлении выиграть, выносит своими вопросами и комментариями новые элементы на игровое поле, помогая клиенту ориентироваться в открывающихся конфигурациях взаимодействующих между собой сил

и размышлять о возможностях его наиболее эффективных действий.

Организуя подобным образом свое восприятие и понимание слов и действий клиента, коуч настраивается на то, чтобы отмечать противоречия и неконгруентности в опыте клиента. При этом, коуч исходит из базовой предпосылки, что клиент хочет и может реализовать свою игру максимально выгодным и эффективным для себя способом. Коуч, таким образом, занимает позицию наблюдения за теми действиями, которые предпринимает его клиент, построив в своем сознании наиболее общий взгляд на этот процесс. Из этой точки коуч способен прокомментировать те элементы игры его клиента, которые создают ей реальные трудности, ведут к напряжениям и проблемам.

Эти наблюдения есть тот материал, который коуч находит в опыте клиента интерактивными взаимодействиями с ним. Каждая интеракция коуч/клиент требует от коуча конкретной модели, в которую тот хочет поместить отсутствующий пока элемент, тот кусочек реального положения вещей в жизни человека, помогающий увидеть что-то новое и необходимое для лучшего ответа в данный момент игры.

Каждому из нас хочется иметь ответ на вопрос «Где я нахожусь в данный момент моей жизни? Нахожусь ли я на своем Пути?» Поскольку наше текущее осознание предоставляет множество данных о происходящем с нами, для фокусировки внимания и концентрации усилий нужны ключи для ориентирования в текущем состоянии сознания, карта поля сознания – в каком бы виде она ни была. На что – внутри и вовне – нам нужно ориентироваться, чтобы ответить «Куда мне следует двигаться? В каком направлении я могу двигаться?» Следом за метафорой игрового поля, это вопросы а) о координатах ворот, лунки, в которые следует посылать мяч и б) реальной возможности этого – внутренних репрезентаций того и другого, взаимосвязанном их переживании. Мы спрашиваем себя: «Нахожусь ли я в том месте поля, где мне открыта возможность моего лучшего удара?»

Что нас заставляет задавать себе эти вопросы? То, прежде всего, что мы хотим иметь ощущение своего мяча – качества наших действий в данный момент времени. Это нечто, происходящее с нами и, в то же время, – делаемое нами. Психологи давно разъяснили нам, что знание куда мы гоним мяч вносит силу и ясность в это ощущение. Нами движет желание достичь цель. Без цели внутри нас вопрос о качестве наших действий не имеет смысла. Для понимания текущего положения дел нам нужна перспектива как необходимый его элемент. В каждый момент наше внимание может быть настроено на восприятие данного нам как поиск сигнала для своего ответа – согласно правилам игры. И мы массу внимания уделяем подготовке своего удара, манипуляции с мячом, технике и платим за это тем, что перестаем быть открыты полю. Иное положение вещей, когда мы способны воспринимать данное нам как безусловную возможность удара, который сам знает цель; удара, который способен заставить цель себя найти. Или, иначе, различать данное нам вовне в координатах внутренних. Воспринимать свою субъективность как данность большего, чем внешние вещи, качества, ценности. Навигация в субъективном может стать лучшим ответом в текущей ситуации. С тем – и уже гораздо менее значительным – фактором, как техническое исполнение удара.

Мы хотим открыться полю целиком, полностью. Это состояние уникально тем, что мы посылаем мяч каким-то особым способом – он находит свою мишень сам. То есть, мы не бьем по мячу, реализуя свой технический арсенал, но заставляем его двигаться силой «поле – цель». Как иметь цель своей игры, содержащую и координаты лунки или ворот? Как удерживать это направление открытостью полю игры? Что нужно минимально предпринять, если ответ на первый вопрос затягивается?

Целевая функция любой работы с сознанием – это его открытость (полю, жизни, миру). Открывающееся поле – это то пространство, которое мы создаем как живые существа. Это поле огромно – тем, что в

нем мы различаем и свое прошлое, и свое будущее. И оно непосредственно связано с текущим моментом – со всеми элементами его проблемного пространства. Точка открытости – это гармония макро- и микрокосмосов [2].

Менторинг обозначает содействие другому человеку в развитии его индивидуального мастерства. Внимание ментора сфокусировано не столько на самих по себе знаниях, сколько на эффективности их практического применения в процессе овладения той или иной деятельностью: ментор помогает найти и укрепить мотивацию к этой работе. Он предоставляет своему клиенту качественную обратную связь относительно его ценностей и убеждений, помогая ему открыть в себе те глубины, из которых тот мог бы черпать свое вдохновение, упорство, трудолюбие для их совершенствования. То есть, те источники развития, без которых невозможно собственное мастерство. Ценностный уровень советов и наставлений ментора способствует развитию способностей и умений его клиента.

Ценности – это принципы, качества или объекты, которые по своей сути ценны или желаемы. То есть, это внутренняя, субъективная стоимость тех вещей, которые нас окружают в мире. Мы что-то приближаем к себе, беря из него внутреннюю силу. Как внутренние ориентиры наших отношений с людьми, ситуациями, целями и задачами ценности приходят в движение в нас, как только мы обращаемся в мыслях к чему-либо. Как уровень нашей затронутости миром они показывают нам степень желаемости явлений, действий, вещей. Задача ментора – наводить резкость и приводить человека к ясности в отношении событий жизни. Чтобы помочь человеку различить ценности – успеха, признания, достоинства, уважения – нужно их привести в действие. Это значит – напомнить себе правила различения вещей по степени их важности для себя – свои убеждения.

Чтобы подключить неиспользуемые пока человеком его внутренние силы, направить их на рост компетентности, мастерства, ментор обращает внимание

своего клиента на те правила, которыми тот руководствуется в своей жизни. Когда человек видит все грани происходящего, расставляет нужные в данный момент жизни акценты, он обретает ясность. Значение той или иной ситуации кристаллизуется системой убеждений (правилами жизни и успеха, в частности) и через смысл происходящего становится силой личности. Чтобы помочь своему клиенту увидеть суть вещей, ментору требуется особое качество отношений с ним, его высокое доверие.

Ментор помогает человеку ответить на вопрос, почему тот выбирает данный путь; учит его опираться на свои убеждения в сложных обстоятельствах, защищать свое мнение или выбор. Тем самым помогает человеку обрести собственную позицию в жизни, свои мысли и чувства относительно избранного дела, труда. Обретая собственную жизненную позицию, человек способен не только к ее защите, но и к возможности рассмотрения изменений в своем мировоззрении и миропонимании.

Жизненную позицию любого человека можно измерить теми усилиями, которые тот готов включить, вложить в дело, если ситуация требует либо активизации ума, либо конкретных действий. Ментор помогает своему клиенту определить степень его крепости, личной силы: сколько внутренних ресурсов тот способен реализовать для достижения своих целей?

Суть веры – в возможности находить смыслы происходящего без ограничений, присущих умственным процессам познания. Так, смысл нашего существования связан с потребностью познания себя. Нам мало знать о себе, какие мы, мало самопознания. Мы хотим большего – миропонимания, в основе которого не знания, а смыслы. Ответы на вопросы «Почему этот человек мне не нравится?» или «Зачем я так поступил?» самодостаточны сами по себе. Понять себя как целое – это поверить в себя, открыть в себе источник безусловного доверия себе – и психологии сознания как механизму своей продуктивности, и житнетворчеству как их источнику.

Нам нужно открыть в себе этот ис-

точник обновления отношений с собой, людьми, деятельностью, своей жизнью в целом. Когда источник пробужден, мы способны в каждый отдельный момент иметь ясность своей жизненной ситуации: как у нас обстоят дела с собой, другими, направлением развития, с духом. Что для этого нужно? – собрать ключевые аспекты бытия в одном фокусе осознания, построить его голографическую картину. Тогда мы можем использовать все ресурсы ума, телесной и душевной энергии, а также духовной связи с Большим Разумом для достижения желаемых целей.

Как эффект взаимосвязанности и уравновешенности отношений с собой и направлением своего роста, доверие себе открывает перспективы развития нас как личностей. Мы способны как к познанию нового в себе и окружающем, так и к действительному воплощению наших возможностей. Гармония того, чем человек уже овладел, и всего, что еще только хочет освоить, требует связи двух аспектов действенного познания:

а) аутентичности или самости;

б) продуктивности как степени действенности потенциала «я», практических действий индивида в направлении самореализации.

Безусловное доверие текущему моменту и себе требует устойчивого равновесия сил, поддерживающих эти уровни бытия. Оба аспекта поддерживаются духом и волей, причем и то и другое должно быть в достаточном количестве и качестве. Оба аспекта сущностно открыты; мы постоянно вносим в них что-то новое, поэтому они в постоянной изменчивости. Поэтому, условием качества жизни современного человека становится мастерство сохранения и изменения. Это также искусство поддержания равновесия в этих областях. Источник и эффект соединения в одном фокусе этих условий жизни мы и обозначаем понятием вера.

Нам нужна искусность (мастерство) различать те вещи, которые надо сохранить и которые надо изменить. Причем, в соответственное для каждого из сохраняемых или изменяемых аспектов время. Это

нам необходимо, чтобы не только иметь дело с уже существующим, но и создавать новое. Для подобной искусности (и мастерства) жить нам нужно особое отношение к жизни – доверие текущему моменту. Как ключевой аспект искусства жить, это отношение позволяет нам сохранить ритм жизни в отношении таких полярностей сознания, как «пробуждение – исполнение». Осознанное поддержание такого ритма представляет собой отражение индивидуальной жизнью процесса эволюции мира, в котором мы живем как люди. Когда наши собственные достижения в своей человечности соответствуют изменениям и обновлениям цивилизации.

С такой верой мы вписываемся в общий Ритм Вселенной и получаем собственные результаты, которые нас делают полноценными, – в собственных глазах, глазах других людей, общем поле нашей жизни. То есть вера – это способ осознания, с помощью которого мы поддерживаем сохранение ритма жизни и который мы способны воспитать в себе сами и, тем самым, наполнить свою жизнь качеством равновесия стабильности и изменчивости. Это не подарок судьбы и не заслуга, оправданная получением желаемого, а аспект жизнестворчества – искусства и мастерства жить.

Мы можем предложить миру нечто ценное для него и получить от него одобрение этого, благу весть. Оба эти аспекта веры мы должны взять на себя: и создавать, и измерять ценность созданного нами. Измерение своих благих дел мы можем осуществлять, не прибегая к мистическим учениям, понятиям религиозного мировосприятия или конструкциям эзотерического опыта. Дух стал видимым нами: в сознании современного человека появились новые конструкты его прочитывания. И они должны быть нами развиты в достаточной степени, чтобы мы могли доверять себе, оценивая свои вклады не только механикой души, но и выходя за рамки «психе» и обращаясь к экзистенциальным подходам самопонимания. На этом наши возможности исчерпываются, поскольку всегда остается «что-то еще» нам не под-

властное. Закон неопределенности остается главным, как внешний по отношению к доступному человеческим возможностям мастерству.

И хотя мы часто свое отношение к проблемам выражаем словами «собрать волю», в действительности, нам нужно собирать веру. Воля, как одна из составляющих эффективности, появляется сама собой, если мы доверяем себе. Это суть экзистенциального коучинга, который разворачивается в составе таких его элементов, как устремленность к цели; обмен ресурсами с другими людьми в заданной временем жизни ситуации; духовная позиция «Я» и гибкость самопроявлений в ходе реализации проекта жизни.

Действительно, без проактивности мы не имеем оправдания ценности жизни, благодарности за нее. Время жизни измеряется устремленностью к большей самореализации и созданию чего-либо ценного. Имея свою цель, мы, тем не менее, можем испытывать трудности в ее достижении, если не видим ее важности для других людей. Действительно значимую цель мы в состоянии достигнуть лишь путем сотрудничества. Поэтому необходимо быть внимательными к тем способам, которыми и другие люди двигаются к своим целям, чтобы соединять свои и их ресурсы в один фокус внимания и использовать в организации своей деятельности.

Также важно вовремя вносить своими действиями что-то новое в постоянно меняющуюся ситуацию. Ведь поток жизни не ждет нашей готовности к действию, которое бы полностью отвечало имеющимся у нас в данный момент умственным моделям и представлениям. Нам необходимо быть готовыми постоянно экспериментировать с обстоятельствами, успевать осуществить большее из того, что нужно, и подчас иметь в себе силу уступить об-

стоятельствам, быстро сориентироваться в новизне ситуации, полностью включиться во взаимодействие с новыми аспектами происходящего.

Нам, наконец, необходима точка опоры вне актуального в данный момент проекта – профессионального или нет. Нам нужна сила зоны ближайшего развития, с которой мы способны обзирать и свои планы, и самих себя. Нам нужно место в мире, занимая которое, можно обзирать свои «концепции я» и, неким тонким и невыразимым словами образом, обновлять источники нашей заботы о себе, влиять на репертуар своих жизненных ролей. В согласованности и синхроничности этих четырех аспектов жизнедеятельности и скрыты ресурсы продуктивности и самости. А эффектом и особым ключом процесса согласования и интеграции этих аспектов является Вера.

Выводы

Философия жизни современного человека – это философия повседневных тайн существования человеком. Условием качества жизни становится мастерство сохранения и изменения. Это также искусство поддержания равновесия в данных областях. Духовная область веры близка к хайдеггеровскому бытию как искусству жить, как мастерство осознания баланса «понимание/действие», дополненные красотой, эстетическим отношением к жизни. И тогда вера становится источником связи «мастерство/красота», как катализатор самомастерства и проводник духа, соединяющий нас с Красотой Жизни.

Экзистенциальный коучинг разворачивается в составе элементов: устремленность к цели; обмен ресурсами с другими людьми в заданной временем жизни ситуации; духовная позиция «Я» и гибкость самопроявлений в ходе реализации проекта жизни.

Список использованных источников

1. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии // Опыт парадоксальной этики. – М. : АСТ, 2003. – С. 423-696.
2. Врица П. Когда качество действий встречается с центровкой. Компас для коучей / П. Врица, Я. Арду. – М. : Международная академия трансформационного коучинга и лидерства, 2008. – 224 с.

3. Живоглядов Ю.А. Жизненный коучинг с использованием модели «разворачивания жизни» / Ю.А. Живоглядов // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 28. – 540 с.
4. Живоглядов Ю.А. Життєвий коучинг : передумови, концепція, методологія / Ю.А. Живоглядов // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Логос, 2008. – Т. 7, вип. 14. – С. 97-101.
5. Живоглядов Ю.А. Пробуждающий коучинг : экзистенциальные измерения / Ю.А. Живоглядов // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Логос, 2008. – Т. 7, вип. 15. – С. 83-89.
6. Живоглядов Ю.О. Екзистенційний коучинг як практика роботи з категорією «життя» / Ю.А. Живоглядов // Психотерапія. Суспільство. Влада. Право : мат-ли Науково-практичної конференції з міжнародною участю; Полтава, 4-6 липня 2008 р. – Полтава, 2008. – С. 77-88.
7. Знаков В.В. Мышление, самосознание и самопонимание / В.В. Знаков. – М., 2008.
8. Мамардашвили М.К. Необходимость себя / М.К. Мамардашвили. – М., 1996.
9. Мэй Р. Происхождение экзистенциальной психологии / Р. Мэй // Экзистенциальная психология. Экзистенция. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 9-41.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990.

Специфіка соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації

Ю.М. Удовенко
кандидат
психологічних наук,
доцент кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті визначено та розкрито специфіку соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації. Зазначена специфіка полягає у здійсненні процесу соціально-психологічної реабілітації дітей двома шляхами, які повинні бути інтегрованими, комплексними, а не ізольованими один від одного: психолого-педагогічна реабілітація внутрішнього простору дитини; соціально-психологічна робота із зовнішнім простором дитини.

В статье определена и раскрыта специфика социальной психологической помощи детям, которые попали в неблагоприятные условия социализации. Указанная специфика предполагает осуществление процесса социально-психологической реабилитации детей двумя путями, которые должны быть интегрированными, комплексными, а не изолированными друг от друга: психолого-педагогическая реабилитация внутреннего пространства ребенка; социально-психологическая работа с внешним пространством ребенка.

The article defines and investigates peculiarities of social-psychological assistance to children who undergone unfavorable conditions of socialization. This specifics envisages social-psychological rehabilitation of children in two ways, which have to be integrated and comprehensive, rather than isolated. These two ways are psychological-pedagogical rehabilitation of child's inner world and social-psychological work with external environment of a child.

Ключові слова: несприятливі умови соціалізації, соціально-психологічна допомога, інтегрований і комплексний підхід, оцінка потреб дитини та сім'ї, індивідуальне планування роботи з дитиною та сім'єю.

Постановка проблеми

Соціально-економічна нестабільність в Україні значно впливає на соціальне, емоційне та психологічне благополуччя людини. Процес руйнування сімейних цінностей, порушення дитячо-батьківських відносин, насильство щодо дітей – усе це є складними життєвими обставинами, що створюють несприятливі умови соціалізації для формування, розвитку та становлення особистості дитини.

Складні життєві обставини – це обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (зневажливе ставлення та негативні відносини в сім'ї, насильство щодо дітей, безпритульність, інвалідність, самотність тощо). До склад-

них життєвих обставин також відносять погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння, втрата роботи, що викликає у людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем. Усе, що призводить до наростання напруження в сім'ї, негативно позначається на вихованні та соціалізації дітей. Отже, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для людини події, коли їй особливо важко і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, у тому числі з боку найближчого оточення, держави, суспільства, громади тощо.

На підставі емпіричного дослідження, проведеного нами у 2004 - 2007 рр. з дітьми молодшого шкільного віку (6 – 11 років), які зазнали впливу несприят-

ливих умов соціалізації та перебували в установах соціального захисту (притулку для дітей, центрах соціально-психологічної реабілітації), було з'ясовано, що під впливом несприятливих умов соціалізації дітей найбільшого ураження зазнає емоційна сфера, потім гальмується пізнавальна активність, деформується мотиваційна сфера, образ-Я та сфера міжособистісної взаємодії. Емоції впливають на перебіг різних психічних процесів, таких як: сприймання, пам'ять, уява, мислення – та зумовлюють формування певних рис характеру. Зокрема, виявлено певні закономірності зв'язку емоційних станів з інтелектуальними процесами: стан радості, захоплення сприяє успішному виконанню пізнавальних завдань, тоді як негативні емоції гальмують їх виконання. Тобто, позитивний емоційний стан забезпечує сприятливі передумови для пізнавального розвитку, особливо дітей молодшого шкільного віку, оскільки в цьому віці навчання та пізнання навколишньої дійсності є провідною діяльністю, яка рухає розвиток дитини. Проте на психічний розвиток значний вплив має соціальне середовище дитини (її родина) та особливості виховних впливів, які значною мірою визначають коло пізнавальних інтересів дитини, її обізнаність і рівень сформованості пізнавальних процесів.

Аналіз структури державних інституцій соціального захисту дітей засвідчує наявність в Україні соціальної підтримки дітей, які опинилися в несприятливих умовах соціалізації. Проте сфери їх відповідальності не конкретизовані, мають поверховий зміст або ж дублюють одна одну. Також відсутня спільна координація дій усіх суб'єктів системи соціального захисту дітей зазначеної категорії. Соціальні інститути державного рівня, які працюють у сфері захисту прав дітей (притулок, центри соціально-психологічної реабілітації) не мають програм реабілітації. Незначна кількість реабілітаційних центрів функціонують на рівні самоорганізації та не мають програм реабілітації.

На сучасному етапі практична діяльність притулків і центрів соціально-пси-

хологічної реабілітації спрямована, переважно, на особистість дитини, надання їй психологічної допомоги. Водночас практично нівелюється напрям соціально-психологічної роботи з батьками чи іншими дорослими, які їх замінюють, тобто тим найближчим оточенням, яке безпосередньо впливає на процес соціалізації дитини та є основоположною ресурсною складовою в процесі надання їй допомоги.

Відповідно, на сьогодні в Україні соціальна робота з дітьми та сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, не конкретизована та, як правило, має спонтанний, неузгоджений і оцінюючий характер. Зокрема, прикладами роботи з сім'ями є ситуації, коли батьків викликають до школи, соромлячи за їх власну неадекватну поведінку або ж неадекватну поведінку їхніх дітей; викликають до служби у справах дітей, пояснюючи неприпустимість неправильної поведінки щодо дитини. При цьому, ігнорується фактор конкретизованої, змістовної та систематичної допомоги сім'ї задля благополуччя дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вплив негативного досвіду на становлення особистості дитини в умовах неблагополуччя вивчали К. Роджерс, К. Хорні, Н. Мак-Вільямс, Н.Ю. Максимова та інші [1; 3; 5; 6]. Вони вважають, що вплив несприятливого соціального оточення негативно позначається на фізичному, психічному, емоційному стані дітей, особливо підлітків. Доведено, що діти, які відчували на собі жорстокість і насильство, підсвідомо прагнуть відтворити свій життєвий досвід у дорослому житті, оскільки не знають іншої моделі поведінки. Віддаленими наслідками насильства є схильність до узалежностей: алкоголізм, адиктивна, девіантна, делінквентна й асоціальна поведінка (Т.Я. Сафонова, С.О. Белічева, Н.К. Асанова, Н.Ю. Максимова, О.В. Пчелінцева). На думку вітчизняних і зарубіжних дослідників, унаслідок складних життєвих обставин у дітей відбувається викривлення вікових новоутворень, спостерігаються емоційна нестійкість, надмірна імпульсив-

ність, домінування примітивних потреб, невміння та небажання визначати життєві цілі, спотворена система уявлень про майбутнє або взагалі відсутні бачення та віра в майбутнє.

Концепції соціально-психологічної допомоги дітям, які опинились у несприятливих умовах соціалізації, розкривають такі вчені: Л.С. Алексєєва, О.І. Бондарчук, І.В. Дубровіна, З.І. Кісарчук, Т.Я. Сафонова, Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, М.І. Пірен, В.В. Клименко, В.В. Москаленко, Н.М. Платонова, Ю.П. Платонов, А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Г.М. Лактіонова, І.Д. Зверєва, Ж.В. Петрочко, З.П. Кияниця, Н.Ю. Максимова, Р.В. Овчарова, Дж. Райкус, Р. Хьюз, К. Роджерс, К. Хорні, Н. Мак-Вільямс та інші. [3; 4; 6; 7; 9; 10; 13].

Однією з ключових технологій у роботі з дітьми, які опинились у несприятливих умовах соціалізації, є концептуальна модель оцінки потреб дитини, описана О.В. Безпалько, І.Д. Зверєвою, Ж.В. Петрочко, З.П. Кияницею. Оцінка потреб дитини та сім'ї – це дії зі збору, обробки, систематизації, узагальнення та порівняння даних розвитку дитини, батьківського потенціалу щодо задоволення її потреб, стану соціального середовища сім'ї з метою визначення оптимальної стратегії втручання й необхідних послуг дитині та сім'ї для подолання складних життєвих обставин [4, с. 115; 9; 10]. Якісно проведена оцінка потреб дає більш повну інформацію для визначення цілей і завдань щодо роботи з дитиною, розроблення індивідуального плану роботи з дитиною та сім'єю, аналізу результатів впливу.

Отже, зазначені концепції характеризують переважно психічний стан дітей, індикатори, що допомагають виявляти причини неблагополуччя, та надання професійної психологічної допомоги. Водночас, недостатньо розкритим залишається комплексний підхід щодо соціально-психологічної роботи як з дитиною, так і з її найближчим оточенням – сім'єю. Це, у свою чергу, спричиняє незрозуміння серед фахівців-практиків доцільності, важливості та ефективності такого підходу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на різноманіття існуючих, теоретично та практично обґрунтованих концепцій соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації, на сьогодні в Україні система соціального захисту дітей потребує доопрацювання на рівні визначення та розкриття специфіки соціально-психологічної допомоги дітям цієї категорії для практичних психологів, соціальних педагогів/соціальних працівників і персоналу в цілому. У подальшому такий підхід повинен стати передумовою для розроблення методології роботи центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, оскільки відсутня єдина, комплексна система допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації, що враховувала б специфіку соціальної ситуації розвитку та психологічних особливостей, порушень розвитку дітей.

При цьому, відсутність єдиної та ефективної реабілітаційної системи соціального захисту дітей, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації, не забезпечує їх реабілітацію та подальшу соціальну адаптацію.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення та розкриття специфіки надання соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вплив соціального середовища на формування особистості здійснюється лише в тому випадку і тією мірою, якою особистість у результаті активного ставлення до соціального середовища сама здатна взяти його як орієнтир у своїй життєдіяльності. У такому разі правомірно говорити про співвідношення провідного впливу соціального середовища та конкретного ставлення до нього особистості. Проте, усе залежить від вікових особливостей людини, оскільки дитина ще не здатна до усвідомленого вибору провідного впливу середовища. Разом з цим, дія механізму

соціалізації, як неусвідомленого процесу ототожнення дитини з дорослими, призводить до засвоєння та відтворення зразків поведінки дорослих як позитивного, так і негативного змісту. Тому доцільно говорити про особливості та відмінності соціалізації дітей від соціалізації дорослих. Дослідник Г. Брем одним із перших виокремив вищезазначені відмінності, а саме [12]:

- соціалізація дорослих виявляється головним чином у зміні внутрішньої поведінки, тоді як дитяча соціалізація коригує базові ціннісні орієнтації;
- дорослі можуть оцінювати норми, а діти здатні тільки засвоювати їх;
- соціалізація дорослих передбачає неоднозначне розуміння добра і зла, водночас соціалізація в дитинстві будується на повному підкоренні дорослим і строгому виконанні правил;
- соціалізація дорослих спрямована на те, щоб допомогти людині оволодіти певними навичками, а соціалізація дітей формує, головним чином, мотивацію їхньої поведінки.

Таким чином, на соціалізацію індивіда впливає ряд факторів, які вимагають від дитини певної поведінки та активності. Особливе значення для соціального розвитку дітей має процес формування їх ціннісних орієнтацій, які відображають внутрішню основу відношень до різноманітних цінностей матеріального, морального та духовного порядку. Ціннісні орієнтації виявляються в ідеалах, переконаннях, інтересах та інших проявах особистості та є регулятором поведінки дітей. У процесі соціалізації дитина збагачується суспільним досвідом та індивідуалізується, тобто стає особистістю, набуває можливість і здатність бути не лише об'єктом, а й суб'єктом соціальних впливів. У цьому процесі особливе значення має соціальна ситуація розвитку дитини, що визначається як специфічна для кожного віку, певним чином організована система відносин дитини з навколишнім світом (за визначенням Л.С. Виготського).

Причини сімейного неблагополуччя, через які діти потрапляють до закладів

соціального захисту, як правило, не можна пояснити дією одного фактора, оскільки в їх основу покладено комплекс соціально-економічних, медичних і психологічних факторів [1]. Діти потрапляють до притулків і центрів соціально-психологічної реабілітації, коли їхні батьки тимчасово або постійно перестають виконувати свої батьківські обов'язки або коли їх поведіння спричиняє загрозу життю та здоров'ю дитини. При цьому, у зазначених ситуаціях діти завжди травмуються як минулим досвідом, так і актуальною ситуацією.

Перебування дитини в закладах має свої плюси та мінуси. Ураховуючи травмуючі, небезпечні умови для життя дитини в сім'ї, ізоляція від цього, безумовно, є позитивним фактором. Оскільки дитина знаходиться в безпеці, її життєвласнування починають займатися спеціалісти, з'являється шанс оптимізації умов життя. Проте, ізоляція має бути тимчасовим, екстреним способом допомоги. Шанс оптимізації життя дитини полягає в тому, щоб відновити, створити чи забезпечити їй сприятливі умови для проживання в сім'ї. Причому, чим менша дитина, тим коротшим повинен бути термін перебування її в дитячому закладі.

Разом з цим, при переміщенні до закладів діти втрачають емоційні зв'язки з близькими, звичне для них середовище (власну домівку, речі, іграшки, тощо). Дослідження Дж. Боулбі (засновника теорії прихильності) доводять, що лише інтимні, емоційно насичені та стійкі відношення з об'єктом прихильності забезпечують нормальний психічний розвиток, формування здорової, активної та соціально адаптованої особистості [2]. Здатність дитини до любові та прихильності – це фундаментальна характеристика нормального розвитку, яку вчені визначають як основний критерій психічного здоров'я. Відповідно, немінуча нестабільність і численність соціального оточення в закладі, відсутність ключової фігури, яка турбується про дитину, супроводжує її протягом життя, створює несприятливі умови для формування прихильності та емоційного розвитку ди-

тини, призводить до руйнування природного прагнення дитини до близькості та любові. У таких дітей спостерігаються труднощі з почуттям базової довіри до світу, що є найважливішим для подальшого психічного розвитку. Відповідно, ними світ сприймається як непередбачуваний, небезпечний і ненадійний.

Потрапляючи в нові умови закладів соціального захисту, дитина мисленнєво або дієво намагається повернутися до попереднього життя. Відповідно, бажання дитини повернутися в сім'ю завжди визначає її поведінку та вчинки на базі закладів соціального захисту [5]. Відношення дитини з батьками, братами, сестрами та іншими найближчими родичами є найважливішим фактором майбутнього, навіть у тому разі, коли діти більше не можуть проживати з батьками.

Незалежно від причин несприятливих умов соціалізації в родині (алкоголізм, наркоманія батьків або осіб, які їх замінюють, асоціальний спосіб життя, нехтування задоволенням потреб дитини, різні прояви насильства щодо дітей тощо) діти, як правило, продовжують любити своїх батьків, сім'ю, виправдовувати вчинки та поведінку батьків, ідеалізувати їх та мріяти про повернення до них. Діти вважають, що після того, як вони були розміщені до закладу, вдома все налагодилось і батьки стали зовсім іншими – хорошими.

Практика засвідчує, що діти різного віку в цілому позитивно оцінюють своїх батьків, а найчастіше засуджують умови життя останніх. У дітей більш старшого віку оцінка батьків адекватніша, реалістичніша. Однак, надія на те, що батьки зміняться або вже змінилися, стали хорошими, настільки сильна в душі дитини, що вони в неї вірять. Досить часто можна спостерігати, що діти примирились із ситуацією, яка склалася в родині та сприймають її як норму, оскільки не мають іншого досвіду життя в сім'ї.

Таким чином, в основі соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації, повинно бути незаперечне твердження про те, що основоположне значення для

здорового психічного розвитку, сприятливої соціалізації дитини має сім'я та постійний, безпечний, надійний, сприятливий характер її функціонування.

Основною складовою допомоги зазначеній категорії дітей на базі притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації є забезпечення процесу соціально-психологічної реабілітації. Реабілітація (від лат. *Rehabilitatio* – придатність, спроможність) – це комплексна, багаторівнева, поетапна та динамічна система взаємопов'язаних дій, спрямована на відновлення дитини в правах, статусі, здоров'ї, дієздатності у власних очах і перед оточуючими [8; 11].

Мета реабілітації в закладі соціального захисту визначається потребами та соціальною ситуацією розвитку кожної дитини, яка опинилась у складних життєвих обставинах, а саме:

- 1) повернення дитини в біологічну сім'ю;
- 2) влаштування дитини до сімейних форм виховання (усиновлення, опіка, піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронатна сім'я);
- 3) підготовка дитини до самостійного життя за умов відсутності можливості повернення дитини в біологічну сім'ю чи влаштування її до сімейних форм виховання.

Донині практична діяльність притулків і центрів соціально-психологічної реабілітації спрямована, переважно, на особистість дитини, надання їй психологічної допомоги. Однак, не завжди реалізується напрям соціально-психологічної роботи з батьками або особами, які їх замінюють, тим найближчим оточенням, що безпосередньо впливає на процес соціалізації дитини та є першочерговою, основоположною ресурсною складовою в процесі надання допомоги дитині. Адже, як правило, причиною певного неблагополуччя є дорослі, а не дитина.

Відповідно, специфіка соціально-психологічної роботи з дітьми, які опинилися в несприятливих умовах соціалізації, полягає у здійсненні процесу соціально-психологічної реабілітації двома шляхами,

які повинні бути інтегрованими, комплексними, а не ізольованими один від одного: психолого-педагогічна реабілітація внутрішнього простору дитини, тобто проведення безпосередньої психолого-педагогічної роботи з дитиною, її соціально-психологічна підтримка; соціально-психологічна реабілітація зовнішнього простору дитини, тобто її соціального середовища – батьків чи інших осіб, які їх замінюють. Цей процес передбачає активну роботу з останніми з моменту потрапляння дитини в поле зору соціальних працівників, психологів та інших спеціалістів; формування у батьків мотивації на співробітництво, пошук сімейних ресурсів, допомога батькам у вирішенні власних проблем, що перешкоджають створенню сприятливих умов у сім'ї для забезпечення життєдіяльності дитини.

Оскільки, притулки, центри соціально-психологічної реабілітації – це заклади тимчасового перебування дітей, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації, відповідно метою адаптації є допомога у пристосуванні до тимчасової нової соціальної ситуації [13]: нової території, постійного місця дитини в групі (ліжка, шафи для речей, місця за столом, стільців), щоденного розпорядку дня, правил поведінки, традицій групи, виконання обов'язків (навчатися, прибирати за собою, охайно їсти, дотримуватися черги тощо). Слід пам'ятати, що певні обов'язки для однієї дитини можуть бути відомими, а для іншої – незнайомими. Важливе значення в процесі адаптації дитини та її реабілітації є знання та усвідомлення причин розміщення до закладу, а також перспектив на майбутнє. Це ті важливі питання, на які повинні давати відповіді фахівці, завдяки реалізації колегіального підходу та з урахуванням віку дитини, особливостей її психічного розвитку та інших важливих обставин, що стосуються конкретної дитини.

Діти, потрапляючи до притулків чи центрів соціально-психологічної реабілітації завжди травмуються як минулим досвідом, так і актуальною ситуацією. Відповідно, сам контакт із дітьми є уск-

ладненим. Вони не налаштовані на спілкування з фахівцями, оскільки відчувають шок, розпач, можуть виявляти істерики, агресію або депресію тощо.

Варто розуміти, що встановлення первинного контакту з дитиною є перш за все підтримкою для неї в новій соціальній ситуації. Основоположним при цьому є позитивний емоційний фон, створення ситуації безпеки, безумовного прийняття, довіри та відкритості.

На думку А.Є. Лічко, першу бесіду з дитиною, особливо підліткового віку, варто проводити за певним тактичним планом. Під час первинного етапу взаємодії з дитиною фахівцям не слід ставити перед собою завдання дізнатися якомога більше інформації.

Саме зміна емоційного досвіду дитини за рахунок появи в її житті принципово інших відносин – доброзичливих, позитивних, приймаючих – забезпечує можливість корекції вихідної негативної моделі [7; 8]. На практиці це означає, що якщо спеціалістові вдається сформулювати такі відносини з дитиною, переборюючи нехтування та недовіру, це може сприяти зміні відношення дитини до себе та інших людей. Умовою дієвості таких відносин є їхня стійкість і достатня тривалість. Подібні терапевтичні відносини не можуть установлюватися дитиною одночасно з багатьма спеціалістами, вони повинні бути зосереджені переважно на одній людині (психолог, соціальний педагог/соціальний працівник, вихователі).

Загалом, процес формування терапевтичних відносин із дітьми, які мають порушену прихильність до значущих дорослих, передбачає певну динаміку та досить тривалий час [4, с. 85].

Зокрема, на першому етапі основні зусилля повинні бути спрямовані на формування у дитини почуття безпеки, що передбачає як прояв позитивного відношення до дитини, увагу до її переживань і потреб, так і зниження тривоги за рахунок збільшення орієнтованості дитини в тому, як і з якою метою відбуватиметься процес її взаємодії з фахівцем. Психологічна робота з такими дітьми повинна бути

особливо регулярно та постійною, щоб протистояти реальному досвідові дитини, який характеризується непостійним та ненадійним позитивним відношенням до неї. Непередбачувані зміни в графіку роботи необхідно пояснити дитині, оскільки вони можуть актуалізувати її попередні негативні очікування.

На другому етапі роботи, після встановлення довірливих відносин, дитина починає їх перевіряти, проявляючи гнів, агресію та інші негативні реакції, очікуючи негативного відношення до себе зі сторони спеціаліста. За цим може критися бажання звільнитися від тривоги з приводу виникнення позитивних відносин із психологом або злість на неповне задоволення потреб у прихильності, або відтворення сімейного сценарію близьких відносин. Поведінка дитини на цьому етапі може набувати різних деструктивних форм, тому важливо, щоб були встановлені певні межі цих проявів. Наприклад, дитина може почати битися і психолог повинен цьому зарадити. Важливо, щоб дитина зрозуміла: що б вона не робила, її не будуть зневажати, проте це не означає, що людина, яка з нею працює, дозволить поводитися з собою насильницьким способом.

Третій етап – заключний, на цьому етапі дитина може сприйняти припинення роботи як підтвердження того, що її рано чи пізно залишають. Зусилля психолога повинні бути спрямовані на те, щоб підготувати дитину до припинення роботи. Важливо, щоб дитина зрозуміла, що це зумовлено тим, що вона досягла успіху, а не тим, що неправильно себе поводить чи не достатньо хороша. При цьому, дитина повинна зрозуміти, що ситуація в її біологічній родині покращилась чи вона готується до влаштування в сімейні форми виховання, що обумовлює завершення терапевтичних відносин, а також свідчить про досягнення мети реабілітації.

Отже, практика показує, що жодна психологічна, педагогічна та соціальна допомога не приймається дитиною та не матиме стабільних позитивних результатів, якщо вона не базується на стійкому, безпечно-му та приймаючому відношенні дорослих.

Формування відносин, що дають змогу дитині компенсувати негативний досвід спілкування з дорослими, є метою та умовою надання психологічної допомоги.

Таким чином, реалізація комплексного підходу в процесі надання соціально-психологічної допомоги дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах, передбачає спеціальну організацію професійної взаємодії, яка базується на розумінні загальної мети, усвідомленні того, що для реалізації цієї мети спеціалісти потребують співпраці між собою у вирішенні проблем кожної окремої дитини. Це забезпечує можливість вирішувати проблему дитини комплексно та побачити ситуацію з різних точок зору. Робота навіть дуже кваліфікованого спеціаліста без тісної співпраці з колегами має наслідком зниження ефективності надання допомоги, швидке професійне згорання та виникнення власних емоційних проблем.

Висновки

В основі соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації, повинно бути незаперечне твердження про те, що основоположне значення для здорового психічного розвитку дитини, сприятливої соціалізації має сім'я та її постійний, безпечний, надійний, сприятливий характер функціонування.

Специфіка соціально-психологічної роботи з дітьми, які опинилися в несприятливих умовах соціалізації, полягає у здійсненні процесу соціально-психологічної реабілітації двома шляхами: психолого-педагогічна реабілітація внутрішнього простору дитини та соціально-психологічна реабілітація зовнішнього простору дитини.

У ході розроблення індивідуального плану роботи з дитиною та сім'єю необхідно враховувати такі фактори, як: психологічний вік дитини, рівень її інтелектуального розвитку, особистісні якості, інтереси, характер травми, характер емоційних зв'язків із родинним оточенням тощо.

У процесі реабілітації дітей, які зазнали несприятливих умов соціалізації, мають

місце індивідуальні сенситивні періоди, за яких довготривале перебування дітей в одному із закладів, із давно відновленими

та скоригованими зазначеними порушеннями, призводить до погіршення стану дітей та регресу реабілітації.

Список використаних джерел

1. Алексеева И.А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М. : Генезис, 2005. – 256 с.
2. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М. : Гардарика, 2003. – 180 с.
3. Джейн І. Скулер. Діти, які пережили травму, сім'ї, що приносять зцілення / Джейн І. Скулер, Бетсі Кіфер Смолі, Тімоті Дж. Каллаган. – К. : Фенікс, 2011. – 280 с.
4. Безпалько О.В. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посібник / О.В. Безпалько, Л.П. Гурковська, Т.В. Журавель та ін. / За ред. І.Д. Зверєвої, Ж.В. Петровича. – К. : КАЛИТА, 2010. – 376 с.
5. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага, 1984. – 334 с.
6. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства / Навчально-методичне видання / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна. – К., 2003. – 344 с.
7. Організація соціальної роботи з дітьми та молоддю, які опинились у складних життєвих обставинах. Практичний посібник для спеціалістів соціальної сфери // Авт. кол. : С.С. Валько, Л.С. Лоріашвілі, М.С. Лоріашвілі, А.І. Павловський, Ю.А. Саранков, Я.М. Туреханов, Ю.М. Удовенко. – К., 2011. – 304 с.
8. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот : профессиональная замещающая семья / В.Н. Ослон. – М. : Генезис, 2006. – 368 с.
9. Зверєва І.Д. Оцінка потреб дитини та її сім'ї / За заг. ред. І.Д. Зверєвої / І.Д. Зверєва, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський, Ж.В. Петрович, І. Саммон – К. : Держсоцслужба, 2007. – 144 с.
10. Петрович Ж.В. Дитина у складних життєвих обставинах : соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія / Ж.В. Петрович. – Рівне : Видавець О. Зень, 2010. – 368 с.
11. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Под ред. Е.Н. Волковой. – С.-Пб. : Питер, 2008. – 240 с.
12. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С.И. Розум. – С.-Пб. : Речь, 2006. – 365 с.
13. Шульга Т.И. Методика работы с детьми «группы риска». 2-е изд., доп. / Т.И. Шульга, В. Слот, Х. Спаниард. – М. : Изд. УРАО, 2001. – 128 с.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск дванадцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*
Дизайн обкладинки: *Н.В. Титаренко*

Підписано до друку 12.11.2012 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 11,7. Обл.-вид. арк. 11,82. Наклад 300 прим. Зам. №11.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com

